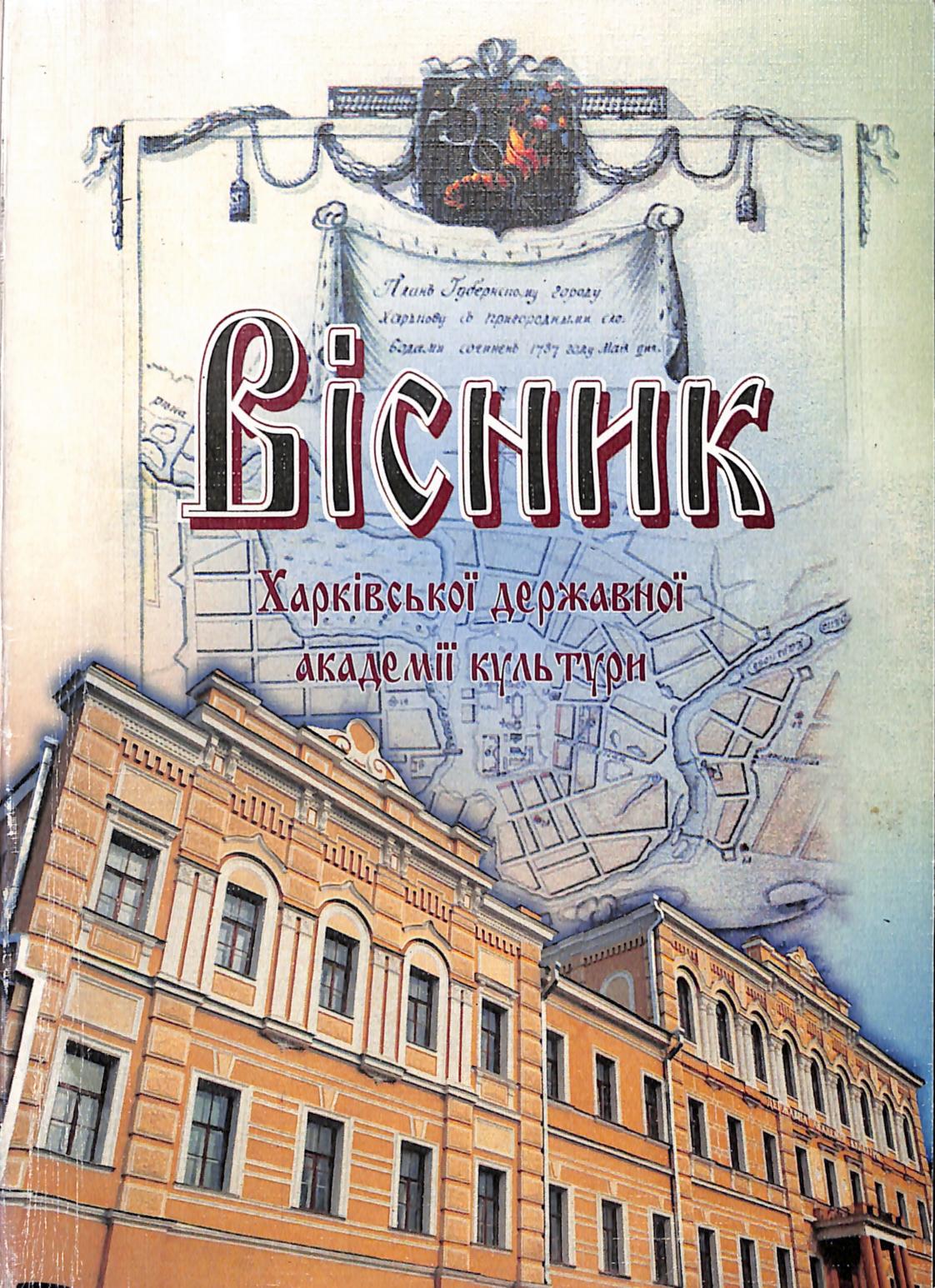

Вісник

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

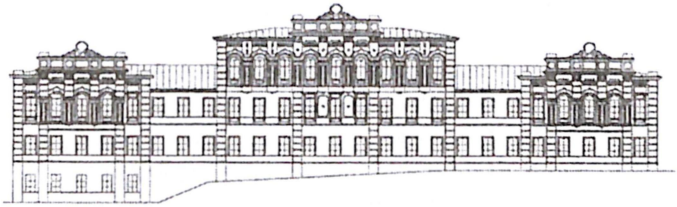

Вісник

Харківської державної академії культури

Збірник наукових праць

Випуск 9

Харків – ХДАК
2002

ББК 71.я54+63.3(4УКР)я54+73.я54+78.я54+74.0я54
УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 10 від 17.05.2002 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук.
В36 пр. Вип. 9 / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2002. – 276 с.

ISBN 966-7352-60-9

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні та організаційні проблеми культурологічної, інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку культурології, педагогіки, інформатики та наук документно-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер культурологічної, інформаційної та документно-комунікаційної діяльності.

ББК 71.я54+63.3(4УКР)я54+73.я54+78.я54+74.0я54
УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

ISBN 966-7352-60-9

© Харківська державна академія
культури, 2002

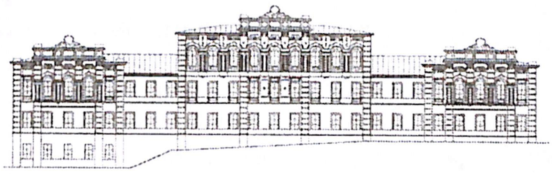

1

Теорія та історія культури

УДК 7.078(477)(093)

І.С. ПЛАХТІЙ

МЕЦЕНАТИ УКРАЇНИ — ШАНУВАЛЬНИКИ МИСТЕЦТВА Й ЗБИРАЧІ СТАРОВИНИ

Досліджується історія української благодійності.

Українські традиції благодійності коренями сягають доби Київської Русі та Гетьманщини. Серед українських благодійників — козацькі гетьмани та полковники, які будували на власні кошти церкви і жертвували гроші монастирям; земські діячі і дворянство, які залишали після себе музеї, народні школи; підприємці й купці, які споруджували гімназії, картинні галереї, лікарні для інвалідів та притулки для сиріт. Українські традиції благодійності протягом століть формувалися на громадських засадах та приватній ініціативі.

Після жовтневого перевороту 1917 р. благодійність була визнана соціальним явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. Громадянське суспільство СРСР було повністю під контролем держави.

Історія української благодійності ще не написана і потребує спеціального дослідження. Традиції українського меценатства спробували дослідити В. Січинський, В. Ковалинський, М. Слабошпицький та ін. [10].

Джерельною базою статті став різноманітний матеріал Центрального державного історичного архіву України, документів, мемуарів, періодики, монографій тощо. Автор не претендує на вичерпне висвітлення цієї наукової проблеми. Мета статті: привернути увагу науковців до актуальної проблеми сьогодення — меценатства, повернути з темряви забуття імена українських шанувальників мистецтва та збирачів старовини.

Україна, втративши державність у XIII ст., виявляла свою самобутність у будівництві храмів, заснуванні освітніх закладів, книгодрукуванні.

Намагаючись протидіяти поширенню чужих впливів (полонізації, окатоличенню українців), православні багаті й заможні українці спрямовували свою діяльність на розвиток освіти. Першим освітнім закладом в українських землях стала Острозька академія. У 1576 р. представник могутнього роду, меценат мистецтва, друкарства й літератури — князь К. Острозький заснував перший вищий навчальний заклад — слов'яно-греко-латинську академію [6, с. 1901]. Великі кошти на розбудову академії надала його племінниця Галшка (Єлизавета) Острозька.

У ті важкі часи Острозька академія була «острівком» освіти, цариною духовності і науки. М. Грушевський зазначав, що Острозька академія була «першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя» [8, с. 222]. На кошти князя К. Острозького були надруковані греко-слов'янський «Буквар» — перший український підручник (1578); Новий Завіт (1580); «Книжка сьбраніє вєщей нужнейших» Т. Михайловича — перший в історії кириличної поліграфії покажчик стародрукованих текстів; «Хронологія» А. Рамші — перший в Україні друкований поетичний твір; шедевр давньоруської поліграфії, перша повна сло-

в'яномовна «Острозька Біблія» (1581); визначні полемічні праці — «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587) Г. Смотрицького, «Апокрисис» Х. Філарета [11, 27 жовт.]. Учень Острозької академії М. Смотрицький написав першу фундаментальну слов'янську «Граматику» (1619), яку М. Ломоносов назвав «вратами учености».

Випускник академії, гетьман Війська Запорізького П. Сагайдачний був щедрим меценатом культури. Він пожертвував великі суми на Київське Богоявленське братство, його школу і Богоявленський монастир. Не забув П. Сагайдачний і про свій рідний край, заповівши півтори тисячі золотих червінців школі Львівського братства. Виявляв він немалу турботу і про інші монастирі, церкви, школи [7, с. 9-10].

1632 р. іншим видатним меценатом і діячем культури ХУП ст. П.Могилою був започаткований Києво-Могилянський колегіум — один із найкращих східноєвропейських навчальних закладів [9, с. 64], згодом — найбільший освітньо-науковий осередок усієї Східної Європи. П. Могила і поставлені ним професори замінили примітивно-бурсацьке викладання колишньої Братської школи Києва на університетську систему навчання нового навчального закладу [2, с. 168].

Власним коштом П. Могили були проведені перші на українських землях археологічні розкопки на виявлення пам'яток великокняжого Києва [3, с. 43-44]. Він заснував книгосховище в колегії, котре сам намагався збільшувати і якому потім заповів особисту бібліотеку. Багато книг передав до неї Ф. Прокопович, а також архієпископ Р. Заборовський. У результаті академічна бібліотека налічувала тисячі томів: слов'янською, латинською, польською, німецькою та іншими мовами. Крім друкованих видань, мала багато рукописів. Заклад утримувався «щедротами своїх благодійників». Академія сприяла розвиткові зв'язків у галузі культури між українським, російським, білоруським та народами південнослов'янських земель [4, с. 125]. В одному з листів, надісланих 1654 р. російському урядові, Б. Хмельницький писав, що з цього училища вийшло чимало чесних і розумних людей, «службе угодных» [5, с. 355]. У своєму заповіті П. Могила заповів більшу частину свого майна різним церковним інституціям, а основне — Києво-Могилянській колегії. Молдаванин за походженням, П. Могила виявив, крім багатьох інших чеснот, високий зразок українського патріотизму.

Великим і щедрим меценатом рідної культури був гетьман України І. Мазепа (1687-1709). Він піклувався про Києво-Могилянську колегію, на свій кошт збудував для неї новий навчальний корпус. Завдяки заходам Мазепи Могилянська колегія стала академією [15, с. 23-34], бібліотеку академії поповнив рідкісними рукописами [12, с. 32]. Коштом Мазепи реставрована і Софія Київська. Гетьман вибудував собори у Переяславі, Батурині, Чернігові. Він піклувався про письменство, мистецтво, науку. Більшість чудових київських церков у стилі українського бароко ще й досі не втратили своєї краси, побудовані або відновлені коштом Мазепи [13, с. 30-31]. Значні грошові пожертви Мазепи на культуру, мистецтво й освіту поліпшили ситуацію в Україні після низки політичних невдач його по-

передників — гетьманів XVII ст. За 21 рік перебування при владі Мазепа виділив кошти для побудови понад 20 великих мурованих церков (у тому числі шести — в Києві) [14, с. 248], багатьох шкіл, колегій, адміністративних будинків. Ще більше церков та інших споруд реставровано й відремонтовано. Під час його гетьманування в Україні завершився процес формування мистецького стилю українського (мазепинського) бароко в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці.

Під особливою опікою Мазепи перебувала Києво-Печерська Лавра. Прийшовши до влади, Мазепа розпорядився збудувати на свій кошт оборонну стіну з вісьмома вежами й церквами по всьому периметрові довкола лаври. Старовинна церква Трійці над головною (західною) брамою перебудована в стилі українського бароко. Над північною брамою збудована церква Всіх Святих — шедевр архітектури мазепинського бароко [1, ф. 59, оп. 1, спр. 4736, арк. 4-5]. Поза монастирським муром у південно-західному напрямку збудовані церкви Воскресіння Господнього і преподобного Феодосія Печерського, в якій зберігалися мощі цього фундатора Печерського монастиря.

1700 р. на Ближніх печерах, на місці колишньої дерев'яної церкви Воздвиження Чесного Хреста, закінчено будівництво нової мурованої церкви. А на Дальніх печерах збудована унікальна щодо планування та оздоблення церква на честь свята Різдва Богородиці Марії [13, с. 32]. Обидві церкви Нижньої Лаври побудовані на кошти членів гетьманського уряду: храм Воздвиження Чесного Хреста - на гроші полтавського полковника П. Герцика; храм Різдва Богородиці — білоцерківського полковника М. Мокієвського [14, с 248-250]. Спеціально для Лаври Мазепа дав частину коштів на придбання золота для позолоти всіх бань Успенського собору. Решту коштів для цієї мети покрив архімандрит Й. Кроковський. частково зі своїх власних грошей, частину — із лаврської скарбниці [15, с. 28-29].

Слава Мазепи, як мецената й опікуна церкви, мистецтва та науки, поширилась серед православних Туреччини. Грецькі єпископи, болгари, серби і навіть араби приїздили до Батурина просити допомоги. Мазепа видав власним коштом чудове Євангеліє арабською мовою. Ця дорогоцінна книга, викладена діамантами, зберігається нині в Алепо (Сирія). На великі свята в Єрусалимі досі користуються в церкві Святого Гробу мискою, вирізьбленою італійським митцем, із таким написом: «Щедрий дар великого гетьмана Його величності Івана Мазепи» [16, с. 23]. Доба Мазепи, завдяки його меценатству, характеризується піднесенням в усіх галуззях мистецтва: архітектурі, в різьбі, малярстві.

На початку XIX ст. осередком культурного життя на Лівобережній Україні став Харків. Тут у кінці січня 1805 р. з почину місцевого культурного діяча В. Каразіна коштом місцевого дворянства і купецтва був заснований університет (єдиний вищий учбовий заклад в Україні у складі Російської імперії) [17, с. 17-18]. Він став не лише науковим центром, а й зберігачем та провідником української культури. На кошти благодійників у Харкові почали виходити друком журнали: «Украинский вестник», «Украинский журнал» та ін.

Тоді ж на Полтавщині виник «острівець» української культури в селі Кибинцях, де проживав опальний міністр уділів Олександра I український дворянин Д. Трощинський. У великому палаці була розкішна бібліотека (якою користувався молодий М. Гоголь), картинна галерея, рідкісні музичні інструменти, зібрання зброї і монет, унікальні меблі і сервізи. Д. Трощинський мав репутацію поважного мецената. Своїм обов'язком вважав за необхідне допомагати митцям. Саме він 1798 р. за посередництвом петербурзького лікаря Й. Каменецького був одним з ініціаторів першого видання «Енеїди» І. Котляревського [18, с. 11]. А пізніше познайомився в Києві з композитором А. Веделем і купив у нього дві Служби Божі. Тривалою була дружба Трощинського з видатним художником-земляком В. Боровиковським, який на його замовлення написав кілька ікон для іконостасу Кибинцівської церкви. А інший відомий художник С. Кунавін тривалий час жив у Трощинського і створив картину «Вид села Кибинців», що є єдиним джерелом для пізнання краєвиду тодішнього села. Д. Трощинський брав діяльну участь у долі юного М. Гоголя, відправивши на свій кошт на навчання до Ніжинського ліцею.

Видатний меценат Богдан Ханенко (1848-1917) належав до відомого козацько-старшинського роду. Після закінчення Московського університету молодого юриста направили на роботу в Петербург. Тут він почав збирати твори мистецтва. Його сподвижницею стала дружина Варвара Миколаївна — дочка українського промисловця й мецената М. Терещенка.

Працюючи у Варшаві, Б. Ханенко відвідував відомі аукціони Європи, звідки повернувся з новими придбаними полотнами. Згодом він вирішив повністю присвятити себе колекціонуванню — подав у відставку, переїхав до Києва. У 1888 р. на вулиці Терещенківській розпочав будівництво свого будинку-музею — спеціально для зберігання мистецьких скарбів [19, 1 трав.]. Б. Ханенко скуповував старовинні речі, різні знахідки в Києві. А незабаром археологічні розкопки на Київщині здійснювали вже за його участю і коштом подружжя. Таким чином Ханенки надбали одне з найбільших археологічних зібрань у царській Росії. Як голова Київського товариства старожитностей і мистецтв Б. Ханенко займався справами міського музею. Напередодні 1905 р. відбулося урочисте освячення міського музею. Тоді в Києві в будинку другої міської гімназії зібрався цвіт міста: професори В. Антонович, О. Прахов, краєзнавець О. Лазаревський, підприємці-меценати М. Терещенко, Б. Ханенко, Л. Бродський та ін. Був створений перший національний музей в Україні (нині Державний музей українського образотворчого мистецтва) [20, с. 3-4]. Лік своїх експонатам український музей почав із подарунків самих же фундаторів. Ханенки передали музею унікальне зібрання старожитностей Придніпров'я, власну археологічну колекцію, виділили зі свого бюджету й чималі кошти на утримання культурної установи [1, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 1-19]. Коштом Ханенків були видані капітальні праці «Древности Приднепровья» і «Кресты и образки». За участю Б. Ханенка влаштовувалися художні виставки.

У травні 1917 р. Б. Ханенка не стало. Свій будинок-музей і розкішну худож-

ню колекцію він заповідав рідному Києву за умови, що та буде називатися «Зібрання Ханенків», а весь свій капітал віддав Київському художньо-промисловому і науковому музею. Благородну справу чоловіка продовжила Варвара Миколаївна. Знайомі Ханенків, які після приходу до влади більшовиків тікали за кордон, передавали вдові на збереження предмети старовини, інші мистецькі речі. В. Ханенко відмовилася від еміграції: хотіла бути поряд з музеєм і зберегти його для нас. Вона звернулася до Академії наук із проханням прийняти від неї в дар колекцію і бібліотеку з умовою: установа має носити назву «Музей Богдана та Варвари Ханенків» [21, с. 4-5]. У роки громадянської війни колекції Ханенків загрожувало розграбування. Лише в липні 1920 р. ВУАН вирішила прийняти музей у власність Академії. У 1922 р. В. Ханенко пішла з життя. Колекція Ханенків свавільно розтягувалася, розкрадалася. Так, ікони та кілька італійських полотен опинилися у Третьяковці, порцеляну і скло купив відомий меценат С. Морозов. В Україну повернулися лише окремі твори.

Сьогодні необхідно відновити справедливість, повернути Київському музеєві західного і східного мистецтва ім'я його фундаторів — Богдана і Варвари Ханенків. Потрібно розгорнути пошук картин, що й досі не повернуті законному власникові — українському народові.

Найбільші українські цукрозаводчики Терещенки були фундаторами національних мистецьких зібрань, будували громадські споруди, музеї, храми, медичні та інші установи. Понад 20 років Микола Терещенко очолював глухівське самоврядування. Це свідчило про велику повагу земляків-глухівчан. На кошти та пожертви Терещенків у Глухові було збудовано: головну і жіночу гімназії, ремісниче училище, пансіон для гімназистів, дитячий притулок, міські училище і лікарню, учительський інститут, Анастасіївський собор та ін. Загалом родина Терещенків пожертвувала Глухову величезну суму в півтора мільйона карбованців [22, с. 164-165]. А всього за свій вік М. Терещенко пожертвував для громадської користі приблизно п'ять мільйонів карбованців.

У 1875 р. Терещенки купили особняк у Києві, а потім ще один будинок. Під спільним дахом опинилися житлові приміщення, контора та велика художня колекція, яку М. Терещенко почав збирати ще у Глухові. Його приклад наслідували брат Федір, обидва сини, доньки Ольга та Варвара. Завдяки їм Київ понині має багаті зібрання в чотирьох музеях: Національному художньому, Т. Шевченка, Російського, Західного і Східного мистецтва (три з них займають будинки, які належали Терещенкам).

У Києві Терещенки продовжували благодійну діяльність. У 1896 р. тільки для школи та спеціальних класів, де навчалися торговій справі діти не молодші 12 років, М. Терещенко пожертвував 100 тис. крб. [1, ф. 442, оп. 626, спр. 500, арк. 17]. У своєму заповіті М. Терещенко визначив пожертвування на добродійні заходи, зокрема на утримання лікарень, шкіл, монастирів у Києві та Глухові [22, с. 168].

Багато було зроблено для збирання мистецьких творів Ф. Терещенком. Для

своєї картинної галереї він збудував величний палац у Києві. Тут були картини І. Айвазовського, В. Верещагіна, І. Левітана, І. Шишкіна, А. Куїнджі (справжнє прізвище Шаповал) [14, с. 340] та інших художників. Старший син Миколи Терещенка Іван допоміг грошима художній школі О. Мурашка, яка пізніше відіграла велику роль у плеканні талановитих художників. За 25 років підтримки І. Терещенко витратив на допомогу школі приблизно 150 тис. крб. Водночас майже стільки ж років підтримував реальне училище. Після смерті І.Терещенка колекцію картин успадкували його дружина та син Михайло. Вони продовжували поповнювати зібрання, купили близько двохсот малюнків Врубеля. На жаль, після революції багато картин було знищено більшовиками або вкрадено.

Ось така вона, династія Терещенків. Її розгалужене генеалогічне дерево захоплює, вражає, уособлює неперервний зв'язок часів.

Цукрозаводчики Харитоненки були шановані й у мистецьких колах, заживши репутації меценатів. Іван Харитоненко збудував у Сумах реальне і кадетське училища, його син Павло — Троїцьку церкву, дитячу лікарню, школу для сиріт і багатодітних сімей. Неподалік Красного Кута Харківської губернії в садибі Наталівці П. Харитоненко заклав парк на 55 гектарах у затоці річки Мерчик.

У Харитоненків була велика колекція картин. Московський маєток П.Харитоненка мав приблизно 60 картин західних художників, більше сотні російських. У садибі Наталівці зібрання налічувало майже двісті творів. У Пархомівському маєтку — така ж кількість [23, 1992, 5 лют.]. Після більшовицького перевороту картини розкидали по музеях. У Пархомівському музеї збереглися лише декілька картин харитоненківських зібрань: «Портрет І.Г. Харитоненка» І. Рєпіна і пейзаж С. Васильківського «Вечорієє» [24, с. 6].

У радянську добу про рід Харитоненків не можна було згадувати. П.Харитоненку приліпили ярлик «буржуазного націоналіста» за те, що не дав загинути Качанівському маєтку-музею українського поміщика і збирача старовини В. Тарновського, а разом з ним і унікальній колекції козацьких реліквій, особистих речей Т. Шевченка.

Пам'ятаючи завжди своє національне коріння, шануючи звичаї і традиції свого народу, П. Харитоненко був шанувальником і російської культури. Не випадково Петербурзька академія мистецтв обрала його почесним членом. У Московському будинку П. Харитоненка (нині посольство Великої Британії в Росії) зберігалася чи не найбільша з відомих приватна колекція — твори братів Васнєцових, В. Сєрова, В. Коровіна, М. Врубеля, К. Сомова, давньоруський живопис, російські й українські ікони, речі декоративно-прикладного мистецтва. П. Харитоненко став одним із фундаторів Музею красних мистецтв (нині ім. О. Пушкіна). Значні кошти вніс він на спорудження пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві [25, 25 черв.].

У 1899 р. вдячні городяни м. Сум спорудили на добровільні пожертвування пам'ятник І. Харитоненку. Більшовики відправили бронзову постать на переплавку, а його місце зайняв пам'ятник В. Леніну. 18 червня 1996 р. у центрі Сум

відкрито пам'ятник відомому підприємцеві і меценату І.Харитоненку. Бронзова статуя нарешті знайшла своє законне місце [26, 28 січ.]. Харитоненки збагатили Слобожанщину розквітом цукрового виробництва, культурою й благодійним ставленням до людини, піклуванням про навколишню природу.

Земський діяч-меценат, багатий поміщик Григорій Галаган (1819-1888) очолював різні громадські й культурні організації, благодійні комітети [1, ф. 7473, оп. 1, спр. 20, арк. 212, 539]. За ним — ціла низка добрих справ. На Чернігівщині в с. Сокиринцях заснував допоміжно-ощадне товариство, перерахувавши для цих цілей стартовий капітал у три тисячі карбованців і віддавши для нього кам'яний будинок. Потім на його кошти збудували ремісниче училище та інтернат. За ініціативою й при матеріальній допомозі Галагана відкрито гімназію в Прилуках (1874) і багато народних шкіл. Він давав кошти і на видання книг, журналів і газет [14, с. 162]. Галаган матеріально підтримував часопис «Киевская старина» та інші видання. Щедрий меценат і захоплений колекціонер живопису зібрав у Сокиринцях і в Києві велику колекцію [1, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 12]. З колекції картин у Сокиринцях зроблено музей, який пізніше перевезено у Прилуки. На основі галаганівської колекції склався Чернігівський художній музей. Завдяки Галагану Прилуччина перетворилася на своєрідний осередок культурно-демократичного спрямування, в чому неабияку роль відігравала особиста бібліотека мецената, що налічувала кілька тисяч томів. Були тут хор та оркестр, вертепний театр [1, ф. 442, оп. 812, спр. 166, арк. 1, 6 зв.].

На пам'ять померлого єдиного сина, Г. Галаган у 1871 р. заснував у Києві колегію Павла Галагана. Мета колегії — готувати здібних молодих людей до університету. Колегія мала багатий природний музей, театр, церкву, рідкісну книгозбірню[1], кабінети для спеціальних занять. За свідченням А. Кримського, в ті часи, коли відомі україножіли (за дуже малим винятком) писали свої праці й навіть спілкувалися в родинах російською, колегія Павла Галагана була чи не єдиним у Києві місцем, де виховувалися українські почуття [27, с. 123]. Кошти для існування колегії давала виручка від зданих в аренду галаганівських маєтків. За життя подружжя Галаганів на утримання колегії витратило один мільйон сто двадцять тисяч карбованців. З колегії вийшло багато наукових і громадських діячів: А. Кримський, М. Максимейко, М. Чубинський, А. Лівицький, П. Филипчук та ін. Після революції більшовики ліквідували колегію. Нині в її головному корпусі — Національний музей літератури України.

Рід Симиренків міцно пов'язаний з ім'ям Т. Шевченка. Коштом підприємця і мецената Платона Симиренка 1860 р. вийшов безсмертний «Кобзар» [28, 19 жовт]. П. Симиренко заклав у м. Мліеві дендропарк і сади, що стали дослідними лабораторіями для його сина Левка і внука Володимира (пізніше вбитих під час тоталітарного режиму). У 1857 р. він заснував приходське училище, в якому побував Т. Шевченко. З ним пов'язане й виникнення недільної школи для дорослих У 1861 р. своїм коштом П. Симиренко відкрив у Мліеві технічне училище,

а в 1913 р. — заснував спеціальну школу садівників [29, 6 лют.]. На рахунку роду і родоводу Симиренків багато добрих справ — школи, бібліотеки, лікарні для народу, видання українських газет і книжок. Т. Шевченко, побувавши на машинобудівному заводі Яхненка-Симиренка, був глибоко вражений не тільки технічними новинками, а й побутовими умовами для робітників: лікарня, школа (з шести класів, де майже всі вчителі мали університетську освіту), бібліотека і навіть театр [30, с. 95]. Вистави театру пробуджували те національне почуття в українського народу, яке царизм намагався приспати й витравити.

Продовжувачем справи П. Симиренка став його брат Василь. Упродовж сорока років він регулярно передавав десяту частину своїх прибутків на національно-культурні потреби [14, с. 162]. Право використання цих коштів В. Симиренко надавав керівникові Київської громади В. Антоновичу, М. Грушевському. У 80-х рр. XIX ст. він передав М. Грушевському 100 тисяч карбованців золотом на закупівлю будинку для Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові [1, ф. 263, оп. 1, спр. 19, арк. 11]. Дії царської цензури обурювали громадівців, адже в Російській імперії українська культура перебувала в пригнобленому, приниженому положенні [1, ф. 294, оп. 1, спр. 173, арк. 51; спр. 173, арк. 14, 34]. Громадівці змушені були друкувати українські твори за кордоном. Так, на кошти В. Симиренка у 1876 р. у Празі вийшов друком двотомник поезій Т. Шевченка. Опрацьована громадівцями лексика, зібрана ще редакцією журналу «Основа», що виходив у 1861-1862 рр. [1, ф. 263, оп. 1, спр. 19, арк. 12-13], було основою впорядкованого і виданого Б. Грінченком на початку XX ст. у Львові на кошти мецената Є. Чикаленка чотиритомного словника (великого) [31, с. 105]. В. Симиренко надавав кошти М. Драгоманову для української друкарні в Швейцарії, світоглядні позиції якого були просякнуті ідеєю національного відродження України, самобутності української нації [1, ф. 263, оп. 1, спр. 18, арк. 125]. В. Симиренко опосередковано впливав на українську культуру й просвіту. По суті, він фінансував не лише періодичні видання чи окремих політичних і культурних діячів, а субсидував український рух. Після жовтневого перевороту більшовики пограбували всіх багатіїв. Бідними стали й держава, й люди. Ніхто вже не міг нікому бути благодійником, а саме слово «меценат» почало вживатися у СРСР здебільшого в іронічному значенні. З нього було просто вихолощено високий і благородний зміст.

Сьогодні, будуючи демократичну Україну, ми їздимо за великі гроші запозичувати чужий досвід. І забуваємо, що колись на цій землі підприємці-українці Терещенки, Харитоненки, Симиренки та інші вміли ефективно господарювати. Вони створили для майбутніх поколінь величезний культурний капітал, сподіваючись, що він стане у нагоді нащадкам. Для них то не був подвиг. Ця реальна підтримка патріотично налаштованих багатих власників та інтелігенції не компенсувалася їм абсолютно нічим. Ніхто з них не думав про славу. Було лише певне задоволення і бажання побачити плоди на занедбаній ниві українства.

ПРИМІТКИ

[1]Після революції передано до Державної публічної бібліотеки АН УРСР.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України).

2. Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври. — К., 2001.

3. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981.

4. Петро Могила: Богослов, церковний і культурний діяч. — К., 1997.

5. Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961.

6. Винар Л. Острозька школа (академія) // Енциклопедія Українознавства. Т. 5. — Л., 1996.

7. Петро Сагайдачний: Іст.-док. кн. — К., 1995. – (Сер. «Гетьмани України»).

8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990.

9. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 1. — К., 1998.

10. Січинський В. Іван Мазепа — людина і меценат // Літопис червоної калини. — Л., 1993. — № 3 – 4; Ковалинський В. Меценати Києва. — К., 2000; Слабошпицький М. Українські меценати // Березіль. — Х., 2001. — № 1 – 2; 3 – 4.

11. Омелянчук І. Академія, що світить крізь століття // Україн. кур'єр. – 2001.

12. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923.

13. Січинський В. Іван Мазепа — людина і меценат // Літопис червоної калини. — Л., 1993. — № 3 – 4.

14. Українська культура: Лекції / За ред. Дм. Антоновича. — К., 1993.

15. Андрусяк М. Іван Мазепа як культурний діяч. — К., 1991.

16. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. — К., 1991.

17. Харківський університет за 150 років. — Х., 1955.

18. Лисенко І. Українські Афіни // Україна. — 1992. — № 27.

19. У їхнім серці жила Україна // Голос України. – 1992.

20. Бакуменко П., Кощій В. Ханенки: (Знамениті родини) // Україна. – 1992. — № 26.

21. Юнда Г. Богдан Ханенко // Україна. – 1992. — № 26.

22. Деркач А.Л. Глухів — гетьманська столиця. — К., 2000.

23. Кисіль М. Харитоненки // Слобід. край. – 1992.

24. Лунев А.Ф. Пархомовская сокровищница. — Харьков, 1975.

25. Максютенко В. Працею возвеличуюсь // Голос України.– 1996.

26. Чубур В. Дух рятує від базару // День. – 1999.

27. Кримський А. Розвідки, статті і замітки. — К., 1928.

28. Світло симиренкового роду // Літ. Україна. – 1995.

29. Вольвач В. Повернутий із забуття // Літ. Україна. – 1997.

30. Антонович Д. Триста років українського театру. — Прага, 1925.

31. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). — Л., 1928. – Ч. 2.

Надійшла до редколегії 27.02.2002 р.

УДК 94(477)"15/16"

Г.Г. ПІВЕНЬ

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ «ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ» НАПРИКІНЦІ XVI – 20 РР. XVII СТ.

З'ясовується роль українських інтелектуалів у процесі формування політичної традиції українського суспільства у польсько-литовську добу.

Відомо, що в розглянутий період Річ Посполита являла собою конгломерат багатонаціональних територій, суспільна структура яких мала характер чітко обмежених автономій. Іншими словами, кожен регіон у її рамках перебував у певних, характерних тільки для нього політичних відносинах із королівською владою. Наприкінці XVI ст. православні шляхта та духівництво уособлювали у польському суспільстві повноправну українську «націю», яка зберігала свої культуру, церкву, мову. Але власне роль української політичної еліти, що була носієм ідеї політичної незалежності, у цей час фактично належала представникам обмеженого числа князівських родів литовсько-руського походження [1, с. 193]. Визнання за ними права репрезентувати всю українську націю корінилося, з одного боку, у факті мовчазного визнання легітимності їхніх спадкоємних домагань, що походили ще з періоду Київської Русі, й українського самоврядування в рамках Великого князівства Литовського, а з іншого – у цілком реальному праві суверенності землеволодіння, яке було підкріплено правом «уставодавства» і суду над підданими [Там само, с. 101]. Цей статус дозволив надати відносинам із владним центром – королівською владою – виключно номінального характеру. Першого серйозного удару по українській адміністративно-культурній автономії було завдано на Люблінському сеймі 1569 р., рішенням якого українські князі були позбавлені спадкових місць у Сенаті, що належали їм раніше за правом народження [2, с. 108]. Утративши своє привілейоване становище, вони могли знову одержати доступ у Сенат тільки на загальних підставах – як представники вищої світської влади, займаючи воєводські або каштелянські посади [Там само, с. 95]. Таким чином, українській політичній еліті було запропоновано альтернативу: або включитися до нормалізованих адміністративно-правових відносин, за умови втрати своїх привілеїв, а таким чином й самого особливого правового статусу українських земель, зберігаючи при цьому політичний вплив і економічну могутність; або перебувати в опозиції до централізаторських зусиль польських королів, ризикуючи взагалі втратити свій вплив і статус. Перевага була надана моделі, яка припускала ліквідацію адміністративно-культурної автономії українських земель. У результаті в середовищі української політичної еліти, а за нею – і всієї української «нації» позначився конфлікт між усвідомленням свого руського «походження» і відчуттям приналежності до польської «політичної нації»; до того ж він відбувався на тлі адміністративних реформ польської влади, організації регулярного війська, а головне – несподіваного вимирання найбільших князівських родів [2, с. 98]. Комбінація цих факторів

призвела до фактичного зникнення української політичної еліти, що, у свою чергу, поставило під загрозу існування в рамках «союзу двох народів» – Речі Посполитої окремої української нації, яка того часу була юридично можливою лише як додаток до осіб пануючих.

Наступним кроком у цьому напрямі стало послідовне втілення в життя принципу, що був запропонований в 1590 р. відомим ідеологом Контрреформації П. Скаргою у передмові до другого видання своєї книги «Про єдність церкви божої», яка була звернена до короля Сигізмунда III [3, с. 527]. Твердження Скарги, що єдність держави можлива тільки на основі єдності церковної [Там само, с. 529-530], стало наприкінці XVI – першій половині XVII ст. основою внутрішньої політики Речі Посполитої стосовно українців. Вона припускала завдати удару по зримому прояву автономних прав українців – православній церкві, в умовах, коли конфесійна орієнтація відігравала більш значну роль у визначенні національної приналежності, ніж власне походження [4, с. 97-98]. Ця загроза була тим реальнішою ще й тому, що православна ієрархія наприкінці XVI ст. була позбавлена самостійного значення. Рекрутована переважно з числа шляхти і формально призначувана королем, фактично вона цілком залежала від волі православних патронів-князів, що визначали кандидатів на єпископські кафедри, а найчастіше і на митрополичий престол. Нові ієрархи, зазвичай, не прагнули змінити звичну манеру поведінки, зберігаючи практично васальні відносини з тими представниками світської влади, від яких одержали бенефіції [5, с. 66]. Таким чином, руйнування «князівського даху» поставило православну церкву на межу катастрофи – зникав зв'язок, що з'єднував церкву і державу, традиція якого бере початок з часів Київської Русі. Це зумовило також зникнення високопоставлених неофітів й опіки меценатів, і в результаті церква позбавлялася статусу загальнодержавної.

У цій ситуації стають зрозумілими причини, що підштовхнули в 1596 р. православних ієрархів на укладення Брестської унії [6, с. 390]. Зміна юрисдикції (Рим замість Константинополя), з одного боку, відбивала процес інтеграції українських земель до структур Польської держави і пов'язане з ним перенесення іраціонального права на владу з нащадків князівських родів на короля, з іншого – стала спробою повернути православній церкві статус державної, передбачений Люблінськими артикулами, а з ним і культурно-політичний вплив у суспільстві [2, с. 34]. Таке вирішення «українського питання» зустріло активний опір православної громадськості, що розцінила унію як акт духовної зради і не визнала уніатську ієрархію легітимною. У результаті на початку XVII ст. українці фактично втратили не тільки політичну, але й свою церковну еліту.

А. Селява, автор уніатського полемічного трактату «Antelenchus», який вийшов друком у 1622 р., [7, с. 674] запропонував своєрідну періодизацію розглянутого періоду, чітко сформулювавши наявність трьох етапів інституціональної самоорганізації українського суспільства як реакції на нівелюючі зусилля польського уряду, фактичним утіленням яких у духовній сфері стала унія. Якщо перший

етап ознаменувався фінальним спалахом активності представників української політичної еліти, яка намагалась спільними діями протистояти загрозі насильницького впровадження унії [7, с. 724], то другий цілком став результатом діяльності українського міщанства, яка, на думку самого автора, прийняла загрозливі масштаби, вийшовши далеко за рамки трибуналів і сеймів, на роботі яких концентрувалася увага православної шляхти [7, с. 725]. Найбільше його турбувало створення братської інфраструктури культурних, освітніх й економічних установ, а також спроби братчиків залучити до упорядкування церковного життя широкої громадськості, не обмежуючи його становими рамками [Там само]. Насправді їхня діяльність не тільки сприяла консолідації православного суспільства, але й привела до розширення української «політичної нації» завдяки приєднанню до неї представників третього стану. Нова реальність потребувала інституціонального оформлення статусу братств як провідної сили в боротьбі української «нації» за повернення громадянських прав і збереження православної спадщини. У рамках внутрішньоцерковних відносин перший крок у цьому напрямі було зроблено ще в 1592 р. константинопольським патріархом Іеремією II [8, с. 517]. Своїм привілеєм він надав Львівському Успенському братству право патріаршої Ставропігії, вилучивши тим самим братство за межі юрисдикції місцевої православної ієрархії [Там само, с. 519-520]. Прагнення братства контролювати церковне життя в ролі своєрідного колективного морального наставника не тільки мирян, але і духівництва, знайшло підтримку патріарха, який підкріпив його повноваженнями вимагати у разі необхідності відлучення від церкви [Там само, с. 512]. Усталивши в такий спосіб авторитет Львівського братства, новий статус виявився доволі ефективним механізмом контролю за діями православних єпископів у період до Брестської унії, а пізніше надав легальні підстави (з погляду православних канонів) чинити опір її введенню. Ставропігійськими пізніше стали найвпливовіші українські братства – Луцьке й Київське.

Таким чином, принцип соборного керування церковним життям, підкріплений авторитетом її вищих ієрархів, утілений на практиці в діяльності братств, забезпечив самій церкві можливість зберегти конфесіональну стабільність («православність»), а українській «нації» – відчуття національної ідентичності навіть в умовах фактично нелегального існування і тієї й іншої у Речі Посполитій на початку XVII ст.

Переломним етапом інституціональної самоорганізації української «нації», відзначеним уніатським полемістом, стала спроба відтворення нової православної ієрархії як альтернативи офіційно визнаної уніатської [7, с. 726]. Основою нової стратегії, що припускала відновлення легальних основ існування окремої української «нації», стала концепція, сформульована українськими інтелектуалами, які синтезували в єдине ціле мотиви православної есхатології і юридичних норм Речі Посполитої. Особливий статус православної церкви в ній вони аргументували наявністю містичного зв'язку українців (спадкоємців східного християнства) із

справжнім духовним центром, столицею першої християнської імперії Константинополем, а отже – із самим Ісусом Христом [5, с. 84]. Визнання наявності такого зв'язку і його правове оформлення, на їхню думку, фактично виявилося основною умовою, яка дозволила включити українські землі до складу Польської Корони [9, с. 528]. Привілеї й присяги польських королів, сеймові конституції чітко регламентували взаємини сторін, не залишаючи правового простору для уніатської церкви, яка невідома і привілею Сигізмунда-Августа, що зафіксував status quo на момент Люблінської унії – наявність двох суб'єктів права: українців православного й католицького віросповідань [10, с. 611]. Виходячи з цього, українські інтелектуали запропонували програму, основану на принципах, альтернативних покладеним в основу внутрішньої політики Сигізмунда III. Його політика була спрямована на нівелювання української політичної «нації», в той час як запропонована програма дозволяла нормалізувати міжконфесійні, а по суті – міжетнічні відносини. Вона передбачала повернення до первісного стану речей, а саме: ліквідацію уніатської церкви, прийняття уніатами католицького віросповідання й відновлення православної ієрархії, що прийняла висвячення від константинопольського патріарха [9, с. 528]. Передбачалося, що кандидатів на єпископські кафедри пропонуватиме королеві клір православної церкви при збереженні за королем права патронату, який полягав у представленні кандидата на церковну посаду [9, с. 528]. Однак, якщо зважати на той вплив, який мали братства після впровадження принципу соборного керування справами церкви на деморалізоване православне духівництво, можна сказати, що призначення православних ієрархів повинне було стати прерогативою всієї української «політичної нації». Таким чином, з одного боку, передбачалося частково компенсувати втрату своєї політичної еліти, узявши на себе її функції, а з іншого – відновити в особі православної ієрархії політичний інститут, який мав уособлювати національно-державні традиції українських земель, а крім того, додати їй функції представництва інтересів української «нації» у Речі Посполитій.

Легальні спроби здійснити цю програму на вальних сеймах у 1607, 1609 і 1618 рр., успіхом не увінчалися, а тільки позначили проблему [11, с. 319]. Сеймові конституції обмежилися констатацією наявності конфесійних розходжень між уніатами і православними, а також права останніх мати своїх єпископів, залишивши відкритим питання про те, яким чином і коли буде відновлена православна ієрархія [12, с. 387]. Методи сеймової боротьби не виправдали себе, і було вирішено змінити тактику: минаючи офіційну процедуру презентації від короля, самим висвятити митрополита і єпископів, а після цього домагатися офіційного визнання нової ієрархії. У 1620 - 21 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив нового київського митрополита, яким став Іов Борецький, і п'ятьох єпископів: архієпископом Полоцьким став Мелетій Смотрицький, єпископом Перемишльським – Ісайя Копинський, Владимирським і Брестським – Іезекиль Курцевич, Луцьким і Острозьким – Ісакій Борискович, Холмським – Паїсій Іполитович [6, с. 473].

Свідченням того, що кандидатури нових ієрархів не були випадковими, є наявність деяких загальних рис: як тих, що зближували кандидатів, і тих, що істотно відрізняли їх один від одного. Насамперед усі вони були тісно пов'язані з українськими братствами (можливо, крім П. Іполитовича, про особистість якого збереглися лише уривчасті відомості): Ісайя Копинський і Іов Борецький, у минулому ректор Львівської братської школи, були організаторами Київського братства [13, с. 83, 96], а майбутній митрополит ще й створив школу при ньому, ректором якої став [Там само, с.83]. Мелетій Смотрицький – член Віленського братства, який не пізніше 1618 р. прийняв постриг у братському Святодухівському монастирі, а в 1620 р. став його архімандритом, протягом року був ректором Київської братської школи [Там само, с. 112]. Ім'я Іезекиля Курцевича, майбутнього ігумена Дерманського монастиря, занесено до каталогу Київського, а також Луцького братства [Там само, с. 97], одним із організаторів якого був Ісакій Борискович, у минулому ігумен того ж монастиря, що брав разом із Борецьким активну участь у роботі навчального центру, який існував при Дерманському монастирі [14, с. 37-38].

Таким чином, більшість нових ієрархів були авторитетними членами трьох найвпливовіших православних братств Речі Посполитої: Київського, Луцького і Віленського. Зважаючи на принцип розподілу вільних єпископських кафедр між ними, коли єпархію, до якої належало братство, одержував його член, можна стверджувати, що саме братства визначили вибір кандидатур православних ієрархів. Недотримання цього принципу для інших кафедр, що були зайняті членами Київського братства (І. Копинський і І. Курцевич), пояснюється лідируючим становищем останнього, а такого статусу братство набуло завдяки підтримці війська запорізького, котре в 1620 р. на чолі з гетьманом П. Сагайдачним вписалося до Київського братства [13, с. 110].

У своєму прагненні відтворити повноцінну церковну еліту, українські братства зважали і на неодмінну вимогу сеймової конституції 1607 р., яка потребувала від кандидатів на єпископські кафедри шляхетського походження [10, с. 641]. На цю обставину, що набула особливого значення в ситуації, коли нові ієрархи вже самим фактом висвячення претендували на роль повноцінних представників усієї української «політичної нації», у своєму трактаті «Elenchus» вказує один із них – М. Смотрицький [10, с. 641]. Дотримання цієї вимоги дозволяло нейтралізувати зусилля прихильників унії піддати сумніву правомочність висвячення православних єпископів, що могло стати для короля достатньою підставою визнати цю процедуру нелегітимною. Приналежність до шляхти чотирьох кандидатів – І. Борецького, М. Смотрицького, І. Курцевича й І. Копинського не викликає сумнівів. Патронімічність прізвищ двох інших (І. Борисковича і П. Іполитовича), відомостей про походження яких не збереглося, дає підстави піддати сумніву їх шляхетське походження.

Шлях до єпископських кафедр, який за православними канонами обов'язково був пов'язаний із прийняттям чернечого постригу, для братських кандидатів

був неоднаковим, і хоча формально ця умова була виконана, тільки троє з шести нових ієрархів велику частину життя провели в монастирі (І. Борискович [13, с. 84], І. Копинський [Там само, с. 96] і П. Іполитович [15, с. 123]. У найвпливовіших з їхнього числа – митрополита Київського І. Борецького й архієпископа Полоцького М. Смотрицького термін чернечого служіння не перевищував двох років [Там само, с.83, 112], а єпископу Владимирському і Брестському І. Курцевичу на момент висвячення було всього 26 років [Там само, с. 97]. Цей фактор перешкодив ідеям православного консерватизму, які передбачали збереження справжнього православ'я через ізоляцію від будь-яких нових, особливо реформаційних впливів, стати пануючими в церкві, що унеможливило б діалог із владою, а отже, і пошуки компромісу в релігійному питанні. Єдиним послідовним прихильником такої позиції, авторитетної у середовищі українського чернецтва, був єпископ Перемишльський – І. Копинський [5, с. 30].

Крім того, загальним для всіх ієрархів був високий рівень освіти, яка поєднала в їхніх особах традиції й досягнення західноєвропейських університетів (М. Смотрицький, І. Курцевич) [13, с. 112, 97], монастирських училищ православного Сходу (І. Борискович) [Там само, с. 84] і українських шкіл вищого типу (І. Борецький, І. Копинський) [Там само, с. 83, 96]. У цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що і митрополит, і більшість владик (за винятком П. Іполитовича) належали до кола діячів Острозької академії і пов'язаного з нею Дерманського культурно-освітнього центру [13, с. 110]. У результаті нова церковна еліта фактично була групою однодумців - інтелектуалів, орієнтованих на подолання нав'язаного католицькими опонентами стереотипу у ставленні до православ'я, як до другорядної релігії неповноцінних громадян Речі Посполитої, як до такої, що «не має в собі ні собору святих, ні науки, ні справжніх пастирів» [5, с. 195].

Таким чином, за чверть століття, що пройшли з моменту укладення Брестської унії, суспільна свідомість української нації зазнала корінної перебудови. Унія стала зримим проявом кризи традиційної соціальної структури українських земель, яка протягом понад 250 років скріплювала цілісність нації, самобутність її політичної структури. Її організатори мали намір прискорити процес нівелювання української «політичної нації» через ліквідацію єдиного політичного інституту, який консервував національно-державні традиції – православної церкви. Збереження конфесійної визначеності і незалежного статусу Київської метрополії стало можливим завдяки діяльності українських братств. Вони не тільки зробили третій стан повноправною складовою української «політичної нації», але і відтворили православну церковну еліту, висунувши зі свого середовища плеяду українських інтелектуалів, які очолили церкву, а фактично, всю українську націю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і центральна Україна). – К., 1993. – 378 с.

2. Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Укр. істор. журн. – 1999. – № 2. – С. 89 – 104.

3. Новые статьи П. Скарги 1590 г. // Памятники полемической литературы. – Спб., 1882. – Кн. II. – С. 527 – 612.

4. Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI ст. // Філос. і соціол. думка. – 1993. – № 1. – С. 96 – 112.

5. Феномен Петра Могили. (Біографія, діяльність, позиція). – К., 1996. – 270с.

6. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – 640 с.

7. Antelenchus // Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Ч. I, т. VIII, вып. I. – С. 674 – 731.

8. Привілеї національних громад міста Львова (XIV - XVIII ст.). – Л., 2000. – 575 с.

9. Justificatia niewinnosci // Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч. I, т. VII. – С. 511 – 532.

10. Elenchus // Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Ч. I, т. VIII, вып. I. – С. 597 – 673.

11. Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. – К., 1988. – С. 313 – 327.

12. Obrona verificaciey // Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч. I, т. VII. – С. 345 – 442.

13. Словник-довідник діячів Острозької академії та пов'язаних із нею культурно-ідеологічних осередків // Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 81 – 115.

14. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990. – 192 с.

15. Русский биографический словарь. – Спб., 1902. – Т. 13. – 711 с.

Надійшла до редколегії 13.03.2002 р.

УДК 379.824:069(477.54)

С.О. СТРЕЛЬЦОВ

РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ XVIII - ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.): УМОВИ ТА ЗНАЧЕННЯ

Досліджуються причини та особливості феномена приватного колекціонування, роль приватних зібрань у громадсько-культурному житті краю.

На сучасному етапі розвитку спеціальних історичних дисциплін, таких як музеєзнавство, історія бібліотечної та архівної справи, набуває актуальності дослідження процесу виникнення та розвитку приватних колекцій історико-культурних цінностей в Україні. Відомо, що у формуванні фондів вітчизняних музеїв, архівних та бібліотечних зібрань значну роль відіграли саме приватні ко-

лекції, завдяки яким і були накопичені історичні та культурні цінності, які нині належать українському народові.

Розвиток приватного колекціонування історико-культурних цінностей в Україні, в період наприкінці XVIII – початку XIX ст. був складним явищем. У кожному регіоні країни приватне колекціонування йшло особистим шляхом. Харківщина мала свої особливості: по-перше, на її території були впроваджені реформи Катерини II, що зумовили значні зміни у зростанні кількості колекцій та соціальному статусі їх власників; по-друге, Харківщина як провінція Російської імперії мала недостатньо розвинутий процес колекціонування порівняно з Москвою та Санкт-Петербургом, що відбилося на характері приватних зібрань.

Хронологічні рамки розвитку початкового етапу приватного колекціонування історико-культурних цінностей автор визначає з кінця XVIII до першої половини XIX ст. Хоча й відомо, що приватні зібрання речей, що мають історико-культурну цінність, були на Харківщині ще з другої половини XVII ст. (зібрання Ф.В. та Л.І. Шидловських і Ф. Донця, бібліотечні зібрання духовних осіб), проте саме з кінця XVIII ст. у регіоні відбулися зміни які, привели до збільшення кількості колекцій, розширення їх характеру (нові категорії предметів у зібраннях), появи нових станів населення, що збирали їх.

Саме наприкінці XVIII ст. виникли колекції, які згодом впливали на культурний розвиток краю та були характерним явищем доби культурно-національного Відродження, що найбільшого розвитку набуло в другій половині XIX ст.

Характерною особливістю Харківщини в процесі розвитку приватного колекціонування були соціально-економічні зміни, що сприяли створенню необхідних умов для розвитку приватного колекціонування предметів історико-культурного значення на Харківщині. Серед таких умов слід назвати:

- наявність заможної та освіченої частини населення;
- існування речей, що мають історико-культурну цінність;
- інтерес певної частини суспільства до предметів історико-культурної цінності;
- розуміння цінності колекції як зібрання історичних чи культурних пам'яток або предметів мистецтва.

Причинами, що забезпечили умови розвитку приватного колекціонування, були соціально-економічні зміни в устрої краю у XVIII ст. та заснування в Харкові університету на початку XIX ст. До цього призвели реформи Катерини II, що відбулися в другій половині XVIII ст. Ці реформи забезпечили умови, необхідні для розвитку культурного життя краю взагалі та приватного колекціонування зокрема.

Серед таких реформ слід назвати зміну колишнього козацького устрою краю, виникнення окремої адміністративної одиниці Слобідсько-Української губернії, перехід колишньої козацької старшини до стану дворянства.

Розглянемо наслідки цих змін. По-перше, виявились нові верстви населення, що мали бажання та можливості займатися колекціонуванням (перехід козацької

старшини до стану дворянства та поява стану купецтва).

Процес перетворення старшини на дворян був складним. Козацька старшина повинна була ствердити свої права на дворянське звання, що спонукало збирати відповідні документи. Можливо, саме в цьому слід шукати причини створення деяких приватних архівних зібрань.

Поява стану купецтва, у свою чергу, завдячує заснуванню в Харкові губернського Магістрату, який за законодавством того часу мав займатися справами купецтва та міщан. З'ясувалося, що в Харкові та інших містах губернії немає таких станів. Тоді було запропоновано військовим поселенцям перейти до станів купецтва або міщанства за розмірами своїх капіталів [1, с. 68].

По-друге, змінюється саме середовище, в якому відбувався процес колекціонування. З другої половини XVIII ст. Харків став центром Намісництва (із кінця 80-х рр. XVIII ст.), а згодом і Губернії (з 1796 р.). У період зростання значення міста, як адміністративного центру краю, збільшується й кількість змін, що відбулися в самому місті: занепадає роль Харкова як фортеці, що захищає край від південних сусідів, поліпшується внутрішній стан міста (з'являються нові вулиці та квартали), в місті зростає кількість населення [1, с. 51].

Подібне піднесення Харкова надало можливість громадськості заснувати в місті університет, а згодом й інші вищі учбові заклади, з появою яких Харків став центром освіти не тільки на Слобожанщині, але й на всьому півдні Російської імперії.

Університет «зосередив коло себе освіту, притягнув у місто освічену громадськість, і цього було достатньо, щоб притягнути промисловість й заможність та все, що підвищує місто» [3, с. 166].

Завдяки існуванню в місті «університету, колегіуму та інших шкіл, Харків зберігав за собою провідну роль культурного центру України протягом усієї першої половини XIX століття» [6, с. 131]. Діяльність учених університету сприяла розвиткові інтересу до історії та мистецтва широкого кола громадськості.

Сучасні дослідники історії Слобожанщини стверджують, що «...Слобожанщина і передусім її культурно-політичний та економічний центр – Харків – були важливим осередком українського національного Відродження з 1780 по 1840/1841 рр., коли відбувалося збирання мовної, фольклорної, літературної та історичної спадщини народу» [5, с. 161].

Про розвиток та поширення приватного колекціонування свідчать факти створення мінц-кабінету при університеті, значного збільшення бібліотеки університету та Харківського колегіуму, поповнення зібрання Громадської міської бібліотеки. І все це за рахунок значною мірою приватних зібрань. Колекціонування охоплює все більш широкі кола населення, і колекціонуються більш різнобічні категорії предметів – уже не тільки західні картини та естампи, античні статуї, монети та ін., але й витвори нового, в європейському дусі, живопису та скульптури, зброї, порцеляни, стародавніх предметів, предметів іконопису та народно-художньої творчості [13, с. 44].

Таким чином, реформи другої половини XVIII ст. сприяли розвиткові приватного колекціонування. Серед них слід назвати:

• виникнення на Харківщині нових верств населення – дворянства, купецтва, міщанства;

• зростання ролі міста як адміністративного, торговельного та просвітнього центру краю.

Характер приватних зібрань історико-культурних цінностей XVIII – початку XIX ст. помітно не відрізнявся від загальновідомих колекцій тих часів: предмети мистецтва, нумізматика, живопис, зброя. Усе це було звичайними об'єктами колекціонування того часу.

З огляду на цей період, можна простежити, які саме групи предметів історико-культурного значення посіли пріоритетне місце в інтересах колекціонерів; яку роль відіграли ці зібрання в історії міста та краю; внесок власників колекцій у громадсько-культурне життя Харківщини.

Відомості про перші зібрання історико-культурних цінностей на Харківщині стосуються другої половини XVII ст. Представники козацької старшини з моменту своєї появи на території Харківщини мали багаті зібрання предметів старовини, зброї, ікон та ін. Але ці зібрання не завжди можна з повною відповідальністю назвати колекціями, оскільки мали утилітарний характер та постійно використовувалися в побуті. Подібні зібрання можна розглядати лише як прообрази колекцій, котрі в майбутньому будуть зберігати нащадки.

Лише наприкінці XVIII ст. власники приватних зібрань зрозуміли цінність колекції як історичної або культурної пам'ятки. Саме в ті часи серед громадськості посилився інтерес до власної історії та культури, що відбилося в появі творів «істориків-любителів» [11, с. 289-290] Лівобережжя В. Рубана, О. Шафонського, Я. Марковича.

Сучасне поняття «історико-культурної пам'ятки (або цінності)» – перелік пам'яток історії та культури, до яких належать: архітектурні ансамблі, історичні квартали в містах або селах, релігійні або громадські будинки, археологічні місцезнаходження, витвори мистецтва, рукописні книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також колекції книг, архівних матеріалів та репродукцій [7, с. 7-8].

Таким чином, можна охарактеризувати основні види історико-культурних цінностей, що були об'єктами колекціонування з кінця XVIII до першої половини XIX ст. на Харківщині. Умовно їх можна поділити на такі групи: архівні матеріали, бібліотечні зібрання, нумізматичні колекції, зібрання живопису та предмети церковної старовини.

Розглянемо кожну групу окремо.

Архівні матеріали. На території Харківщини з кінця XVIII – на початку XIX ст. відомо декілька архівних зібрань. Причиною цього може бути те, що ще не так багато часу минуло з періоду, коли велика частина козацької старшини

підтверджувала свої права на отримання дворянського стану, бо архівні документи використовували часто для доказу свого походження. Але не тільки. Склад архівних матеріалів тих часів свідчить про активне листування козацької старшини: накази, скарги, грамоти, чолобитні та ін. Зрозуміло, що такі матеріали збереглися лише в козацької старшини, котра була учасником цього діловодства. Згодом, першими колекціонерами старовинних актів та власниками архівів були вже представники дворянських родин.

Особливістю Харківщини у збиранні архівних матеріалів було те, що в першій половині XIX ст. уже існували приватні архівні зібрання. Хоча взагалі на території Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. збиранням стародавніх актів, документів займалися переважно великі та заможні сановники [8, с. 43].

Серед приватних архівних зібрань нам відомі архівні матеріали Д.Ф. Запари, А.А. Самборського (пізніше В.Ф. Малиновського), Кондратьових, Лесевицьких та Тевяшових. Отже, приватні архіви знаходилися в руках представників дворянства, хоча не дуже заможних, але відомих родин Харківщини, які в недалекому минулому належали до козацько-старшинського стану.

Приватні архівні зібрання містили різноманітні матеріали серед яких були справи, що належать до історії Слобідської України в XVII-XIX ст.: листи, накази, рукописи, мемуари та ін. Вони мали велике значення для дослідження історії Харківщини. Відомо, що сімейні архіви Тевяшевих та Лесевицьких використовували у своїх працях такі відомі дослідники Слобідського краю, як І.І. Срезневський [2, с. 611] та Філарет [12]. На жаль, нині точно невідомо, якими саме документами користувалися дослідники, оскільки ці архівні зібрання були втрачені.

Бібліотечні зібрання. Особливістю книжкових зібрань наприкінці XVIII ст. було те, що складалися вони переважно з книг релігійного змісту. У цей період користуються попитом стародруковані та рукописні книги, які переважно були релігійного змісту. Власники таких зібрань – представники духівництва та дворянства, зокрема протоієреї Рейпольський та Чаплієвський.

З відкриттям у Харкові в 1805 р. університету ситуація змінилася: такий великий учбовий заклад, як університет, повинен був мати власну бібліотеку, проте на початку своєї діяльності вона не мала можливостей задовольнити вимоги викладачів та студентів. Тому на початку XIX ст. серед власників приватних бібліотечних зібрань були переважно викладачі, професори університету. Слід зазначити, що ця тенденція не змінилась до початку XX ст.

Серед відомих книжкових зібрань першої половини XIX ст., що належали професорсько-викладацькому складу університету, слід згадати бібліотеки П.О. Безсонова, Є.І. фон Бейєра, М.С. Ганіна, К.К. Гаттенберга, В.Я. Джунковського, І.О. Калениченка, П.І. Кеппена, І.А. Криницького, М.О. Лавровського, М.М. Луніна, І.О. Свиридова, І.Я. Кронеберга, К.З. Кучина та П.А. Нарановича.

Серед представників духівництва на початку XIX ст. слід відмітити книжкові

зібрання єпископів Аполлоса, Христофора Сулими, протоієрея А.Г. Кустова. Значні книгозбірні були й у представників дворянства. Великі власні бібліотеки мали родина Давидових, В.Н. Каразін та П.О. Малиновський.

Звичайно, що за своїм складом бібліотечні зібрання різних представників суспільства різнились одне від одного. Так, зміст бібліотек духівництва не змінився – переважав релігійний характер. Хоча в їх зібраннях були книги й філософського та світського характеру, що в цілому продовжувало традиції книгозбірництва кінця XVIII ст. Зрозуміло, що бібліотеки професорсько-викладацького складу університету мали суто професійний характер. Тільки представники дворянства збирали бібліотеки, керуючись власним смаком та бажаннями.

Нумізматичні колекції. Зібрання монет традиційно були предметом зацікавлення як учених, так і дворян. Цьому сприяв розвиток нумізматики як науки та зацікавленість подібною справою великих сановників та російських імператорів. На Харківщині цей процес набув розвитку з відкриттям у Харківському університеті мінц-кабінету.

Особливий інтерес мали до колекціонування монет представники дворянства. Серед значних нумізматичних колекцій кінця XVIII – першої половини XIX ст. слід назвати зібрання монет Потоцького, Адамовича, Анненкова, Піхотинського, Рижського та Шпревиця.

Значення цих колекцій для краю важко переоцінити, саме завдяки їм був створений при університеті мінц-кабінет, поява колекцій монет якого відноситься до 1806 р., і вважалася однією з найкращих у Росії [10, с. 18-19].

Колекції предметів живопису. З початку XIX ст. поступово розвивається схильність заможної частини дворянства, деяких представників купецтва до збирання творів відомих художників. Перевага надається представникам закордонних шкіл: італійської та голландської. За згадками сучасників відомо, що наприкінці першої половини XIX ст. картинні зібрання стали поширеним явищем серед представників слобідсько-українського дворянства. Проте, за свідченнями сучасників, ці картини були переважно підробками, в найкращому разі – копіями [9, с. 238].

Серед зібрань живопису слід відмітити колекцію картин О. О. Паліцина (пізніше перейшла до Н.Ф. Алфьорова, а згодом – до його сина А.Н. Алфьорова), Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, А.Д. Алферакі та К.Н. Кузіна. Зібрання ці містили роботи майстрів західноєвропейського мистецтва XVI ст., картини вітчизняних художників XIX ст.

Предмети церковної старовини. Прикладом збирання цієї категорії предметів на Харківщині в першій половині XIX ст. була колекція І.І. Срезневського. Вона складалася з 14 предметів церковної утвари й експонувалася в 1902 р. на XII археологічному з'їзді сином колекціонера В.І. Срезневським.

Таким чином, колекції кінця XVIII – першої половини XIX ст. сприяли виникненню та розвиткові громадських культурних установ, відобразили зацікавленість колекціонерів історією та культурою рідного краю, стали першоджере-

лом для подальшого розвитку приватного колекціонування.

Характеризуючи період становлення приватного колекціонування на Харківщині, можна зазначити, що в кінці XVIII – першій половині XIX ст. були створені необхідні умови для розвитку приватного колекціонування історико-культурних цінностей.

Слід зазначити, що в збиранні та колекціонуванні історико-культурних цінностей безпосередньо відбився зростаючий інтерес до вітчизняної історії, що згодом перетвориться на спроби використати історичні знання для обґрунтування змін, що відбулися в країні [4, с. 191]. Більше того, перші зібрання сприяли розвиткові громадсько-культурних закладів краю та посиленню ролі міста як просвітнього центру південної частини російської імперії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Багалей Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): Истор. моногр.: В 2–х т. – Репринт. изд. – Х., 1993.– Т. 1. – 568 с.

2 Багалей Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): Истор. моногр.: В 2–х т. – Репринт. изд. – Х., 1993.– Т. 2. – 982 с.

3 Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) – Х.: Изд. Ун-та, 1906. – 333 с.

4 Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

5 Головченко В., Бурмака В. Харків: українське національне відродження кінця XIX – початку XX століття // Березіль.– 1994.– № 1 – 2.– С. 161 – 168 .

6 Голубенко П. Русифікація України і український культурний процес у XIX столітті // Березіль. – 1994. – № 1 – 2. – С. 126 – 160.

7 Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры : Справ. пособие. – К.: Вища шк., 1990. – 223 с.

8 Историография и источниковедение архивного дела в СССР / Мин-во высш. и среднего спец. образования РСФСР. – М., 1984. – 179 с.

9 Карпов В. Н. Воспоминания. Н. Шипов. История моей жизни. – М.: ACADEMIA, 1933. – 523 с.

10 Півненко А. З історії музейної справи в Харкові // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 1. – С. 18 – 19.

11 Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994. – 736 с.

12 Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М.: Тип. В. Готье, 1852. – 236 с.

13 Шмит Ф.И. Музейное дело: Вопросы экспозиции. – Л.: Academia, 1929. – 245 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2002 р.

УДК 94(477)"192"

Ю.П. ВОЛОСНИК

НОВА БУРЖУАЗІЯ ТА РОЗВИТОК ПРИВАТНОПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕПУ В ІСТОРІОГРАФІЇ 20 – ПОЧАТКУ 30-Х РР.

Зроблено спробу проаналізувати вітчизняну історіографію 20 – початку 30-х рр., що відображала процеси зародження нової буржуазії, становлення та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні за часів непу.

Осмислення історіографічної спадщини минулого є одним з найважливіших завдань історичної науки. До проблем, вивчення яких залишило по собі значну історіографію, належить і проблема виникнення та еволюції нової буржуазії – непманів. Приватнопідприємницька діяльність відіграла велику роль в процесі відбудови і розвитку економіки України в роки непу.

Незважаючи на те, що спроби аналізу існуючої з цієї проблеми історіографії вже мали місце в минулому [6], багато питань ще потребують дослідження та переосмислення, особливо з урахуванням тих зрушень, що відбулися у вітчизняній історичній науці протягом останнього десятиріччя.

Мета статті – проаналізувати основні напрями та проблеми розвитку вітчизняної історіографії 20 – початку 30-х рр. XX ст., що відображала процеси генези нової буржуазії та становлення приватнопідприємницької діяльності в Україні в роки непу.

Вивчення процесу зародження нової буржуазії, основних напрямів, форм та методів приватнопідприємницької діяльності розпочалось ще з перших років непу, так би мовити, «по гарячих слідах». У цей час виходить друком достатньо велика кількість праць керівних діячів більшовицької партії та радянської держави, в яких робиться спроба обґрунтувати необхідність впровадження нової економічної політики, залучення приватного капіталу до народного господарства, дозволу вільної торгівлі, суті державного капіталізму за радянських умов [1, 2, 3, 4]. Суттєвим недоліком більшості цих праць є їх заідеологізованість, однобічність в оцінках та висновках. Вони мали здебільшого популяризаторський, публіцистичний та дискусійний характер, що було пов'язано з гострою внутрішньопартійною боротьбою, яка точилася в 20-ті рр. у РКП(б), мали недостатній фактичний матеріал.

Проблеми залучення та використання приватного капіталу в народному господарстві в роки непу досить жваво обговорювали вчені, економісти, історики, публіцисти та представники фінансових, господарчих і статистичних органів СРСР і УРСР різних рівнів. Уже на початку 20-х рр. публікуються численні статті в періодичній пресі, а також тематичні збірки, що мали в основному обзорний характер і в яких на основі розробки статистичних даних розглядались різні аспекти і результати залучення приватного капіталу до різних галузей народного господарства країни [5, 7].

Особливо активізувалось вивчення приватного капіталу з середини 20-х рр. під впливом впровадження так званої «нової торговельної практики», що певною мірою позитивно позначилась на ставленні державних органів до представників нової буржуазії і взагалі до приватного сектора економіки. У цей час друкувалась досить велика кількість статей і праць як науковців, так і практичних працівників наркоматів і відомств, які розглядали такі злободенні в роки непу питання, як податкова та кредитна політика, її вплив на розвиток підприємницької активності; державне регулювання, проблеми правового та фінансового становища приватного капіталу за радянських умов тощо [21, 22, 23].

Після вдалого проведення грошової реформи 1922-1924 рр., внаслідок чого країна отримала сталу валюту, велику увагу почали приділяти і вивченню розвитку приватної ініціативи на організованому і неорганізованому (здебільшого тіньовому) кредитному ринку. У своїх статтях Л.Н. Яснопольський, Л.Н. Юровський, А. Магазинник, Г. Розенталь, В. Акуленко намагалися проаналізувати тенденції приватного кредитного ринку, діяльності мережі приватних товариств взаємного кредиту (ТВК) та їх впливу на розвиток приватнопідприємницької активності, результати державного регулювання роботи ТВК та ін. [9, 10, 11, 20].

У низці статей знайшла відображення і тіньова діяльність представників нової буржуазії України в галузі кредиту. Вивченню стану, масштабів та форм нелегального приватного дисконту і лихварства в 20-ті рр. присвятили свої праці І. Степанов, Є. Бунаков, Б. Сігал та ін. [12, 13, 14].

У полі зору дослідників 20-х рр. опинилася і така сфера як приватний валютно-фондовий ринок, на якому представники нової буржуазії розгорнули значну за масштабами підприємницьку активність. У статтях і монографіях Д. Лоєвецького, Л. Воліна, В. Оголевця, С.Л. Фрідмана, М. Дорменева, Б. Сігала та ін., більшість з яких були відповідальними працівниками НКФ СРСР та УРСР, посилена увага приділялась проблемам залучення представників приватного капіталу до проведення операцій із державними цінними паперами та державного регулювання приватного валютно-фондового ринку, аналізувалася роль приватного професійного біржового капіталу на офіційних фондових біржах країни, а також на вечірніх позабіржових зборах, так званих «американках» [15, 16, 17, 18, 19]. Але діяльність окремих персоналій приватного валютно-фондового ринку так і не набула висвітлення в літературі цього періоду.

У середині 20-х рр. особливою комісією ВРНГ СРСР було зібрано і в 1927 р. опубліковано численні матеріали щодо активності приватного капіталу в різних галузях народного господарства, чимала їх частина стосувалась діяльності підприємців в Україні [27]. Публікація цих інформаційно насичених матеріалів давала змогу скласти певне уявлення про місце, роль та питому вагу нової буржуазії в економіці, основні тенденції розвитку підприємництва, правове становище непманів тощо.

У цей же період вийшло друком немало праць, присвячених такій важливій

проблемі, як взаємовідносини приватних підприємців із робітниками, що були зайняті на приватних виробництвах і взагалі приватному секторі. Здебільшого авторами цих праць були відповідальні працівники профспілок та органів Наркомпраці [29, 30, 31]. У центрі уваги авторів – захист прав робітників приватного сектора, особливо жінок і підлітків, вирішення трудових конфліктів, питання охорони праці трудящих приватних підприємств. Позитивною ознакою цих праць є залучення дослідниками численного фактичного матеріалу, їхня обізнаність щодо особливостей діяльності та становища найманих працівників на приватних підприємствах. Але автори багатьох публікацій, виконуючи соціальний заказ влади, намагались акцентувати увагу читацької аудиторії на негативних сторонах взаємовідносин між приватними роботодавцями та робітниками і спрощено подавали ці відносини – виключно у світлі класової боротьби. Робляться також поодинокі спроби виявити джерела комплектування та соціально-професійний склад нової торговельної буржуазії [32].

Значну увагу дослідників у період непу, природно, привертали процеси, що пов'язані з розвитком приватної ініціативи в галузі торгівлі та обміну. Як відомо, в роки непу через цілу низку чинників саме це було головною сферою прикладання приватного капіталу. Тому в 20-ті рр. здійснюється немало досліджень, автори яких намагались виявити масштаби, форми та основні тенденції еволюції приватної торгівлі в роки непу, вплив заходів державного регулювання, роль приватних торговців у налагодженні економічної змички між містом і селом тощо [24, 33, 34].

Зокрема, в монографії Ц. Крона «Приватна торгівля в СРСР» розглядаються такі аспекти, як витоки приватного торговельного капіталу, його місце і роль в розвитку торгового обороту, динаміка приватної торговельної мережі тощо [24]. Достоїнством праці є використання автором статистичних відомостей про розвиток приватної торгівлі в українських губерніях, що дозволило йому розкрити певну специфіку розвитку приватної торговельної діяльності в цих районах.

У 20-ті рр. вийшли друком праці, частина яких належить перу керівних та практичних діячів різних рівнів ВРНГ СРСР, в яких досліджується діяльність приватного капіталу в галузі виробництва. Цій важливій сфері підприємницької діяльності присвятили свої монографії і статті В.М. Копалкін, І. Гусаров, О. Куперман, Л. Свержин, Г. Бєлкін, Д. Шапіро та ін. [40, 41, 42]. У своїх дослідженнях на багатому фактичному матеріалі автори намагались довести другорядність ролі приватного капіталу в промисловості, визначивши, проте, певні успіхи підприємців у відбудові кустарної, дрібної та орендної промисловості республіки та певні перспективи в залученні приватного капіталу до тих галузей виробництва, на розвиток яких бракувало державних коштів.

Публікуються праці економістів і фахівців-практиків, в яких, зокрема, аналізується роль приватного капіталу в діяльності такого важливого в роки непу ринкового інституту, як товарні біржі, його питома вага в біржових оборотах та позабіржових угодах [17, 33, 37, 48]. Виходять друком праці економістів і юристів,

які намагалися дослідити організаційно-правові аспекти діяльності представників нової буржуазії, зокрема діяльність (та її юридично-правові основи) приватних товариств, у тому числі й акціонерних [28, 38, 39]. Але, на жаль, значна діяльність приватних акціонерних товариств України, товариств на вірі, з обмеженою відповідальністю не знайшла будь-якого висвітлення.

Слід зазначити, що після 14 з'їзду ВКП(б), що проголосив курс на індустріалізацію країни, в літературі посилюється певна тенденція применшити роль приватнокапіталістичного сектора в економіці СРСР і УРСР. Основний акцент дослідники поступово переносять на висвітлення переважно негативних аспектів діяльності непманів.

У 1927 р. вийшла друком насичена значним фактичним матеріалом книга радянського економіста Ю. Ларіна, присвячена вивченню проблеми приватного капіталу в СРСР. Уже в перших рядках своєї праці Ю. Ларін зауважив, що «...у справі внутрішнього будівництва, у справі підготовки повного розгортання соціалістичного ладу роль буржуазії в народному господарстві є однією з суттєвих перешкод» [25, с. 3]. Монографія охоплює важливі проблеми, пов'язані з генезою, функціонуванням та регулюванням приватного підприємництва в економіці країни. Характеризуючи процес зародження «радянської» буржуазії в перші роки непу, Ю. Ларін майже цілковито пов'язував його з розвитком нелегального підприємництва, ігноруючи дрібнотоварний уклад: «Історія буржуазного нагромадження в СРСР... є перш за все історією буржуазного розкрадання в різних видах і формах» [25, с. 7]. Невипадково, що в центрі уваги дослідника насамперед – тіньові аспекти історії нової буржуазії. Автор прагнув з'ясувати чисельні параметри нової буржуазії в СРСР, масштаби та методи нагромадження приватного капіталу і тенденції його розвитку. Ю. Ларін зробив декілька цікавих спостережень щодо особливостей функціонування підприємців в умовах СРСР, зокрема, про зміни самого типу підприємницької діяльності [25, с. 238]. Але його монографія «страждає» упередженістю та заідеологізованістю оцінок місця і ролі приватного капіталу в економічному розвитку країни, спрощеним підходом до багатьох проблем його функціонування.

Негативно подати діяльність нової буржуазії, переважно як злочинну, спрямовану на задоволення своїх «хижацьких та здирницьких» інстинктів, намагався у своїй книзі «Приватний капітал перед радянським судом», що надрукована в 1927 р., помічник прокурора СРСР І.С. Кондурушкін [26]. Для ілюстрації своїх висновків автор наводить важливий фактичний матеріал (частина його стосувалась України) про нелегальну діяльність нової буржуазії, «гучні» судові справи підприємців, засуджених за різні зловживання і злочини в період воєнного комунізму і непу. Але при цьому автор не зробив серйозного аналізу причин такого ефективного використання непманами організаційних прорахунків та «слабких місць» в системі радянського господарчого механізму.

Наприкінці 20-х рр. опубліковані нариси «До питання про приватний капі-

тал на Україні», написані за сприяння одного з керівників ЦСУ УРСР Б.В. Сігала [28]. Автор, ґрунтуючись на численному статистичному матеріалі, зібраному міжвідомчою комісією по вивченню приватного капіталу при ЦСУ УРСР, зробив спробу комплексного економічного дослідження тенденцій і перспектив розвитку приватнопідприємницької діяльності в Україні в другій половині 20-х рр. у галузі торгівлі, промисловості та фінансів. Нариси Б.В. Сігала, незважаючи на те, що в них практично не висвітлюється діяльність персоналій непманів та відчувається відбиток гіпертрофованих класових оцінок, не втратили своєї наукової цінності і дотепер.

Після переходу радянсько-партійного керівництва до тоталітарних методів управління за умов різкого погіршення суспільно-політичної ситуації в країні друкуються численні публікації, автори яких з метою теоретичного обґрунтування та виправдовування нового курсу більшовицької партії мусують тезу про шкідливу та деструктивну роль підприємницької діяльності нової буржуазії в економіці. Огульному звинуваченню автори (здебільшого відповідальні працівники податкових органів та юстиції) піддавали всю підприємницьку діяльність непманів, зокрема участь у заготівлях сільськогосподарської сировини та хліба, аналізували роль суду в боротьбі з приватним капіталом у різних сферах економіки, діяльність податківців у справі ліквідації податкових недоплат з непманів (при цьому навмисно «забували» вказати на те, що податкова політика на етапі зламу непу набула конфіскаційного характеру). Звичайно, в цих статтях та брошурах домінував здебільшого «викривальний пафос» [43, 44, 45].

Деякі автори розглядали і проблему взаємовідносин нової буржуазії з представниками державного апарату, корупцію серед радянських службовців, а також процес проникнення колишніх непманів до лав радянського чиновництва, що надзвичайно спрощено трактувалось як намагання «класового ворога» розкласти апарат «диктатури пролетаріату» ізсередини [26, 36].

Водночас у статтях керівних працівників ЦСУ УРСР, НКФ СРСР та УРСР Б.В. Сігала, С.В. Мінаєва, А. Звоницького, І. Сегаля, що були опубліковані на межі 20 – 30-х рр., на основі розробки численних статистичних матеріалів, намагались проаналізувати причини та шляхи ліквідації приватного капіталу з легальної економіки, сфери та галузі використання вилучених капіталів, визначалась питома вага приватного капіталу, що ще легально функціонував у господарстві України [46, 47, 49].

Таким чином, аналіз історіографії 20 – 30-х рр., присвяченої проблемам генези нової буржуазії та розвитку її підприємницької діяльності, свідчить, що по різних аспектах цієї проблеми вже в той час надрукована значна кількість літератури. Ці публікації містять значний фактичний та аналітичний матеріал, але вони різні за своїм рівнем, підходом авторів до висвітлення тієї чи іншої сторони проблеми, інформаційною насиченістю.

Важливе значення більшості публікацій полягає в тому, що автори використали значний статистичний матеріал, питання розвитку приватного підприємниц-

тва намагались розглядати, зважаючи на проблеми, пов'язані з реалізацією непу та завдань відбудови народного господарства. Основну увагу автори зосередили на висвітленні процесів розвитку приватної торгівлі та промисловості, як основних галузей приватного капіталу, державному регулюванні приватної ініціативи, оподаткуванні, кредитуванні непманів, боротьбі з тіньовою діяльністю підприємців, захисті прав робітників і службовців приватного сектора, а на етапі згортання непу досліджуються причини та «шляхи уходу» нової буржуазії з легального сектора економіки, напрями використання підприємцями вилучених коштів, тіньова діяльність непманів тощо. Суттєво меншу увагу приділяли дослідженню приватнопідприємницької діяльності в інших сферах економіки: сфері обслуговування, житловій, а також на кредитно-грошовому та валютному ринках. Вийшли друком і окремі праці, що мали на меті виявити кількісні параметри нової буржуазії, її соціальні джерела комплектування та соціально-професійний склад непманів. У цей час під впливом і тиском класово-ідеологічних настанов в історіографії почала утверджуватись теза про однозначно деструктивну роль непманів у сфері економіки. Одночасно в 20-ті – на початку 30-х рр. так і не створено узагальнюючих досліджень, що комплексно аналізували процес зародження та підприємницьку діяльність нової буржуазії в Україні в період непу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів: В 55 т.

2. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988.

3. Сталин И.В. Сочинения: В 13 т. – М., 1947-1949.

4. Чубар В.Я. Вибрані статті і промови. – К., 1972.

5. На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921-1922 гг. – Вып. 1-3. – М., 1922-1923.

6. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – ЛГУ, 1969.

7. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924-25 г. и ее перспективы // Хоз-во Украины. – 1926. – № 7.

8. Свищев Ф.И. Положение торговли на Украине к концу 1923 г. // Торговля Украины в 1923 г. – Х., 1923.

9. Магазинник А., Розенталь Г. Украинские общества взаимного кредита // Хоз-во Украины. – 1926. – № 7.

10. Яснопольский Л.Н. Кредитные учреждения на Украине // Хоз-во Украины. – 1925. – № 1-3.

11. Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки // Хоз-во Украины. – 1927. – № 1.

12. Степанов И. Ростовщичество в провинции // Вестн. финансов. – 1926. – № 11.

13. Бунаков Е. Частный рынок ссудных капиталов в 1924/25 г. – 1926/27 г. // Стат. обозрение. – 1927. – № 11.

14. Сігал Б. Приватний дисконт на Україні // Вісн. статистики України. – 1928. – № 1.

15. Оголевец В. Фондовая политика в связи с политикой государственного кредита // Фин. бюл. – 1924. – № 3(77).

16. Сігал Б. Державні позики на Україні // Вісн. статистики України. – 1929. – Вип. 3.

17. Бак И.С. Биржа на Западе и в СССР. – Б.м., 1926.

18. Лоевецкий Д.А. Валютная политика СССР. – М., 1926.

19. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. – М., 1925.

20. Юровский Л.Н. Банки в России и СССР // Деньги и кредит. – 1989. – № 2, 3.

21. Жилкин С. Итоги налогового дела на Украине //Фин. вестн. – 1922. – № 5-6.

22. Несмелов Ф.Я. Тяжесть обложения частной промышленности и торговли // Фин. бюл. – 1925. – № 12-13(86-87).

23. Певзнер С. Работа Госбанка на Украине // Нар. хоз-во Украины. – 1923. – № 4-6.

24. Крон Ц.М. Частная торговля в СССР. – М., 1926.

25. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927.

26. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М., 1927.

27. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР. – М.; Л., 1927.

28. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-економ. нариси. – Х., 1929.

29. Чернявская М.Г. Профработа в частных предприятиях на Херсонщине // Вестн. профдвижения Украины. – 1927. – № 1.

30. Злотников С. Условия труда на частных кожпредприятиях // Вестн. профдвижения Украины. – 1927. – № 15-16.

31. Мезенцев С., Подолякін С. Охорона робітничої праці. – Х., 1926.

32. Стариков А.И. К вопросу о социально-экономической характеристике частника // Вопр. торговли. – 1929. – № 15.

33. Червинский П.Г. Частный капитал в товарообороте Украины // Торговля Украины: По биржевым данным за 1925-26 хоз. год. – Х., 1927.

34. Сигал Б. Частный торговый капитал на Украине // Сов. торговля. – 1929. – № 2.

35. Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР // План. хоз-во. – 1926. – № 9.

36. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки. Классовая борьба и государственный аппарат. – М., 1930.

37. Биржи и рынки: Сб. ст. – М., 1924.

38. Сокольский А. Деятельность частных акционерных обществ // Сов. торговля. – 1927. – № 41. 39. Вавин П.Г., Вормс А.Э. Товарищество простое, полное и на вере. – М., 1924.

40. Свержин Л. Приватна промисловість на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 18.

41. Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР. – М.; Л., 1929.

42. Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України //Більшовик України. – 1927. – № 7-8.

43. Броневой А. Рвачи и комбинаторы. (Из практики спекулятивного капитала). – Х., 1930.

44. Ахматов Л. Революційна законність на новому етапі // Революц. право. – 1931. – № 1.

45. Шаталов Д. Рабочие бригады в борьбе с недоимочностью на Украине // Финансы и нар. хоз-во. – 1930. – № 17(181).

46. Сегаль И. Пути ухода частного капитала // Фин. проблемы план. хоз-ва. – 1930. – № 7-8.

47. Сігал Б. Приватний капітал на шляху до ліквідації // Більшовик України. – 1930. – № 7.

48. Воблый К.Г. Киевская товарная биржа в 1923-24 г. // Хоз-во Украины. – 1924. – № 2.

49. Звоницкий А. Свертывание частной торговли // Хоз-во Украины. – 1929. – № 5.

Надійшла до редколегії 11.03.2002 р.

УДК 338(09): 22.477

В.В. ЛАНТУХ

МІСЦЕ ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЛІ В СІМЕЙНОМУ БЮДЖЕТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На підставі аналізу документального матеріалу, насамперед архівного, статистичного, періодичної преси 20-х рр., висвітлюється питома вага приватної торгівлі в купівлях населенням України в роки нової економічної політики.

Радянська історіографія традиційно зневажливо ставилася до висвітлення ролі приватного капіталу і самого приватника в економіці країни. На перший план завжди вписувалася його «хижацька» природа і всіляко принижувалася роль приватного капіталу в розбудові радянської держави часів нової економічної політики.

Разом з тим, звернення до документального матеріалу 20-х рр. XX ст., насамперед до статистичного, архівного і матеріалів періодики дозволяють неупереджено визначити місце і роль приватної торгівлі в бюджеті родин трудящих України в роки непу.

Отже, статистичний матеріал свідчить, що питома вага приватної торгівлі у придбанні родинами робітників України необхідних продуктів і товарів у листопаді 1925 р. становила 52,4%, продуктів харчування – 55,4%, спиртних напоїв – 26,1%, тютюну і цигарок – 31,5%, одягу і взуття – 45,8%, предметів господарського вжитку – 77,7%, палива й освітлювальних матеріалів – 37,9%, інших товарів – 58,4% [1].

У листопаді 1928 р. 26,5% сімейного бюджету робітника «пішло» в приватну торгівлю, а саме: для придбання продуктів харчування – 36,1%, спиртних напоїв

– 28,6%, тютюну і цигарок – 15,2%, одягу і взуття – 8,7%, предметів господарського вжитку – 21%, палива й освітлювальних матеріалів – 23,2%, інших товарів – 19,7% [2].

У листопаді 1929 р. купівля продуктів харчування родиною робітника в приватній торгівлі становила 17,6% суми. Ця питома вага складала вже лише 30,2% порівняно з листопадом 1926 р.

А в цілому зменшення питомої ваги купівлі у приватній роздрібній торгівлі становило (з 52,4% в 1925 р. до 26,5% в 1928 р.) 50,6% [3]. Родина службовця у листопаді 1925 р. придбала продуктів і промислових товарів у приватній торгівлі на 49% від усієї суми, витраченої нею на купівлі. На купівлю продуктів харчування в приватній торгівлі «пішло» 56,9% такої суми, спиртних напоїв – 12,9%, тютюну і цигарок – 41,9%, одягу і взуття – 32,3%, предметів господарського вжитку – 50,7%, палива й освітлювальних матеріалів – 28,7%, інших товарів – 49,2% [4].

У листопаді 1928 р. родина службовця закупила в приватній торгівлі продуктів і промислових товарів на 34,4% усієї витраченої суми. Продукти харчування були куплені цією родиною у приватного торговця на 41,1% суми, витраченої на продукти, спиртні напої – на 6,7% суми, тютюн і цигарки – на 34%, одяг і взуття – на 11,1%, предмети господарського вжитку – 28,4%, паливо й освітлювальні матеріали – на 17,2%, інши товари – на 16,4% [5].

Таким чином, зменшення питомої ваги приватної торгівлі в купівлі родиною службовця необхідних продуктів харчування і промислових товарів відбулося з 49% в 1925 р. до 34,4% в 1928 р., або на 29,8% порівняно з питомою вагою в 1925 р.

Отже, родини робітника і службовця, які були міськими мешканцями, демонстрували різне ставлення до приватної торгівлі, хоча були поставлені в рівні умови в розумінні розвитку роздрібної мережі приватної й усуспільненої торгівлі і, відповідно, можливості вибору звертання до торговельних підприємств або приватної чи усуспільненої торгівлі.

Родина службовця більше, аніж родина робітника, придбавала продуктів харчування, предметів одягу і взуття в приватній торгівлі щодо витрат свого бюджету на їх купівлю.

І, нарешті, в бюджеті родини службовця усуспільнена торгівля повільно «відвойовувала» собі місце, аніж в бюджеті родини робітника. У родині службовця це характеризувалося такими даними: з 51% в 1925 р. до 65,6% в 1928 р. (збільшення становило 22,7%). У родині робітника: з 47,6% в 1925 р. до 73,5% в 1928 р. (збільшення становило 35,2%) [6].

Якщо місце приватної й усуспільненої торгівлі в придбанні товарів родинами робітників визначалося на підставі даних бюджетів на листопад 1925/26 р., то місце конкретного виду торгівлі в придбанні товарів селянами – на підставі всіх придбаних товарів селянами протягом усього сільськогосподарського року. Серед інших факторів відіграла велику роль «сезонність» купівлі.

Отже, в 1927/28 р. селяни України закупили в приватній торгівлі сільського-

сподарських і промислових товарів на 22,4% суми, витраченої на придбання цих товарів. Зернові були куплені селянами на 35,7% суми, витраченої на купівлю всіх зернових, борошна і крупи – на 29,8%, живої худоби – на 84,2%, інші сільськогосподарські товари – на 42,6%. Усього за покупку продукції сільського господарства селяни «залишили» в приватній торгівлі 47,8% суми, на яку вони її придбали, а придбання продукції промисловості в приватній торгівлі коштували селянам 16,1% цієї суми [7].

Придбання селянами продукції сільського господарства і промисловості в 1928/29 р. у приватній торгівлі обійшлося їм у 19,8% усієї суми, яка пішла на торгівлю. Зокрема, зернові – на 47,8%, борошно і крупи – на 63,6%, жива худоба – на 64,1%, інші сільськогосподарські товари і продукти – на 42%. У цілому, вся куплена селянами продукція сільського господарства в 1928/29 р. у приватній торгівлі коштувала 50,3% усієї витраченої суми. Продукція промислового виробництва, придбана селянами в приватній торгівлі, обійшлася їм в 14,2% цієї суми [8].

А в першій половині 1929/30 р. питома вага приватної торгівлі в сумі грошей, витрачених на купівлю сільськогосподарських і промислових товарів, становила 13,6%. Зокрема, купівля зернових у приватній торгівлі коштувала селянам 43%, борошна і круп – 63,9%, живої худоби – 62,8%, інших сільськогосподарських товарів – 40,6%. Уся придбана селянами продукція сільського господарства в приватній торгівлі коштувала їм 47,2% усієї витраченої суми. Купівля продукції промисловості в приватній торгівлі коштувала 9,8% цієї суми [9].

Таким чином, чітко простежується зменшення питомої ваги приватної торгівлі в придбанні товарів селянами. Спочатку цей процес відбувався не так швидко (на 2,6% за рік), а потім посилився: за одне півріччя питома вага зменшилася на 6,2%. У цілому, зменшення частки приватної торгівлі в купівлях товарів селянами з 1927/28 р. до І половини 1929/30 р. відбулося на 8,8%. Її питома вага в І половині 1929/30 р. становила 60,7% питомої ваги приватної торгівлі в придбанні селянами товарів, якою вона була в 1927/28 р. [10].

В умовах жорсткого затиску приватника, яке особливо виявилося в кінці 20-х рр. у податковій і кредитній практиці держави, він демонстрував дивну живучість.

Уже в 1927 р. замісник наркому торгівлі УРСР А. Нурінов поставив питання, яке ініціювала кооперація, про те, наскільки доцільно в подальшому постачати приватника промисловими і, особливо, дефіцитними товарами. Прийняте в свій час рішення постачати приватника дефіцитними товарами мотивувалося тим, що, по-перше, держава отримувала можливість регулювати торгівлю приватника не тільки цими товарами, але і тими, які приватник одержав під час випадкових купівель. В економічній ситуації кінця 1927 р., пов'□□язаної з нестачею промислових товарів, купівля більшості товарів не відбувалася, внаслідок чого цей мотив втратив і своє значення. По-друге, постачаючи приватника в плановому порядку дефіцитними товарами, держава мала можливість сприяти також просуванню і товарів, які не користувалися попитом. Цей мотив залишався ще в силі, оскільки

багато товарів в продажу не було, або не «любила» їх брати кооперація для продажу, і використання приватної торгівлі у цьому аспекті було, без сумніву, корисним [11].

А. Нурінов заявив наприкінці 1927 р., що, оскільки приватник уміє торгувати, відтепер в асортименті повинні бути товари місцевої промисловості, а «з товарами синдикованої промисловості, особливо дефіцитної їх групи, впорається сама кооперація» [12].

Здавалося, де вже тут змагання на рівних? Але і цю ситуацію кооперація не використала достатньою мірою. Пленум ЦК КП(б)У в грудні 1930 р., «ужорстокуючи» свою оцінку роботи споживчої кооперації, звинувачив її вже в «наплювальному ставленні до споживача» [13].

Водночас приватникові, про що свідчили самі працівники сільської споживкооперації, «якимись невідомими шляхами вдається привозити на село відсутні сезонні товари, які мають для села велике значення. І ці товари з`являються у приватника саме тоді, коли їх немає на кооперативних полицях» [14].

XI Всеукраїнський з'їзд Рад у травні 1927 р. у резолюції «Про п'ятирічний план розвитку народного господарства України» вважав за необхідне довести питому вагу усуспільненого сектора в роздрібному обігу до 85%, іншу частину якого віддати приватній торгівлі [15].

Звичайно, партія змушена була зважати у своїй політиці щодо приватного торговця на його вміння торгувати, швидше і краще просувати товари до споживача. Це знайшло своє відбиття і в директивах по складанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства, прийнятих на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у жовтні 1927 р., де зазначалося, що подальше витіснення приватника з ринку кооперацією і державною торгівлею повинно відбуватися в міру їх дійсних організаційних і матеріальних можливостей так, «щоб це витіснення не спричиняло збитків у товаропровідній мережі і перебоїв у постачанні ринку» [16].

У вересні 1928 р. колегія Наркомату торгівлі СРСР прийняла постанову про п'ятирічний план розвитку товарообігу. Було визнано за доцільне зберегти на майбутнє п«ятиріччя стабільність абсолютного розміру приватно-торговельних обігів на рівні 1927/28 р. (3400 млн. крб.), причому обіг приватного опту повинен був знизитися до 0,4% порівняно до загальнооптового обігу, різниця ж у такому разі становила 15,9% загальнороздрібного товарообігу [17].

Відзначалося, що роздрібна мережа приватної торгівлі в країні налічувала у 1927/28 р. 399 тис. одиниць, з яких 299 тис. закладів (74,9%) займалися дрібною торгівлею розносного і стаціонарно-вуличного типу (I і II розрядів).

Середній розмір обігу, який припадав на один приватний торговельний заклад, був досить низьким: 10-11 тис. крб. у 1927/28 р. А оскільки середній обіг підприємства усуспільненої торгівлі становив тоді 70 тис. крб., то вважали, що торговельний заклад цього ж сектора зможе замінити 6-7 приватних закладів [18]

Планувалося, що наприкінці першої п'ятирічки середній обіг приватного роз-

дробу становитиме 8 тис. крб. на одне підприємство з одночасним зменшенням приватної мережі на 28,3% (з 399 тис. підприємств до 286 тис. у 1932/33 р.) за відправним варіантом і на 30,7% (з 399 тис. підприємств до 200 тис. у 1932/33 р.) – за оптимальним [19].

П'ятирічний план розвитку народного господарства України передбачав доведення питомої ваги усуспільненого сектора в роздрібному обігу до 85%. При цьому підкреслювалося, що «в боротьбі з приватним капіталом на ринку в найближчі роки якість обслуговування споживача відіграватиме майже вирішальну роль» [20].

Відмова від принципів непу відбилася на корегуванні виконання завдань першої п'ятирічки в галузі товарообігу і місця в ньому приватної торгівлі. А в постанові пленуму ЦК КП/б/У в листопаді 1928 р. «Про недорід, хлібозаготівельних і чергових завданнях у галузі сільського господарства» вже і не використовується термін «приватний торговець», а тільки словосполучення «приватник-спекулянт», стосовно якого ЦК наполягав на «посиленні роботи адміністративно-судових органів», бо він «шкодить справі постачання харчів промисловим робітникам та сільській бідноті і всьому народному господарству в цілому» [21].

Таким чином, уже не наголошувалося на тому позитивному, що було в приватній торгівлі: оперативніша доставка товарів і продуктів, різноманітність асортименту, якісне обслуговування покупців тощо. На приватника накладалася відповідальність за ситуацію, яка склалася в народному господарстві в умовах невідповідності або явного розриву попиту і пропозиції.

XVI з«їзд партії влітку 1930 р. вимагав «провести рішучу ліквідацію установ і форм управління, як некритично запозичених у капіталізму (підкреслено нами – В.Л.), так і тих, які хоч і мали значення в перші роки Радянської влади, але втратили смисл в умовах переважання соціалістичних елементів в економіці країни...» [22].

Протягом останнього року існування приватної торгівлі питома вага обігу її підприємств у містах України становила 0,8% загального обсягу товарообігу, у селах – 0,2%, а загальний дрібний товарообіг приватної торгівлі у 1931 р. – лише 0,5% [23]. Тому вже в грудні 1930 р. Пленум ЦК КП(б)У, зазначаючи наступ на приватнокапіталістичні елементи, підкреслив їх витіснення «з товарообороту не тільки валового, а й роздрібного, внаслідок чого споживча кооперація стала фактично монополістом у справі торгівлі» [24].

Звіт Наркомату фінансів УРСР про обкладання приватних підприємств торгівлі промисловим податком за 1929/30 р. за станом на жовтень 1930 р. по 360 районах України свідчив, що було 22663 торговельних приватних підприємств з обігом 1790554 тис. крб., в тому числі обіг ліквідованих підприємств – 1387371 тис. крб., вирахуваний промисловий податок становив 11674333 крб.[25].

Статистичний і архівний матеріали переконують нас у тому, що 1930 р. був роком масового згортання приватного капіталу на легальному ринку внаслідок

застосування жорсткої системи його оподаткування, що, безумовно, не могло не викликати опір з боку приватника переходом до підпільних форм діяльності. Уже на 1 січня 1931 р. залишилося всього 1729 приватних торговельних підприємств, хоча в жовтні 1930 р. їх було 22663 [26].

За матеріалами експертної наради Наркомату фінансів УРСР у 1930 р. у нелегальній торгівлі використано 51,1% усього приватного капіталу, що «звільнився» з легальної торгівлі, зокрема в спекуляції – 45,6%.

Більше 1/3 приватників (35,6%), залишивши торгівлю на селі, існували завдяки сільському господарству, яке раніше вони «поєднували» з торгівлею. Гостра боротьба, яку вели зі спекуляцією як адміністративними заходами, так і податковими, змінила напрям використання приватного торговельного капіталу: в легальні форми (укладення у своє сільське господарство, придбання, будівництво житла, держпозики, на власне утримання тощо) – 67,5%, виїзд за межі попереднього місця проживання і діяльності – 15,2%, не з`ясовано, як використовувався звільнений приватний капітал – 11,6%, і в нелегальні сфери («підпільна» торгівля, лихварство) – 5,6% [27].

Ці дані, з невеликими змінами, були характерні для всієї республіки (див. подібний матеріал по Куп'янському, Артемівському та інших округах) [28].

Усе це впливало на зменшення питомої ваги приватника в купівлях. Так, частка приватника в товарних витратах робітників зменшилася з 39,9% у 1926/27 р. до 9,4% у 1929/30 р. Проте, купуючи частину дефіцитних продуктів і товарів за високими цінами приватного ринку, робітники витратили на це приблизно чверть своїх прибутків [29]. У червні 1931 р. нарком РСІ СРСР А. Андрєєв запросив телеграмою наркомат РСІ України перевірити по Донбасу питому вагу приватника в бюджеті робітничої родини по продуктах харчування і промтоварів. Заступник наркому РСІ УРСР І. Олексєєв, спираючись на матеріал бюджетів 432 робітничих родин із Кадіївки, Горлівки, Макіївки, Луганська, повідомляв, що питома вага приватників у постачанні робітників Донбасу продуктами харчування в лютому 1931 р. становила 24,4%, у квітні – 22,6%. Приватник відігравав велику роль у придбанні робітниками молочних продуктів: лютий – 99,7%, квітень – 84,6%; масла коров'ячого: лютий – 96,5%, квітень – 39,6%; яєць: лютий – 31,9%, квітень – 66,9%; овочів: лютий – 34,1%, квітень – 23,5%. Щодо купівлі промтоварів в бюджеті робітника приватник становив у лютому і квітні 4,1% [30].

Отже, традиційно стійкі позиції приватника в торгівлі молоком, овочами, яйцями й іншими продуктами харчування об'єктивно відіграли позитивну роль в забезпеченні трудящих навіть в останній рік свого існування. Це тим більш значуще на фоні карткової системи, гострої нестачі життєво важливих продуктів і товарів. Відсутність приватника в 1932 р., в умовах створеного хлібозаготівельною політикою держави голоду, ще більше погіршило становище мешканців України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Статистика України. – 1931. – № 206. – С. 59.*
2. *Підраховано автором // Статистика України. – 1931. – № 206. – С. 58 – 59.*
3. *Там само.*
4. *Там само. – С. 58.*
5. *Там само. – С. 59.*
6. *Там само. – С. 58-59.*
7. *Там само. – С. 60.*
8. *Там само.*
9. *Там само.*
10. *Там само.*
11. *Украинский экономист. – 1927. – 23 дек.*
12. *Там же.*
13. *Компартія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 702.*
14. *Украинский экономист. – 1928. – 19 янв.*
15. *Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – С. 301.*
16. *КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 495.*
17. *Компартія України в резолюціях... - Т.1. – С. 625.*
18. *РДАЕ, ф. 5240, оп. 15, спр. 16, арк. 8.*
19. *Там само.*
20. *Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 596.*
21. *Там само. – С. 545.*
22. *КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 405.*
23. *Народне господарство УРСР. – С. 351 – 352;*
24. *Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 700.*
25. *ЦДАВО, ф. 30, оп. 2, спр. 7763, арк. 23.*
26. *Народне господарство УРСР. – С. 349 – 350.*
27. *ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 6970, арк. 1-4.*
28. *Там само, арк. 1, 30, 35.*
29. *История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 284.*
30. *ЦДАВО України, ф. 539, оп. 9, спр. 1040, арк. 1-4.*

Надійшла до редколегії 15.01.2002 р.

УДК 021(477)"1920/1930"

Я.І. МАНДРИК

НАВЧАННЯ ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ В СЕЛАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.

Висвітлено стан ліквідації неписемності в селах радянської України в роки проведення масової насильницької колективізації.

Неписемність є однією з найсерйозніших перешкод на шляху до перетворень у кожній країні.

До революції Росія за освітнім рівнем посідала одне з останніх місць в Європі. За переписом 1897 р. відсоток писемних чоловіків (віком від 9 років і старших) становив 35,8, а жінок – 12,4%. В кошторисі Міністерства народної освіти не було навіть статті на фінансування освітніх закладів для дорослих [1, с. 26]. У кінці XIX ст. чиновник Міністерства П. Леонтьєв говорив: «Щоб припинити швидке танення Росії, потрібні ретроградні реформи. І особливо потрібно всіма силами боротися проти народної освіти. Якщо Росія ще чинила опір скільки – не будь успішно духу часу, то цим ми зобов'язані до певної міри неписемності російського народу... У наш час заснування монастиря корисніше двох університетів і цілої сотні реальних училищ» [2, с. 169].

Особливо постаралось російське самодержавство в пограбуванні України як економічному, так і духовному. У доповідній записці Міністерства народної освіти про українську школу за 1916 р.зазначалося, що «за рівнем грамоти українські губернії стоять значно нижче від губерній центрального району. В окремих випадках вони наближаються до темного нерозвиненого населення інородних окраїн» [3, с. 4]. Напередодні жовтневого перевороту 72,1% населення України було неписемним, на селі – 84,5%, а в окремих губерніях, таких, як Чернігівська і Подільська, неписемність становила від 84 до 90%. Серед жінок тільки 7-8% мали елементарну грамотність [1, с. 26].

У 1917-1921 рр., у процесі формування і розбудови молодої демократичної Української держави, не зважаючи на значні фінансові, соціальні та політичні труднощі в розвитку освіти, в тому числі ліквідації неписемності, почали здійснюватися вагомі перетворення. Навчання в школах було переведено на рідну мову, зростала кількість шкіл, учителів, налагоджувалась система підготовки кваліфікованих педагогів тощо. Однак процес цей тривав недовго. Українська державність була ліквідована. Встановилась радянська влада. Отримавши владу, радянське керівництво робить спробу ліквідувати неписемність серед простого народу.

У РСФСР лікнеп почався в 1919 р. В Україні робота з ліквідації неписемності почалася тільки в 1921 р., коли більшовики повністю взяли владу. Програму в галузі освіти розробив IV Всеукраїнський з'їзд Рад у травні 1921р. РНК республіки на виконання рішень з'їзду прийняв постанову про ліквідацію неписемності. У ній зазначалося, що грамотність народові необхідна для «активної і свідомої участі в політичному житті країни, в управлінні державою, що навчання для

населення віком від 8 до 50 років є обов'язковим» [5, с. 421].

14 вересня 1923 р. РНК республіки визначив строки ліквідації неписемності. Починаючи з 1923 р., координаційні функції цієї важливої роботи перейшли до товариства «Геть неписемність!», яке очолював голова ВУЦВК Г.Петровський. Активістів роботи з лікнепу називали культармійцями. Таким чином, на цей важливий політичний і економічний захід – лікнеп,- відводилось не більше чотирьох років. Уже це рішення само по собі передбачало напружені темпи лікнепу й майбутнє адміністрування, приписки, бажання обігнати своїх суперників, що негативно позначилось на ході ліквідації неписемності. Намічене завдання не було виконано всупереч активним процесам українізації 20-х рр. Особливо гострим воно залишалось на селі.

У 1927 р. справа лікнепу в Україні почала сповільнюватись. Припинили свою діяльність близько 8 тис. лікпунктів, а ті, що діяли, охопили тільки 5,8% загальної кількості неписемних [6, с. 9–11]. Якщо в 1925/26 рр. у республіці працювало 16284 лікпунктів, то на 1 грудня 1928 р. їх налічувалось усього 7384. Відповідно скоротилася в селах кількість культармійців з 442294 осіб у 1925/26 навч. р. до 180 тис. у 1928 р. Різко скоротилась мережа шкіл для малописемних.

У 1926/27 навч. р. цих шкіл було в республіці 10085, проти 12 тис. у 1925/26 навч. р. [7, с. 58]. На 1928 р. з 55 тис. населених пунктів України тільки в 200 була суцільна писемність. Знизились асигнування на лікнепроботу. У 1928 р. із місцевого бюджету на цю важливу діяльність виділялось усього 61 тис. крб. проти 115 тис. крб. у 1925/26 рр. [8]. Термін навчання було скорочено з 360 год. на рік до 192 год., забезпеченість підручниками становила всього 20-40%. Як результат, серед тих, хто закінчив лікнеп, добре читали 32,5%, по складах читали тільки 34,1%, рецидив неписемності збільшився до 13.6% [3, ф.1, оп. 220, спр. 2696, с. 66].

У 1928 р. серед сільського населення України не вміли читати і писати близько половини чоловіків і жінок [10, с. 8].

У рішеннях ЦК Компартії України від 15 травня 1928 р. відзначалось, що «за останній період намічається значне зменшення уваги з боку партійних і радянських органів до справи ліквідації неписемності».[14, с. 66]. ЦК вирішив посилити роботу з лікнепу серед трудящих республіки, щорічно ліквідовували неписемність не менше 2 млн. осіб. Для практичного керівництва цією роботою було створено комісію з 8 осіб [15, с. 67]. Агітпропвідділ ЦК КП(б)У в розісланій усім обкомам партії директиві висловився категорично, відмічаючи, що за останні роки справа лікнепу в Україні катастрофічно падає і потрібно вжити найрішучіших заходів для її виправлення [16, с. 7]. У зв'язку з прийняттям плану першої п'ятирічки в республіці розроблено державний п'ятирічний план лікнепу. За 4 роки необхідно було охопити навчанням 6,5 млн. осіб, у тому числі майже 5,5 млн. неписемних і понад 1 млн. малописемних. За роки першої п'ятирічки планувалося завершити роботу з лікнепу серед дорослого населення України. У зв'язку з цим необхідно було зміцнити матеріальну базу лікнепу, збільшити кількість культармійців. За

підрахунками Наркомосу України, навчання одного неписемного обходилось державі 6 крб. 50 коп., а малописемного – 8 крб. Тобто для лікнепу в республіці потрібно було майже 44 млн. крб. Такі кошти держава не виділяла. У 1928 р. 93% усіх пунктів лікнепу існували на кошти місцевих бюджетів, а решту 7% утримували громадські організації, профспілки та ін. У 1927/1928 рр. сектор культури в розробці державного бюджету на рік навіть не розглядався, тільки на 1928-1929 рр. ці дані були виділені окремо. З метою отримати кошти на лікнеп з січня 1928 р. було введено самооподаткування населення України на культурні потреби в сумі 30 млн. крб. [11, с. 8].

Як проходило це «самооподаткування», зрозуміло з архівних документів. Закон про самооподаткування був прийнятий РНК і ВУЦВК УСРР 2 січня 1928 р. Уже 3 січня він розісланий оркфінвідділам для виконання без додаткових роз'яснень. 12 січня на місця була відправлена телеграма РНК України: до 1 лютого зібрати 70% самооподаткування, а решту (30%) – до 15 лютого; якщо селянин не сплатить у вказаний термін самооподаткування, то відповідну суму стягнути в адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна і його прилюдного продажу.

На місцях, користуючись цим рішенням, розпочався черговий грабунок сільського населення. Наприклад, в Карло-Лібкнехтському районі було введено потрійне оподаткування: 500 крб. з кожного господарства.

Харківський окружний комітет партії в секретній телеграмі, розісланій на місця 6 січня, вказував, що розмір самооподаткування становить 35% сільгоспподатку, але в заможних селах цим показником обмежуватись не потрібно. Щоб оперативно провести роботу, давалась вказівка «терміново мобілізувати весь сільський актив, комсомол, комуністів, членів КНС» тощо [17, с. 257].

Цей наступ на село викликав різкий протест селян. Із сіл масово надсилались листи в партійні радянські органи.

Ось повідомлення, які йшли з Кам'янець-Подільської округи за січень 1928 р.: «На ділі самообкладання виявилось просто обкладанням, уряд, значить, обдурював, коли говорив про єдиний сільгоспподаток» [18, с. 15, 59].

«Радянська влада так здавила ярмо на шиї селянина, що дихнути не можна. Навіщо ви малюєте серп і молот, малювали б два молоти, які луплять нас з двох боків» [19, с. 79].Таких документів збереглось дуже багато.

Селяни перейшли до активного опору. Так, в Чемировецькому районі з 16 сіл від самооподаткування повністю відмовились 11, а решта 5 – здали його лише частково [20, с. 87]. В інформації окрпарткому говорилось, що ці виступи підтримують сільські комуністи і комсомольці. Було зроблено висновок: самооподаткування в розмірі 25-30% від податку є зовсім не реальним і не може бути виконано, воно дає різко негативний політичний ефект. Селяни розцінюють усі заходи уряду в 1928 р., як повернення до часів воєнного комунізму [21, с. 6-10].

Усі ці події змусили уряд УСРР відступити. Уже 6 березня 1928 р. він

розсилає в усі окружкоми директиву, яка дозволяла використовувати кошти від самооподаткування в першу чергу на розвиток соціально-культурних потреб сіл України, заборроняла допускати при їх зборі насильництва й адміністрування [22, с. 13].

2 жовтня того ж року питання про самооподаткування було спеціально розглянуто на засіданні РНК республіки. Прийнято рішення: забезпечити повну добровільність у проведенні самооподаткування, обсяг загальної суми якого не повинен перевищувати 25% єдиного сільськогосподарського податку. Збільшення його категорично заборонялося [22, с. 75].

У 1929 р. у самооподаткуванні брали участь 9 тис. сільрад України (80% від їх загальної кількості). Було зібрано 16 млн. крб. [12].

Ті, хто виступав проти , були репресовані. Так, був арештований житель села Михайлівка М. Куриневич (Покровський район на Запоріжжі). Його протести проти самообкладання були кваліфіковані на суді, як виступи проти радянської влади. Сам заарештований повністю заперечив ці звинувачення, заявивши, що він не проти радянської влади, а проти тих злочинів, які вона здійснює на селі [12].

Самооподаткування продовжувалось і в наступні роки. Наприклад, у 1934 р. розмір його був таким: господарства колгоспників, які не мають не усуспільненого прибутку, сплачували 5 крб.; господарства, які мали присадибну ділянку – 20 крб.; одноосібники, звільнені від податку – 15-20 крб.; одноосібники із сільгосподатком – не більше 100% розміру цього податку.

Тобто розмір самооподаткування був значним і разом з іншими поборами становив серйозну частину бюджету сільських жителів.

75% самооподаткування направляли до сільських та районних бюджетів і витрачали на культурні, господарські заходи. 25% залишалось повністю в розпорядженні сільрад [8]. У 1929-1930 рр. на лікнеп в Україні було виділено 17 млн. крб., з яких більша частина була зібрана самим населенням [2, с. 4].

Таким чином, на початку першої п'ятирічки лікнеп асигнувався в основному самим сільським населенням України. Це, звичайно, негативно вплинуло на цей процес. Роль держави в ньому була незначною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Звіт всеукраїнської ради профспілок України. – Х., 1928.

2. Історія селянства Української РСР. Т.2. – К., 1964. – С. 169.

3. Короткі підсумки перепису населення України 17.02.1927 р. – Х., 1928.

4. На фронті лікнепу // Комуніст: (орган ЦК КП(б)У). – 1928. – 28 серп.

5. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917-1937 г.г. – М., 1981.

6. Перковський А.П., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР в 30-і роки // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8.

7. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917-1957. – К., 1957.

8. Сіренко Г. Важливі рішення // Комуніст: (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 1 лист.
9. Систематический сборник важнейших декретов. 1917-1920. – М., 1920.
10. Спадщина минулого // Комуніст. – 1928. – № 7.
11. Школа или монастырь? // Повысим грамотность. – 1933. – № 1.
12. Шовкопляс В. Гостра проблема // Рад. село. – 1929. – 10 квіт.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Фонд 1 – ЦК КП(б)У, опис. 220, спр. 2696.
14. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 2696, спр. 2696.
15. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2717.
16. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2756.
17. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2772.
18. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2756.
19. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2756.
20. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2772.
21. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2772.
22. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 221, спр. 2776.

Надійшла до редколегії 10.12.2001 р.

УДК 94(497/2)"1941/1945"

С.В. ПОТРАШКОВ

РАДЯНСЬКА ТА СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОДІЛ БАЛКАН НА СФЕРИ ВПЛИВУ МІЖ СРСР ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ В 1944 Р.

Розглядається історіографія однієї з ключових подій дипломатичної історії Другої світової війни – так званого «поділу Балкан на сфери впливу» між СРСР та Великою Британією під час переговорів у Москві в жовтні 1944 р.

Серед подій історії Другої світової війни московські переговори Й.В. Сталіна і В.М. Молотова з У. Черчіллем та А. Іденом у жовтні 1944 р. майже півстоліття привертають увагу та викликають суперечки між істориками. У центрі полеміки – так званий поділ Балкан на сфери впливу між СРСР та Великою Британією, що, за оцінкою У. Черчілля, був чи не найголовнішим результатом переговорів. У шостому томі всесвітньо відомих мемуарів «Друга світова війна» британський прем'єр залишив нащадкам власну інтерпретацію цієї події, що відбулася пізно ввечері 9 жовтня 1944 р. Під час бесіди з Й. Сталіним У. Черчілль запропонував домовитись «про наші справи на Балканах». Щоб це було краще зрозуміло співбесіднику, він написав на аркуші:

Румунія:
Росія – 90 %

інші – 10 %;
Греція;
Велика Британія (разом зі США) – 90 %
Росія – 10 %;
Югославія: 50 % / 50 %;
Угорщина: 50 % / 50 %;
Болгарія:
Росія – 75 %
інші – 25 %.

Й. Сталін, нічого не відповівши, зробив помітку на аркуші і повернув його У. Черчіллю. Той висловив бажання спалити аркуш. «Ні, збережіть його», – сказав Й. Сталін. Так, за У. Черчіллем і відбувся «поділ» Балкан на сфери впливу [1, с. 181]. Події перших повоєнних років, унаслідок яких Румунія, Болгарія, Югославія та Угорщина опинилися в «соціалістичному таборі» і лише Греція залишилась у «вільному світі», здавалось, підтверджували, що У. Черчілль мав рацію. Тому його версія глибоко вкоренилася в британській та американській історіографії Другої світової війни [2; 3; 4].

Проте згадки про радянсько-англійську угоду щодо вищезгаданих країн ми не знаходимо ні в підсумковому комюніке про московські переговори, ні в посланнях У. Черчілля та Й. Сталіна до американського президента Ф. Рузвельта. Цей факт дав підстави радянськими історикам спростувати твердження У. Черчілля та його послідовників.

Першим, хто дав «відсіч буржуазним фальсифікаторам», був І.М. Земсков. У 1958 р. вийшла друком його стаття, сама назва якої – «Про так званий «поділ» Югославії на «сфери впливу» – свідчить про позицію автора. Посилаючись на неопубліковані документи з архіву МЗС СРСР, І. Земсков, довів, що пропозиція У. Черчілля дійсно мала місце на переговорах і відображена в стенографічному записі радянської сторони. Але жодної письмової домовленості з цього приводу там не зафіксовано. Таким чином, дійшов висновку І. Земсков, як «опубліковані раніше, так і неопубліковані до цього часу документи дають підставу стверджувати, що Черчілль видає бажане за дійсне» [5, с. 74].

Посилання на відсутність в архіві відповідного документа навряд чи можна вважати переконливим аргументом. Радянський Союз упродовж майже 50-ти років стверджував, що в його архівах немає секретного протоколу до радянсько-німецького пакту від 23 серпня 1939 р. Але той раптово «знайшовся» в архіві ЦК КПРС після розпаду СРСР і був надрукований у 1993 р.

Версія й аргументи І. Земскова лишилися домінуючими в радянській історіографії на кілька десятиліть. Певною мірою це пояснювалося тим, що документи зовнішньої політики СРСР, особливо недалекого минулого, мали гриф секретності, і далеко не кожний дослідник мав змогу користуватися ними. Тому їм доводилося брати на віру висновки інформованіших попередників.

Не внесла нічого нового у висвітлення проблеми монографія відомого радянського фахівця з новітньої історії Великої Британії В.Г. Трухановського про зовнішню політику цієї держави під час Другої світової війни [6, с. 515-518]. Справі поділу Балкан на сфери впливу він відводить дві сторінки в підрозділі з досить красномовною назвою: «Боротьба Англії проти революції в країнах Південно-Східної Європи». Виклавши версію британського прем'єр-міністра, В.Г. Трухановський спростував її, цілком покладаючись на аргументи І. Земскова. Від себе він додав: «Вигадка Черчілля не є результатом його поганої пам'яті. Це свідоме намагання розповсюджувати очевидну неправду, щоб піддати сумніву ставлення Радянського Союзу до визвольної боротьби югославського народу» [6, с. 517].

В.Г. Трухановський був також автором політичних біографій У. Черчілля та А. Ідена. Обидві книжки користувалися популярністю серед радянських читачів і в 70 – 80-ті рр. витримали кілька видань [7; 8]. Але в жодній ми не знайдемо навіть рядка про епізод з поділом Балкан на сфери впливу.

Упродовж 9 років – з 1973 по 1982 – у Радянському Союзі виходила друком 12-томна «Історія другої світової війни 1939-1945». У дев'ятому томі цього фундаментального видання висвітлюються події другої половини 1944 р., зокрема радянсько-англійські переговори в жовтні. Обговоренню балканських питань на переговорах присвячено лише три речення: «Було прийняте рішення про проведення спільної політики по відношенню до Югославії та інших Балканських країн. Радянський уряд відхилив британську пропозицію щодо поділу сфер впливу на Балканах між великими державами. У такий спосіб Радянський Союз цього разу виступив захисником Балканських країн від спроб імперіалістичного втручання в їх внутрішні справи» [9, с. 496]. Таким чином, і ця праця не додала нічого нового до відомої позиції І. Земскова, за виключенням того, що поведінку СРСР під час переговорів трактували як «захист» інтересів балканських країн.

У такому ж дусі витримана стаття Ю. Гиренка, яку вміщено в шостому номері журналу «Международная жизнь» за 1983 р. [10, с. 74-83]. «Усі антирадянські інсинуації стосовно сутності радянсько-англійських переговорів у жовтні 1944 р. ґрунтуються на версії, яку вигадав У. Черчілль кілька років по тому в своїх мемуарах...», – стверджує автор. Він віддає належне І. Земскову, який «переконливо спростував вигадки голови англійського кабінету». Стаття завершується відповідним висновком: «Радянському Союзу, як соціалістичній державі, чужі імперські спрямування, які йому намагаються приписати вороги. Політика поділу територій на «сфери впливу» взагалі є несумісною з корінними принципами зовнішньої політики СРСР».

У 1983 р. світ побачила двотомна збірка документів «Радянсько-англійські відносини під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945», видана МЗС СРСР. У другому томі, що охоплює період 1944 – 1945 рр., документи №№ 139-150 безпосередньо стосуються візиту У. Черчілля та А. Ідена до Москви та переговорів зі Й. Сталіним та В. Молотовим [11, с. 184-210]. Але даремно шукати серед них

відповіді на питання про реакцію радянського керівництва на пропозицію про поділ Балкан. Навіть стенограми бесіди У. Черчілля та Й. Сталіна від 9 жовтня, на існування якої в архіві МЗС посилався І. Земсков, тут не вміщено. Взагалі, щодо ходу та результатів жовтневих переговорів, то підбір документів збірки залишає більше запитань ніж відповідей.

На рубежі двох історичних епох в історії радянського суспільства – «застою» та «перебудови» – виходить з друку дослідження В.Л. Ісраеляна «Дипломатія у роки війни (1941-1945)» [12]. Поїздка британського прем'єра до СРСР у жовтні 1944 р. докладно висвітлюється в підрозділі «Другий візит Черчілля до Москви». Зупинився автор і на розгляданні обома лідерами балканських справ. І знову, як у всіх попередніх публікаціях, фактологічна база обмежується мемуарами У. Черчілля та відомою статтею І. Земскова – жодного нового джерела, жодного нового факту. Висновки В.Л. Ісраелян наводить ті ж самі, що й І. Земсков і В.Г. Трухановський: ніякої угоди не було, тому що «якби така домовленість мала місце, то це не могло лишитися не зафіксованим у такому важливому документі, як запис бесіди»[11, с. 317].

«Перебудова» і «гласність» змінили ставлення до багатьох подій та осіб радянської історії, зокрема Великої Вітчизняної війни та Й. Сталіна. Почали заповнюватися «білі плями», критичнішим став підхід до трактування добре відомих фактів минулого. Ці процеси позначалися і на висвітленні проблеми, що нас цікавить.

Новий підхід до тлумачення радянсько-англійської угоди стосовно балканських країн міститься в монографії Л.Я. Гібіанського, що вийшла друком у 1987 р. [13]. Як і попередні праці цього автора, її відзначає широка та змістовна джерельна база, глибоке проникнення в суть проблеми, оригінальність та обґрунтованість висновків. Радянсько-англійські переговори та «відсоткова» пропозиція У. Черчілля розглядається в частині, що стосувалась Югославії. Л.Я. Гібіанський трактує пропозицію британського прем'єра як «не поділ на сфери, а домовленість про «рівність інтересів» обох держав, що виражало британський задум компромісу між революційними силами на чолі з КПЮ, підтриманих Радянським Союзом, та силами буржуазно-монархічного табору,... за спиною якого стояла Англія» [13, с. 122]. А домовленість з югославської проблеми, як «взаємне зобов'язання не розпочинати в югославському питанні ніяких дій, з яких не було б досягнено взаємної домовленості. Таким чином, Англія не була б в змозі нічого робити без згоди та рівної участі СРСР, який стояв на позиції підтримки нової Югославії...» [13, с. 125]. Такий підхід був дещо новаторським. Л.Я. Гібіанський не заперечував наявності домовленості з югославського питання, яка була витримана відповідно до запропонованого У. Черчіллем співвідношення 50% / 50%, хоч і не наводить прямих доказів її існування, оперуючи лише непрямими.

Югославсько-радянським відносинам присвячена книга вже відомого нам Ю. Гиренка [14]. Сюжет з «поділом» Балкан, зокрема Югославії, між СРСР та

Великою Британією на сфери впливу автор викладає дещо інакше, ніж кілька роками раніше. Зникли обвинувачення У. Черчілля в «антирадянських інсинуаціях», немає в книзі і посилань на статтю І. Земскова. Позиція Ю. Гиренка є близькою до точки зору Л.Я. Гібіанського: він також бачить у запропонованому У. Черчіллем відсотковому співвідношенні 50% / 50% формулу, що відображає домовленість про проведення спільної політики в Югославії [14, с. 245, 247]. Цікавими є оцінки московських переговорів державними діячами Югославії, що їх наводить Ю. Гиренко в книзі. Вони не ставили під сумнів наявність «відсоткового» порозуміння, але розглядали його як тактичний маневр з боку Й. Сталіна задля нейтралізації британського втручання в Югославії [14, с. 247, 248].

Драматичні події початку 90-х рр., як це не дивно, дещо змінили ситуацію для дослідників на краще. Вони нарешті отримали майже необмежений доступ до колись закритих архівів. Було знято табу на висвітлення багатьох сторінок історії. Офіційні особи надавали приклад відвертості та критичної оцінки радянського минулого. Було оприлюднено правду про пакт Молотова-Ріббентропа, Катинську трагедію. Склалися передумови і для розкриття загадкової «відсоткової» угоди У. Черчілля та Й. Сталіна.

Певним натяком на току можливість можна вважати маленьку замітку в газеті «Комсомольская правда» із сенсаційним заголовком: «Черчілль зі Сталіним ділили здобич...» [15]. Стаття написана з приводу публікації в англійській газеті «Індепендент» факсимільної копії того самого документа з «відсотковими» пропозиціями У. Черчілля. Навівши вже добре знану версію британського прем'єра з власним коментарем, автор констатував: «Так, з приводу цифр Сталін нічого не відповів Черчіллю. Але з методом він погодився сповна, і це є головним».

На жаль, цей неочікуваний, але й недоведений журналістський висновок не був ані спростований, ані підтверджений фахівцями-істориками. За минулі десять років російські дослідники не просунулися вперед у розумінні того, що дійсно мало місце на переговорах у Москві в жовтні 1944 р. між У. Черчіллем та Й. Сталіним. Про це свідчать монографії, що вийшли друком зовсім недавно – в 2000 р. Відомий російський американіст Р.Ф. Іванов підготував дослідження «Сталін та союзники: 1941-1945 рр.» [16]. На багатому фактичному, зокрема архівному, матеріалі автор розкрив багатогранну діяльність Й. Сталіна в роки війни, його стосунки з У. Черчіллем, Ф. Рузвельтом та іншими керівниками країн антигітлерівської коаліції. Звичайно, не обминув він увагою і московську зустріч 1944 р. Але оцінка цієї події трохи бентежить Пропозиція У. Черчілля, пише Р. Іванов, «виявилась цинічною та безперспективною. Вона нагадувала по формі і змісту ідею про поділ сфер впливу, яку в грудні 1940 р. Гітлер пропонував Молотову. Аналогія була і в іншому: пропозицію як Гітлера, так і Черчілля було відхилено радянською стороною» [16, с. 420]. Ніяких документальних підтверджень цього Р. Іванов, на жаль, не наводить.

Того ж року була надрукована книжка іншого відомого російського полі-

толога та дипломата В.М. Фаліна «Другий фронт. Антигітлерівська коаліція: конфлікт інтересів» [17]. Але на її майже 600 сторінках не знайшлося місця для епізоду з переговорами Й. Сталіна й В. Молотова з У. Черчіллем та А. Іденом у жовтні 1944 р.

Огляд публікацій радянських та російських авторів за більш ніж 40 років наводить на думку, що у висвітленні проблеми вони зробили певне коло і повернулись до того, з чого починали – бездоказового заперечення самої можливості будь-якої угоди між Й. Сталіним та У. Черчиллем стосовно сфер впливу на Балканах. Спроби Л.Я. Гібіанського та Ю. Гиренка припустили цей факт та якось його роз'яснити так і лишилися спробами. Ситуація є тим більше прикрою, тому що в західній історіографії наявність домовленості не підлягає сумніву і її вже давно визначено як «порозуміння Сталін-Черчілль», або «угода Іден-Молотов». Автор мав змогу ознайомитись із документами з архіву Форін Офіс, які з очевидністю свідчать, що з 9 по 11 жовтня 1944 р. радянський та британський міністри закордонних справ, за дорученням своїх голів урядів, узгоджували питання впливу в балканських країнах і вирішували їх саме в тій відсотковій формі, що з самого початку пропонував У. Черчілль [18, с. 71-73]. Наявність документів британської сторони змушує думати про існування відповідних документів і з радянської. Знайти та оприлюднити їх – справа сучасних російських дослідників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Churchill W. The Second World War. – V. 6 . – N.Y., 1962.

2. Woodward L. British Foreing policy in the Second World War. – V.3. – London, 1971.

3. Barker E. British policy in the South-East Europe in the Second World War. – London, 1976.

4. Kovrig B. The Myth of Liberation: East-Central Europe in US diplomacy and politics since 1941. – Baltimore, 1973.

5. Земсков И.М. О так называемом «разделе» Югославии на «сферы влияния» // Междунар. жизнь. – 1958. – № 8.

6. Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны 1939-1945. – М., 1965.

7. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография. – М., 1977.

8. Трухановский В.Г. Антони Иден. – М., 1983.

9. История второй мировой войны 1939-1945. – Т. 9. – М., 1978.

10. Гиренко Ю. Против фальсификации советско-английских переговоров (октябрь 1944 года) // Междунар. жизнь. – 1983. – № 6.

11. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы. – Т. 2. 1944-1945. – М., 1983.

12. Исраэлян В.Л. Дипломатия в годы войны (1941-1945). – М., 1985.

13. Гибианский Л.Я. Советский Союз и новая Югославия 1941-1947 гг. – М., 1987.

14. Гиренко Ю.С. Сталин – Тито. – М., 1991.

15. Каверзнев А. Черчилль со Сталиным делили добычу... // Комс. правда. – 1992. – 23 янв.

16. Иванов Р.Ф. Сталин и союзники: 1941-1945. – Смоленск, 2000.

17. Фалин В.М. Второй фронт: Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. – М., 2000.

18. Потрашков С.В. До питання про розподіл Балкан на «сфери впливу» між СРСР та Великобританією у 1944 році // Питання нової та новітньої історії. – К., 1994. – Вип. 40.

Надійшла до редколегії 19.12.2001 р.

УДК 002.2+165.75

В.А. МАРКОВА

КНИГА В ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Розкриваються погляди теоретиків постструктуралізму на феномен книги. Досліджується постструктуралістський дискурс як філософське підґрунтя тих процесів, що мають місце в зміні форм комунікацій.

Проголошений занепад «Гутенбергової галактики» (М. Маклюен), «кінця книги» (Ж. Дерріда) бентежить усіх, для кого цінною є саме ця форма збереження та передачі інформації, що визначила обличчя західної культури і стала її символом. І хоча тенденції сучасної книжкової індустрії ще не провіщають катастрофи, але успіхи останніх років у розвитку нових інформаційних технологій роблять реальним заміну традиційної форми книги її електронним варіантом. Тому все частіше й частіше у фахових виданнях з'являються матеріали з тривожними роздумами про долю книги в епоху п'ятої інформаційної революції, обличчя якої визначає вже не вона, а електронний носій інформації. Не втішає й спроба подати зміни форми книги як закономірний результат її розвитку (а за свою багатотисячолітню історію вона мала їх немало), що не порушує її суттєвих функцій як інструменту комунікації. Стає очевидним, що традиційний інструментарій дисциплін книгознавчого циклу не спроможний дати відповіді на такі життєво важливі питання, оскільки в даному разі мова йде про глобальні зрушення визначальних підвалин західної культури, і тому розгляд феномена книги є можливим лише в широкому культурологічному контексті.

Культурологія – це наука, що формується на межі соціального та гуманітарного знання про людину та суспільство й вивчає культуру як цілісність. Культурологія має справу не з культурою взагалі, а з різноманітністю типів культур. Культурологічний підхід передбачає розгляд явищ крізь призму певного типу культури. При застосуванні культурологічного підходу до рецепції феномена книги ми будемо виходити з того, що тип культури визначає модель письма та

читання, які у свою чергу впливають на форму подання тексту.

Однією з можливостей зрозуміти, які саме процеси характерні для сучасної культури, є звернення до філософської рефлексії сучасності, припускаючи, що в ній відображаються інтенції нашого часу.

Особливої уваги феномену книги приділяє постструктуралізм, один із найвпливовіших напрямків у гуманітарній думці другої половини XX ст. Постструктуралізм являє собою міждисциплінарну течію в сучасній культурі, яка досліджує літературознавство, філософію, лінгвістику, психологію, теологію, історію, мистецтвознавство та інші галузі гуманітарного знання. Але вихідним моментом, що дозволяє об'єднувати такі різнорідні дисципліни в єдине дослідницьке поле, є критика «західної метафізики», значення якої в прагненні знайти в усьому порядок та сенс. Йому постструктуралізм протиставляє «ігровий початок» (Ж. Дерріда), множинність сенсів, сенс як «процес виробництва сенсу» (Ю. Кристєва)[1].

Так, одна з найвпливовіших фігур постструктуралізму, Жак Дерріда[2], вважає головним «гріхом» західної культури – її опору на «метафізику присутності», яка є привілеєм теперішнього часу, «панування «нині», що знайшло вираження в установці на логоцентризм, що продовжується ще з часів Платона, як більш близького до сенсу. У роздумах про природу знака, у вирішенні вічної дилеми взаємовідносин слів та речей, означаючого та означуваного західна філософська традиція, за думкою Дерріда, спиралася на ідеал усного слова, бо саме воно здатне забезпечити спів-присутність голосу та думки, голосу та ідеального сенсу, голосу та буття, а також «само-присутність», бо голос невідокремлений від тіла. Означаюче – слова, звуки, які завжди вказують на дещо потойбічне у відношенні до мови, і означуване – речі, образи, ідеї, поняття, утворюють знак. Будь-яка бінарна структура завжди має центр. У даному разі центром є потойбічне, що забезпечує істину та сенс. А тому західна метафізика з її теологічними підвалинами спиралася на репрезентацію сенсу в мові, по відношенню до якої письмо виконувало вторинну функцію, спрямовану лише на технічне обслуговування мови. «Знак і божество народилися в одному і тому ж місці в один і той же час. Епоха знака за своєю суттю теологічна» [2, с. 133]. Постструктуралізм, що виник в часи, коли «Бог умер» (Ф. Ніцше) і «букви вже не вогняні письмена в небі» (Ж. Дерріда), уже не вірить в будь-яку можливість єдиного сенсу, а тому Дерріда виступив з децентрацією даної опозиції і проголосив примат письма. Слід зазначити, що в даному разі мова йде не про письмо як механізм фіксації усного мовлення, а як про умову мовлення, деяку культурну «текстуальність мислення», через яку самовідтворюється свідомість людини. Зазначений міфологічний континуум відходить у глибину віків і губиться в нескінченності, а тому знайти первісність неможливо. Тобто письмо виконує у Дерріда функцію потойбічного, але на відміну від поглядів західної метафізики воно принципово не доступне. У протилежність «трансцендентному означуваному», що несе в собі єдину істину та сенс, письмо Дерріда – це «слід», тобто загальна форма ненаявності, усунення. «Слід є

фактично абсолютним (першо)початком сенсу взагалі. А це знову й знову означає, що абсолютного (першо)початку сенсу взагалі не існує» [2, с. 193]. З «трансцендентним означуваним» Дерріда пов'язує ідею Книги. В одній із своїх найважливіших праць, «Про грамматологію», він приводить низку висловлювань на тему «божественної книги», що належать раби Єлеазару, Галилею, Декарту, Ясперсу та ін., в яких Книга виступає метафорою раз і назавжди уставленого сенсу, вибитого й закарбованого як на небесах, так і в серці людському. Тлумачення даної метафори змінювалося од віку до віку, на зміну Книзі Бога прийшла Книга Природи, а потім й Книга серця людського, але незмінною залишалася установка на її тотальність. Людина повинна «постійно звертатися до того «голосу природи», «священного голосу природи», що є злитим з божественним записом та розпорядженням,... розмовляти з ним, вести діалог»[2, с. 133]. Священне письмо завжди «схоплене», «охоплене», поміщене в замкнений простір, і таким простором є Книга. «Сама ідея книги – це ідея цілісності (кінцевої чи нескінченної) означуваного»[2, с. 133].

Важливе місце в концепції Дерріда посідає також ідея нелінійного письма. Він вважає, спираючись на дослідника архаїчних культур Леруа-Гурона, що найдавніша форма письма («міфограма») мала нелінійний характер, але з часом була замінена лінійною, як тою, що була структурно співвіднесена з можливостями економіки, техніки та ідеології. Для Дерріда лінійне письмо – це символ історичності часу, тобто безперервний рух за прямою лінією чи за колом, а саме, все те, в чому розчарувалося XX ст. У чиннику лінійності та його втіленні – Книзі, Дерріда бачить насилля над нелінійністю процесу мислення. Книга – засіб донести інформацію, що вже існує, сама її форма передбачає раніше сконструйований сенс, де зміст являє собою чітку ієрархію. Постмодерністська свідомість не визнає ніяких ієрархій, а тому ідеї Книги Дерріда протиставляє ідею Тексту. «Відокремивши текст від книги, можна сказати, що руйнування книги, яка зараз сповіщає про себе в усіх галузях, оголює поверхню тексту»[2, с. 133]. Поняття тексту Дерріда та інші представники постструктуралізму поширюють на весь універсум культури, а зрештою й на весь світ, що сприймається ними як нескінченний, безмежний текст. Таке установлення пов'язане з ідеєю панмовного характеру мислення, що основана на ототожненні людської свідомості з письмовим текстом як єдиним можливим засобом її репрезентації. У такій текстуалізованій дійсності межі окремих текстів стираються, тексти гілляться та перехрещуються поміж собою, утворюючи безосібне поле цитацій. Для визначення даного явища Ю. Кристева запропонувала поняття «інтертекстуальність». Таким чином, вся людська культура розглядається та прочитується як один інтертекст.

Один з авторитетних представників постструктуралізму, Ролан Барт, розглядає взаємовідносини тексту та твору як наступні дихотомії: рухливе/ застигнуте, відкрите/ замкнене, множинність сенсів/ єдиний сенс, автор/ скриптор,

мережа/ організм, предмет виконання/ предмет споживання, насолода/ задоволення [1]. Однією з ключових ідей Барта є усунення авторської суб'єктивності, «смерть автора», що базується на тому, щоб «поставити саму мову на місце того, кого вважають її власником», а тому «текст являє собою не лінійний ланцюг слів, що виражає єдиний, ніби теологічний сенс («повідомлення» Автора-Бога), але багатомірний простір, де сполучаються і сперечаються один з одним різні види письма, жоден з яких не є вихідним; текст зіткано з цитат, що відсилають до тисячі культурних джерел»[1, с. 388]. Цілісна ж сутність письма фокусується в іншому місці, і цим місцем є читач – «той простір, де закарбовуються всі до єдиної цитати, з яких складається письмо; текст набуває єдності не в походженні своєму, а в призначенні, тільки призначення – це не особиста адреса; читач – це людина без історії, без біографії, без психології, він лише дехто, який зводить разом усі ті штрихи, що утворюють письмовий текст»[1, с. 391]. Тобто на місці «Автора-Бога» виникає фігура «Читача-Бога».

З рішучою критикою автора як творця твору виступив ще один видатний мислитель сучасності Мішель Фуко. Але він не поділяє позиції Дерріда та Барта з їх установкою на панмовне мислення і вбачає зв'язок мови з історичним та соціальним середовищем, він вважає, що «автор – ідеологічна фігура, за допомогою якої маркується спосіб поширення сенсу» [5, с. 159].

У своїх працях Фуко виступає насамперед як історик, що кардинально переглядає традиційні установки в розгляді історії як єдиного процесу, ставить питання про «переривчастість», «розрив», «поріг». Методологічно спирається на опис історії як дискурсивної практики, і у спробі вичленити одиницю дискурсу дійшов висновку щодо необхідності руйнування сталих концептів переривчатості: книги та твору. Він доводить, що матеріальна індивідуалізація книги, її речовинність, просторова обмеженість не забезпечують їй дискурсивної єдності. «Межі книги ніколи не окреслені досить статечно: в її назві, в першому та останньому рядках, у внутрішній конфігурації і у формах, що відокремлюють її, міститься система посилань на інші книги, інші тексти і фрази, які й утворюють вузли мовної мережі... книга не вкладається в маленький паралелепіпед, який начебто містить її в собі; єдність книги, отже, мінлива та відносна» [4, с. 25]. Таким чином, книга у Фуко уподібнюється до тексту.

Російський філософ В. Подорога, розглядаючи проблему вираження та смислу з постструктуралістських позицій, зосередився й на проблемі твору та тексту. Матеріалом для аналізу комунікативних стратегій взяті твори Керкегора, Ніцше та Хайдеггера, які, на думку Подороги, знаходяться на «переході» від закритості класичного твору до відкритості Тексту. Своє завдання Подорога вбачає в локалізації цих «переходів». Текст з великої літери являє собою «універсальну світову рамку», «він поглинає реальність світу», він «завжди вже є». Він постулює «відкритість, акомутивність, нейтральність, зовнішність» реальності, що розуміється як Текст. Але така тотальність Тексту-Світу не дає розумін-

ня індивідуальних форм філософствування. Тому для поновлення комунікативного виміру необхідним є звернення до категорії твору. «Комунікативна форма твору стає відкритою, орієнтованою на текст завдяки процедурам читання та письма. Твір стає твором, коли вступає в істинний час свого існування, час теперішнього... коли ми читаємо, саме в цю мить починає існувати твір, але існувати як текст (причому, з маленької літери)... Природно, що читається не Текст, а саме тексти, конкретні та індивідуальні, а тому всякий акт читання та письма отримує свої обмеження за допомогою кривої твору, що відділяє текст від Тексту» [3, с. 216-217] .

Можно помітити, що зазначені концепти постструктуралізму є тими філософськими підвалинами, на яких базується світ електронних комунікацій. Пануючою формою організації інформації в цьому світі є гіпертекст. Згідно з визначенням, яке подано на сайті «Електронний лабіринт», кращому з сайтів, присвяченому гіпертексту, – гіпертекст являє собою інформацію у вигляді пов'язаної мережі гнізд, в яких читач владний прокладати шлях нелінійним чином. Гіпертекст припускає численність авторів, розмивання функцій автора та читача, розширення роботи з нечіткими межами та множинність шляхів читання. Тобто в гіпертексті повною мірою втілені ідеї постструктуралізму, і це є не випадковим, оскільки зазначені процеси відбуваються в одному культурному просторі. Робота з гіпертекстами для нас, звиклих мати справу з книжковою структурою організації матеріалу, пов'язана з багатьма питаннями, такими як цитування (де в гіпертексті сторінки?), збереження (як зберігати текст, що уходить посиланнями в нескінченний мережевий простір?). Відповіді ж на поставленні питання містяться в проблемі співвідношення книги та тексту, книги та твору, які саме і розглядаються в постструктуралістському дискурсі, а тому звернення до зазначених концептів є надто важливим.

ПРИМІТКИ

[1] Через проблематичність викладення суті концепцій представників постструктуралізму з-за обмеженність обсягу публікації автор статті зупиняється лише на тих місцях, що безпосередньо пов'язані із заявленою тематикою. Докладно див.: Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках.– М., 1977; Филиппов А.И. Грамматология Жака Деррида // Вопр. философии.– 1978.– № 1; Французская философия сегодня: Анализ немарксистских концепций. М., 1989; Вайнштейн О.Б. Деррида и Платон: Деконструкция логоса // Arbor mundi: Мировое древо.– 1992.– № 1.– С. 50 – 72; Субботин М.М. Теория и практика нелинейного письма // Вопр. философии.– 1993.– № 3; Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм.– М., 1996; Интенциональность и текстуальность: Философская мысль Франции XX века.– Томск, 1998.

[2] Концепція Ж.Дерріда викладена з використанням таких видань: Дерріда Ж. Позиції: Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Кристєвою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарнетта. – К., 1994. – 158 с.; Деррида Ж. О грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. – 511 с.; Деррида Ж. Письмо и различие. – М.: Академ. Поэкт, 2000. – 495 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.

2. Деррида Ж. О грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000.

3. Подорога В. Выражение и смысл: Ландшафтные миры философии: Серен Киркегор, Фридрих Ницше, Мартин Хайдеггер, Марсель Пруст, Франц Кафка. – М.: Ad Marginem, 1995.

4. Фуко М. Археология знаний. – К.: Ника-Центр, 1996.

5. Textual strategies: Perspectives in post-structuralism. – L., 1980.

Надійшла до редколегії 29.01.2002 р.

УДК 7.038.6.011.22

З.І. АЛФЬОРОВА

NEW AGE, «НОВА КАРТИНА СВІТУ» І ПРАКТИКА «ЗМІНЕНОЇ СВІДОМОСТІ» ХІПІ

Аналізуються New Age – синкретичний соціофілософський рух кінця 70-х років, та його вплив на практику молодіжної субкультури хіпі.

Розвиток техногенної цивілізації позначився кризами, найпотужніша з яких відбулася наприкінці першого етапу в 1973-1979 рр.

За своїми масштабами криза 1973-1979 рр. перевершувала всі попередні. Вона почалась у США, Великій Британії та ФРН і охопила практично всі розвинені капіталістичні країни. Основна її ознака – синхронність, котра пояснювалася динамічними змінами в розвитку виробничих сил, зростанням інтернаціоналізації виробництва, поглибленням міжнародного розподілу праці та спеціалізації. Саме завдяки останньому виникла подібність техніко-економічного рівня розвинених країн і велика взаємозалежність національних економік. Втрати від кризи лише в США становили 400 млрд. доларів. Безробіття зросло більше ніж удвічі – до 9 % працездатного населення. Аналогічні процеси відбувалися і в європейських країнах [1].

У 70-ті рр. західне функціонально-диференційоване суспільство почало переструктурування не тільки в соціальному, але й в соціально-економічному аспектах. Не промислово-економічна сфера зі спектром професій матеріального виробництва, а сфера послуг, враховуючи менеджерські, фінансово-банківські, інформаційно-аналітичні та освітні спеціалізації, стає найважливішою сферою, яка моделює майбутній розвиток цього суспільства.

У США та Західній Європі ці 70-ті рр. характеризуються виникненням різновекторних ідеологічних та соціально- політичних течій, рухів, вплив яких на свідомість суспільства мала подолати негативні наслідки цивілізаційної кризи.

Фаза несталості у формуванні техногенної цивілізації відбилася на суспільній свідомості населення цих країн і зумовила різновекторні суспільні та соціо-

культурні реакції.

З одного боку, відбулося повернення правих, неоконсервативних тенденцій, а саме: прихильності до політики «закону та порядку», в якій відчутно збільшились авторитарні елементи; активізація навіть ультраправих елементів (враховуючи неофашистські рухи та організації).

З іншого, складний економічний стан країн Заходу призвів до активізації лівих і лівацьких тенденцій в цих країнах.

Але зафіксувавши крайні точки реакцій на кризову ситуацію 70-х років («права» – «ліва»), слід зазначити, що стан суспільної свідомості можна характеризувати якнайменше декількома типами: «розірвана свідомість», «ринкова свідомість», «маргінальна свідомість», «хибна свідомість» [2].

Крім того, метаморфози суспільної свідомості стосується не тільки її загального стану, розвитку та функціонування, але й будь-яких проявів, фантомів, які захоплюють окремі її сегменти та форми. На думку спеціалістів до них належать «катастрофічна свідомість», яка має три сценарія: «погано», «дуже погано», «неможливо виживати»; «демагогічна свідомість» (коли індивіди свідомо, з корисними цілями зловживають нормативними установками та моральними цінностями) [3]; «сутінкова свідомість», яка виникає у зв'язку з втратою колишніх орієнтирів у суспільному й особистому житті і характеризується відмовою від пошуку нових орієнтирів; «нонконформістська, протестна свідомість» [4]; «утопічна свідомість», яка являє собою своєрідний синтез переконань, орієнтацій та установок, які недостатньо або зовсім не корелюються з реальним життям. До специфічних форм метаморфоз свідомості належить і так звана «ілюзорна свідомість», яка відтворює процес народження і краху фантазій, міфів, самообману [5]. Збільшення протиріч в реальній свідомості показово виявляється у вигляді «свідомості, якою маніпулюють».

Симптоматично, що метаморфози суспільної свідомості 70-х рр. можна пов'язати не тільки з окремими суспільними стратами або спільнотами, але й категорією «покоління», «генерація».

Про це свідчать так звана «молодіжна революція» кінця 60-х – початку 70-х рр, а також New Age (від анг. «вік») – синкретичний соціофілософський рух кінця 70-х рр. рух, який виник на уламках раціонально-сцієнтичної картини світу та вирішував завдання пошуку нової цілісності «по той бік раціонального та ірраціонального» через тотальну «трансформацію свідомості».

Найбільш послідовно ідеї «революції свідомості» шляхом впливу різних зовнішніх чинників реалізувала саме молодь 70-х, яка створила цілу низку власних субкультур, суверенних цілосних утворень в межах пануючої культури капіталістичного Заходу [6].

Можна погодитись з П. Бурдьє, який вважає, що «символічний капітал» та культурна ідентичність визначають системи соціальної ієрархії та групоутворення. Молодіжна субкультура як відносно цілісне і водночас специфічне утворення

віддзеркалювала спробу молоді вирішити протиріччя, що виникли на ринку праці і капіталу, її ролі в суспільному житті, в розумінні толерантності та новацій. У рамках цієї субкультури об'єднання молоді були самоорганізаційними одиницями . Як альтернативні державним органам, вони мали більший вплив, ніж в індустріальному суспільстві.

Молодіжна субкультура складалась з багатьох атомізованих групоутворень, які, в свою чергу, мали обмежений, закритий характер і не претендували на те, щоб замістити собою пануючу культуру, витіснити її як данність. Але слід зазначити, що деякі з них не усвідомлювали цього, подаючи себе як контркультурні утворення. Серед останніх нам цікаво виділити субкультуру «хіпі», яка, на нашу думку, найповніше сприйняла та репрезентувала ідеї та практику New Age [7].

Заявивши про себе як про контр- (опозиційне) соціальне та культурне утворення, «хіпі» своєю практикою продемонстрували, що опозиційність може мати пасивний і навіть нейтральний характер. Існування «хіпі» в інші періоди своєї історії довело маргінальність цієї субкультури молоді. Але досвід «хіпі» щодо пошуку нової цілісності через тотальну «трансформацію свідомості» не пропав для наступних генерацій даром, він актуалізував у 70-ті рр. одну з основних проблем XX ст.– проблем трансформації свідомості, пошук меж між реальністю та не-реальністю, буттям та за-буттям.

У різні періоди свого розвитку світова культура приходила до трансформації свідомості різними шляхами і в ім'я різних цілей. Достатньо пригадати первісних шаманів, суфіїв, брахманів та інших виразників східної концепції людини, античних кініків, середньовічну аскезу францисканців у західній культурі.

Хронологічно безпосередніми попередниками «хіпі» стали «бітники» 50-х рр. Америки: Джек Керуак, Уільям Берроуз, Кен Кізі, майбутній автор «Польоту над гніздом зозулі», Алан Гінсберг, Лоуренс Фірлінгетті, Грегорі Корсо. Саме вони відкрили для молоді Америки світ «зміненої свідомості», створений за допомогою немедикаментозного використання сильного галюциногену ЛСД, який раніше використовували в психиатрії для лікування маніакальних психозів. Саме ці таблетки, які були оспівані «Beattles» у пісні «Люсі в небесах з діамантами», стали для багатьох представників західної молоді шляхом у нову «змінену реальність».

Існують дві принципово різні стратегії такої трасформації: перша – трансформація свідомості через використання зовнішніх чинників (враховуючи галюциногени), друга – трасформація свідомості через внутрішні зусилля, духовний пошук, медитацію.

І якщо дзен-буддисти, середньовічні та інші аскети використовували медитацію як можливість виявлення усвідомлюваного у звичайному стані «поля смислів», як засіб подолання панлогицизму, як механізм для створення особливого внутрішнього настрою, який допомагає «пробитись» до глибинних пластів своєї екзистенції, усвідомити свій зв'язок з Космосом [1], то «бітники» 50-х рр. часто використовували наркотичні речовини для такого «стрибка» з метою досягнення

екстремальних кордонів відчуття, для власного гедонізму.

«Хіпі» декларували об'єднання двох стратегій. Основними постулатами цієї субкультури стали:

• досягнення свободи і краси, оскільки вони тотожні – і це духовна проблема;

• досягти свободи можливо лише змінивши внутрішній стан душі;

• духовному звільненню сприяє вживання наркотиків;

• усі ті, хто поділяє ці погляди, утворюють «духовну спільноту» – ідеальну форму суспільного життя.

Символом руху стала квітка, яка мала підтвердити тяжіння хіппової молоді до м'якості, ненасильства, кохання, до всього природнього та тілесного [8].

Особливостями «хіпі» в межах New Age були яскраво виражені пацифізм, антитехніцизм, гедонізм, ескапізм, нерегламентованість життя та певна неструктурованість руху.

Тільки «духовна спільнота» репрезентувалась як структура, хоч і відкрита.

Поринання завдяки «зміненої свідомості» в нову «віртуальну реальність», яка подібна до снобачення, реальність, яка існує «тут і тепер» (адже для людини, яка в ній «знаходиться», не існує ні минулого, ні майбутнього), це , згідно з дзен-буддизмом, «за-буття» дійсної реальності. Зрозуміло, що при цьому картина світу буде змінюватись завдяки зміненим станам психіки. [2].

Практика цієї субкультурної спільноти передбачала «видіння» (vision) та хеппенінги.

«Видіння» – механізми створення своєрідних для «хіпі» картин світу, тобто поринання завдяки наркотикам у «можливі світи», актуалізація чуттєвого та духовного досвіду як конкретної дійсності. «Може бути», «могло бути», «є», «не є» – рівноправні елементи стану зміненої свідомості.

То хепенінги – це і механізм, і результат створення своєї «картини світу», фундаментально неструктуровані збори для колективного прослуховування музики , медитації та спілкування. Це була дуже своєрідна гра, гра «подорожей в інші світи», коли зовнішній світ лякав своєю несталістю та девальвацією цінностей[3].

Під час хеппінгів та «видінь» у «хіпі» відбувалась інтеріоризація спостерігача і того, що він спостерігає, тобто спостерігалось прагнення практично реалізувати відомі концепції багатовимірності часу (Джон Мак-Таггард, Джон Уільям Данн) [4].

При цьому «внутрішні подорожі» супроводжувались «відсутністю часу» в будь-якій «зовнішній дії» – саме в цьому полягала програмна позиція «хіпі» стосовно практики [9].

Таким чином, практика «хіпі» реалізовувалась у штучно створених умовах надбачення, маніпулювання «зупиненним, вічним» часом, парадоксально проявленним сприйняттям.

Усе це дозволяє стверджувати, що «революція свідомості» New Age призвела до своєрідних «подорожей» у просторі вже штучно створенної здійсненної уто-

пії, і прояву феномена екстемальних можливостей людини. Досягнення особливого стану трансу, екстазу, ейфорії, катарсису у стані зміненої свідомості «хіпі» використовували для створення своєї «картини світу», світу безхмарного, де не існувало безробіття, насильства тощо.

Сукупний екзистенціальйний досвід, набутий молодіжними субкультурами періоду кризи, артикулювався в мистецтві кінця XX ст.: постмодернізм спирається на так звану семантику можливих світів (у творчості Х.Л. Борхеса, в романі «балканського Борхеса» Мілорада Павича «Хазарський словник», у фільмах Ф. Фелліні, М. Антоніоні, А. Тарковського тощо).

Близкість ідеології та практики «хіпі» до суфізму («людина містить у собі весь Всесвіт»), концепції часу в дзен (концепція безкінечного «зараз»), поглядів К. Костанеди та інтегральної йоги Ауробінто Гхоша свідчить про доволі широке використання елементів технік та концепцій змінення станів свідомості.

Своєрідне поєднання таких типів та підтипів свідомості як «кризова свідомість», «нонконформістська свідомість», «утопічна свідомість» та «ілюзорна свідомість» у межах однієї субкультури втілило подвійний смисл практики New Age – помисливість, видимість та істинність.

Кризова свідомість та ідеологія субкультури New Age стала новим якісним етапом випробування молоддю 70-х рр. механізмів і шляхів досягнення змінених станів свідомості, сформувала свої способи нормалізації психіки, міжособистісного спілкування, існування в умовах руйнування соціальних утопій і ,в свою чергу, зробилаа суттєвий внесок у подальшу актуалізацію проблеми «кордонів свідомості» для людини постіндустріальної цивілізації.

ПРИМІТКИ

[1] Згадаймо Г.Гессе: «Мета і результат медитації – не пізнання, як його сприймає наша західна духовність, але зрушення у свідомості; це техніка , вища мета якої – чиста гармонія, одночасне і рівноцінне використання логічного та інтуїтивного мислення».

[2] Поняття «картина світу» вперше впровадив Л. Вітгенштейн в «Логіко-філософському трактаті», а в атропологію та семіотику воно перейшло із праць німецького вченого Лео Вайсгербера

[3] Г. Гессе згадував, що інтерес до гри в епоху нестабільності був «не просто безглуздим хлоп'ятцтвом, а відповідав глибокій потребі закрити очі і втекти від невирішенних проблем та перечуття загибелі у фіктивний світ».Див.: Гессе Г. Игра в бисер. – М., 1992. – С. 32.

[4] Концепції багатовимірного часу зародились в руслі абсолютного ідеалізму британської філософії початку XX. (Джон Мак-Таггард, серійна концепція часу Джона Уільяма Данна – книга «Експеримент з часом»). Данн дійшов висновку, що час має як мінімум два виміри: в одному людина живе, інший вона спостерігає. Цей другий вимір є просторовоподібним, адже у ньому можна рухатись у минуле і в майбутнє. Проявляється цей вимір у змінених станах свідомості, коли інтелект не впливає на людину, передусім у снобаченні. Див.: Данн Дж.У. Эксперимент со временем. – М., 2000.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шейко В.М. Історичні аспекти криз техногенної цивілізації // Вісн. Харк. держ. акад. культури:.Зб. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2001. – Вип. 7. – С. 4 – 11.

2. Тощенко Ж.Т. Метаморфозы современного общественного сознания: методологические основы социологического анализа // Социол. исслед. – 2001. – № 6. – С. 3 – 16.

3. Балабанова Е.С. Социально-экономическая зависимость социальный паразитизм: стратегии негативной ориентации // Социол. исслед. – 1999. – № 4.

4. Кинсбурский А.В. Социальное недовольство и потенциал протеста / / Социол. исслед. – 1998. – № 10.

5. Степнова Л.А. Социальная мифология и проблемы современного социального мышления. – М., 1999.

6. Субкультура. Современная западная социология:Словарь. – М., 1990. – С. 336; Hebaide D. Subculture: The maining of Stull. – L.,1 979; Brake M. The Sociology of Youth culture and youth subcultures: sex and rock' n' roll. – L., 1980; Youth Subculteres in America, Britain and Canada. – L., 1995.

7. Кейвен Ш. Хиппи Хейта. – Сен-Луи; Нью-Йорк, 1972; Эллюль Ж. От революции к бунту. – М., 1972; Рейч Ч. Зеленая поросль Америки. – М., 1970; Кенистон К. Молодежный раскол. Возникновение новой оппозиции. – М., 1971.

8. Силантьев А. Хиппизм как мировоззрение // Бриколаж: Теория и история культуры / Сб. науч. ст. – Харьков, ХГАК, 1998. – С.4 – 8.

9. Див.: Данн Дж.У. Эксперимент со временем. – М., 2000.

Надійшла до редколегії 11.04.2002 р.

УДК 786.2.071.1.002

О.Д. СКЛЯРОВ

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ІНСТРУКТИВНИХ ТА КОНЦЕРТНИХ ЕТЮДІВ:ІСТОРИКО-СТИЛЬОВИЙ АСПЕКТ

Висвітлюється формування технічних навичок у студентів класу фортепіано на основі гам, технічних вправ, інструктивних та концертних етюдів.

Невідповідність технічних можливостей виконавця вимогам музичних творів складає проблему обрання репертуару. Педагогам слід передбачити в репертуарі легкі етюди Г. Беренса (детальніше вони пропонуються в окремому виданні «32 вибрані етюди» (ор. 61 та 88). Нескладними й корисними є етюди К. Льошгорна (ор. 66), Ш. Реше, К. Черні-Г. Гермера.

Великий вибір вправ міститься у відомих збірках М. Мошковського, К. Черні (ор. 261, 299, 636, 718, 821, 849). Основою їх є етюди, створені для розвитку пальцьової техніки. Значну увагу автор приділив гамам, арпеджіо. Саме К. Черні стверджував: «Робота над гамами є чи не найкращим засобом для досягнення віртуозності. Навряд чи знають студенти К. Черні як автора значної педагогічної

праці «Повна теоретична та практична фортепіанна школа, що доведена у прогресивній послідовності від початкового навчання до найвищої закінченості».

У цій праці К. Черні вперше звернув увагу на необхідність художнього виконання гам – різними штрихами (legato, staccato), метричними наголосами, з різними нюансами (crescendo, diminuendo). Але його ж «Щоденні вправи» (op. 337) – апологетика зубріння, де автор прописує, скільки разів виконувати кожну вправу. Та чи має сенс звертатися до цього опусу, коли є класичні й зразкові його етюди?

Працюючи над виконанням етюдів К. Черні та М. Клементі, необхідно зосереджувати увагу студентів на різні підходи авторів до ролі пальців, кисті, руки. Важливо пам'ятати, що К. Черні мав прогресивний погляд на техніку як засіб втілення художніх образів, не відокремлював діяльність пальців від кисті, як це робив М. Клементі, радив використовувати вагу руки для здобуття насиченого та глибокого звука. Саме ці положення стали основою подальшого розвитку піанізму.

З метою розвитку кистьової рухливості слід звернутися до етюдів Й. Крамера. Хоча він і був учнем М. Клементі, все ж мав прогресивніший погляд на вдосконалення віртуозності. Серед його етюдів немало таких, що спрямовані на розвиток техніки подвійними нотами, розтягнення пальців і зміну положень кисті.

Доречно навести деякі октавні етюди, виокремивши їх в окрему групу. Вони допоможуть студентам опанувати вельми непростий вид техніки. Насамперед, це твори К. Черні (op. 740, № 33 та 38). У кожному з них автор, хоча і використовує октави, все ж ставить за мету у першому — допомогти студентові виробити легку кисть у стрибках, а в другому — однакове підняття обох рук.

Твір № 33 пропонує студентам більше проблем завдяки стрибкам не лише октав у партії правої руки, але й супроводу в партії лівої. Тут потрібна чітка координація рухів, ретельна увага до аплікатури, штрихів. Доцільно було б студентові вивчити спочатку напам'ять окремо ліву руку, щоб при виконанні обома руками вже майже не звертати на неї уваги.

Твір № 38 – бравурний і ефектний етюд, – зацікавить студентів натиском і темпераментом, закладеними в ньому, допоможе вільно охоплювати всю клавіатуру, не боятися далеких відстаней. К. Черні немов готує учнів до виконання головоломних martellato Ф. Ліста.

Корисним є й октавний етюд Е. Зауера E-dur. Упродовж усього твору композитор відзначає для октав один-єдиний штрих staccato. Це, безумовно, неабияке завдання для студента. Проте завдяки вдалому використанню рук – октави чергуються у лівій і правій, а також martellato — виконавець має змогу не перевтомлюватися. Утім, відзначимо, що, на відміну від етюдів К. Черні, останній є масштабнішим і потребує певної витривалості.

Навпаки, октавні етюди В. Зірінга (op. 10, № 2, 3) приваблюють своєю лаконічністю, зокрема перший із них, оскільки спрямований на розвиток кисті

при виконанні октавних репетицій.

Етюд № 3, окрім лінійного руху октав у лівій та правій руках, має також тематичний матеріал. викладений октавами і акордами. Легатне виконання з виразним верхнім голосом, вільний темп з accelerando і ritardando, блискучий заключний пасаж паралельними октавами наближують етюд до концертних і можуть бути щаблем до високих художніх зразків у цьому жанрі.

Можна також розглянути октавні етюди О. Гедіке (ор. 95, № 3, 5). Перший із них дуже складний, але потребує певної витривалості при виконанні октавних репетицій. У другому етюді (№ 5) О. Гедіке використовує також акордову техніку, подвійні ноти (терції, сексти).

Під час занять на фортепіано варто використовувати інструктивні етюди авторів XX ст. Наприклад, нечасто звертаються до творів М. Ракова (ор. 2, № 1, 2), або «Шести етюдів» Г. Дмитрієва. Проте вони написані для кількох видів техніки з використанням традиційної і сучасної музичної мови різноманітних засобів художньої виразності.

Етюд М. Ракова (ор. 2, № 1) розрахований на студентів із середньою технічною підготовкою. Утім, студіювання цього твору допоможе студентам розвинути самостійність пальців правої руки, яка в даному разі одночасно виконує двоголосся: мелодію, що написана довгими нотами на legato і її супровід. Легке staccato акордів та інтервалів, що звучать по черзі у лівій і правій руках, потребує активності пальців і вільності рухів, а також влучності попадання на потрібну клавішу у швидкому темпі.

Етюд № 2 складніший. Він має технічно розвинену партію лівої руки. Непрості пасажі шістнадцятих є фоном для тематичного матеріалу, який міститься у партії правої. Але тему викладено акордами, октавами і це зумовлює додаткові труднощі при виконанні етюда.

Особливий інтерес викликають «Шість етюдів» Г. Дмитрієва. Кожний із них написаний для окремого виду техніки. Так, № 1 — на подвійні ноти, які по черзі виконують обидві руки на staccato.

Етюд № 2 має дві технічні формули: біг шістнадцятих спочатку у лівій, а потім у правій руці, і нескладні октавні вкраплення. Етюд є прозорим за фактурою, динамікою, настроєм.

Цій же меті може слугувати етюд № 3. Але він орієнтує на виконання дуже складних віртуозних п'єс. Написаний переважно на одному нотному рядку, він нагадує стиль викладення технічного матеріалу Ф.Лістом. Етюд потребує вільних рук, цупкості пальців, уміння виконати твір на одному подиху.

Етюд №4 є надзвичайно корисним для розвитку швидкості пальців та гнучкості кисті. Короткі арпеджіо, що йдуть паралельним рухом, мають чітко визначену мелодію. Вона й диктує жвавий темп твору. Студіювання цього етюда сприятиме і концентрації уваги та слуху студента, який повинен стежити за синхронністю рук.

Етюд № 5 спрямований на вдосконалення дрібної техніки рук. Містить він і епізоди з паралельним рухом шістнадцятих. Стрімкий темп, який пропонується в нотах, є цілком припустимим для виконання, оскільки фігурації пасажів позиційні та достатньо зручні.

Останній, Етюд №6 – на подвійні ноти: терції, квінти, октави. Ритмічний і з натиском, він навчить чіткої артикуляції, сприятиме розтягненню пальців. Але давати його потрібно обережно і тільки тим студентам, які не лише мають достатньо розвинутий апарат, а й великі руки.

Варто зосередити увагу й на інших етюдах – концертних. Успішні студенти можуть вивчати їх поряд із інструктивними і на першому курсі.

Перехідним етапом від інструктивних до концертних етюдів можуть бути «Дванадцять етюдів» Ф. Ліста у першій редакції. Вони були створені композитором у 1826 р. і нині відомі як юнацькі. Утім, він працював над ними протягом тривалого часу (у 1837 р. вийшла друком друга редакція, а у 1851 р. – третя).

Спочатку Ф. Ліст планував створити «Етюди для фортепіано у формі сорока восьми вправ у всіх мажорних і мінорних тональностях....», але написані лише дванадцять у бемольних тональностях. Друга редакція – «24 великих етюди для фортепіано» – також не була закінчена, і друком вийшли тільки дванадцять. Остання редакція – «Етюдів вищої виконавської майстерності» та попередня навряд чи використовуються у педагогічній практиці зі студентами, які за фахом не є піаністами.

Проте, Етюд № 1 – «Прелюд», хоча й має дуже швидкий темп (Presto) і певні технічні складнощі, пов'язані з кистьовою гнучкістю, розтягненням пальців, їх швидкістю та ін., іноді використовується студентами, оскільки малий за розміром (дві сторінки). Але вже етюди другий та третій («Пейзаж»), також невеликі за розміром, технічно є дуже складними (подвійні ноти, акорди, октави, стрибки у великому темпі тощо).

Отже, доцільніше запропонувати етюди в першій редакції, хоча в ній Ф. Ліст ще у полоні традиційних умовностей, уявлень про фортепіано. Так і «проглядає» Ф. Ліст – учень К. Черні. Юний автор ще не замислювався над образністю, барвистістю звучання, а залишався у межах певного піаністичного стилю. Проте етюди можуть стати підготовчим матеріалом для складних розгорнутих віртуозних п'єс.

У жанрі концертного фортепіанного етюда плідно працювали чимало композиторів. Деякі студенти прагнуть виконувати, насамперед, етюди Ф. Шопена. Часто беруть ті, що їм уявляються нескладними: № 2, 9 (з ор. 25) або повільні – № 3, 6 (ор. 10), № 7 (ор. 25).

Зазвичай, етюд № 2 (ор. 25) відразу ж стає лакмусовим папірцем технічної досконалості студентів, які прагнуть грати його якнайшвидше, забуваючи, що ця «нескінченна мелодія» у правій руці висвітлює всі їх технічні недоліки: прямолінійність першого пальця, слабкість п'ятого, нерозвиненість четвертого

тощо. Про це й слід нагадати студентам перед студіюванням вельми популярного шопенівського етюда. Доречно паралельно вивчати інструктивні етюди на аналогічні технічні проблеми. Щодо етюда № 9 (ор. 25), то тут існує небезпека, що зумовлює скутість руки, яку на жаль легко переграти.

Неабиякі складності має фактурний Етюд № 3: подвійні ноти, різноманіття штрихів, мелодія на фоні багатоголосного супроводу та ін. Етюд № 6 потребує великого розтягнення пальців правої руки, яка виконує акомпанемент і тему одночасно. Такі труднощі в змозі подолати не кожний студент.

Звертаючись до етюдів Ф. Шопена, важливо, щоб студент прочитав книжку Я. Мільштейна «Поради Шопена піаністам». Саме вона допоможе зрозуміти, що мистецтво співу на фортепіано тісно пов'язане з гнучкістю та свободою рук. Диригентам цікаво дізнатися про піаністичне дихання, зв'язок піаністичних засобів із вокальним мистецтвом. Дуже ретельно та доступно автор книги висвітлює особливості технічної системи геніального польського композитора. Без такої теоретичної підготовки навряд чи доцільно вивчати етюди Ф. Шопена.

Величезна роль, яку відіграли в процесі перетворення етюдного жанру Ф. Ліст і Ф. Шопен, сприяла тому, що концертні етюди посідають виключне місце у фортепіанній літературі.

Серед талановитих учнів Ф.Ліста, які працювали у фортепіанних жанрах, був відомий польський піаніст і композитор Ю. Заремберський. Концертуючий артист і професор Королівської консерваторії у Брюсселі, він створив багато фортепіанних п'єс. Почесне місце у його спадщині належить концертним етюдам (ор. 7). Достатньо лише побіжного погляду на масштаб, фактуру, темп, а також хронометраж цих етюдів, який визначено перед їх початком, щоб зрозуміти: автор був гідним учнем Ф. Ліста і добре засвоїв віртуозні «хитрощі» свого наставника. Тим студентам, що достатньо володіють роялем, цікаво і корисно ознайомитися з творчістю цього обдарованого композитора.

Значну увагу приділяли етюдам російські автори – А. Рубінштейн, С. Ляпунов (він присвятив свої етюди Ф. Лісту), С. Рахманінов, О. Скрябін та ін. З ім'ям А. Рубінштейна пов'язано створення у Росії перших значних зразків концертного етюда. Найвідомішим є етюд c-dur (ор. 23) – світлий, радісний, піднесений. Фактура крайніх розділів є токатною, з мелодизованим верхнім голосом акордів. Студентам з великою рукою можна запропонувати цей твір, як і деякі етюди С. Ляпунова (ор. 11). Ці дуже складні з технічної точки зору етюди відкриють студентам світ фантастики, котрим так захоплювалися композитори-романтики («Хоровод ельфів», «Рондо привидів»), малюнки природи («Буря», «Терек», «Літня ніч», «Ідилія»), жанрові східні та російські сценки («Билина», «Передзвін», «Лезгінка», «Колискова»). Завершує цикл «Елегія пам'яті Франца Ліста». Навряд чи зможуть виконати переважну більшість з цих етюдів студенти-не піаністи. Але вони повинні знати про них і спробувати опанувати той, що містить найменші технічні проблеми. Адже ці етюди – важливе досягнення С. Ляпунова у галузі

фортепіанної музики.

Чудовий пасторальний етюд А. Лядова F-dur (ор. 37) є корисним для розвитку як пальцьової швидкості й кистьової гнучкості, так і художньої уяви студентів. Прозора фактура етюда ніби насичена повітрям. Поліритмія мелодії та акомпанементу посилює цей ефект. Мелодія пісенного характеру, що відчувається у головному голосі, лунає крізь візерунки фігурацій. Усі ці особливості є типовими для багатьох віртуозних п'єс А. Лядова.

На відміну від вишуканості лядовської палітри, етюди О. Глазунова привертають увагу успішних студентів поєднаністю художньої змістовності музики та інструктивними завданнями. Три етюди (ор. 31) c-dur, e-moll і e-dur – «Ніч» – це концертні п'єси, що продовжують традиції етюдів А. Рубінштейна. Глазуновський опус сприяє розвиткові техніки гри подвійними ногами і розтягуванню пальців.

Найпопулярнішим є етюд «Ніч». Він нагадує колискову. Мелодія звучить під акомпанемент подвійних нот, які створюють тремтливий колорит, що асоціюється з місячними пейзажами К. Дебюссі.

Обдаровані студенти прагнуть грати не тільки складний репертуар, але й такий, від якого вони були б у захваті. Зазвичай, цим вимогам відповідає романтична музика. Етюди-картини С. Рахманінова бажають виконувати немало віртуозно здібних молодих музикантів. Етюди-картини (ор. 33) завжди досить похмурі за колоритом п'єси. Вони приваблюють своїм драматизмом. Повільний (у першій своїй частині) етюд c-moll у змозі виконати студент з великою та гнучкою рукою. Але чи достатньо цього? Для музиканта, який не опанував усю звукову палітру фортепіано, це складне завдання. Широкі могутні акорди і звуки мелодії, що «заплуталися» в арабесках шістнадцятих, чотири плани фактури (а іноді і п'ять), які потребують темброової та динамічної диференціації, і, насамперед, глибока образність роблять цей етюд таким непростим, та все ж є надзвичайно корисним у педагогічному репертуарі.

Часто студенти грають етюд g-moll – елегійний та драматичний. На жаль, розкрити останню характеристику їм не завжди вдається. Доцільно звернути увагу студента на подібність фінальних тактів цього етюда та трагічної Першої балади Ф. Шопена і розповісти про ремінісценцію великого твору, що виникла на чотирьох сторінках нотного тексту російського композитора; згадати строфи з А. Міцкевича, музику Ф. Шопена та деякі драматичні фрагменти з інших творів С. Рахманінова – та такий популярний етюд розкриється студентам з іншого, ще незнайомого їм аспекту.

Етюд «Ярмарок» можуть виконати ті з них, які опанували октаву та акордову хватку, для кого тремоло не є проблемою, хто уявляє собі цю святкову картину і прагне «намалювати» її художньо-віртуозними фарбами.

Складнішим у технічному аспекті є ор. 39, але етюд № 2, відомий під назвою «Море і чайки», можна використовувати в навчальному процесі. Робота

над ним навчить студента слухати паралельно басову лінію і тему в правій руці, яка часто сягає нижче лівої. Свободу рухів, темброве різноманіття, розтягування пальців, штрих legato, темп rubato та ін. містить ретельне студіювання цього етюда, такого «прозорого» та мальовничого.

Можна звернутися і до деяких етюдів О. Скрябіна. Хоча музична мова композитора вельми складна і осягнути внутрішній світ митця дуже важко тому, хто не грав інших його творів, усе ж успішному студентові слід ознайомитися і з цією галуззю світової фортепіанної спадщини. Лише той факт, що О. Скрябін є автором двадцяти шести етюдів, свідчить про важливе місце, що посідав цей жанр у його творчості. Він написав їх більше, ніж інші видатні російські майстри, такі як А. Рубінштейн, С. Ляпунов, А. Аренський, С. Рахманінов.

Скрябінські етюди – це важливий художній внесок у фортепіанну літературу, в школу найвищої піаністичної майстерності нового типу: школа опанування так званої «техніки нервів» та майстерності виконання різних технічних формул, які потребують виняткової спритності, гнучкості рухів; школа відтворення тонких звучностей і складних ритмів.

Перша серія етюдів (ор. 8) складається з дванадцяти п'єс – патетико-драматичних, світлих за образністю, піднесених. Кого із студентів не приваблює етюд dis-moll – бунтівний і поривчастий, вольовий та завзятий? Піаністи знають, що власне технічний аспект цього твору не є надто складним. При достатньому розтягненні пальців і вільній лівій руці неважко знайти точку опори (третій палець) для вільних рухів кисті та передпліччя. Проте для багатьох інших інструменталістів це є неабиякою проблемою. Дійсно, хіба так вже й часто технічні завдання зі студентами – не піаністами вирішуються бездоганно? Кожен викладач розуміє: що можна припустити в даному разі, а що – ні. Цей етюд є дуже корисним, насамперед, для художнього, емоційного розвитку. Той, хто відважується грати такі твори, усвідомлює всю відповідальність цього кроку. До того ж, завжди є запасний варіант – не виносити складні п'єси на заліки та іспити, а вивчити їх на заняттях «для себе».

Ліричний етюд As-dur (ор. 8) поповнює низку повільних етюдів у темпі rubato. Перед студентом постає непросте завдання: відтворити поетичну образність твору за допомогою різноманітних штрихів, тонкої динамічної диференціації, невимушеної, природної зміни темпів. Це справжня школа майстерності післяромантичної доби.

Немало чудових етюдів містять у собі скрябінські опуси 42, 49, 56. Специфіка етюдів (ор. 65) № 1, 2, 3 – рух паралельними нотами, великими секстами та чистими квінтами – робить їх виконання навіть успішними студентами – не піаністами вельми проблематичним.

Аналогічні проблеми виникають при студіюванні етюдів К. Дебюссі: складна музична мова та витончені технічні проблеми – подолання непокірних терцій, кварт, секст, октав. Утім, початок XX ст. указував нові шляхи розвитку

фортепіанного мистецтва. На прикладі етюдів К. Дебюссі студенти матимуть змогу переконатися у міцному зв'язку музичних епох. Присвячені Ф. Шопену, етюди французького композитора віддають також данину К. Черні. Перший із них – «Етюд для «5-ти пальців» – по Черні» продемонструє студентові все багатство можливостей, яке міститься у нехитрій п'ятипальцьовій формулі. Цей твір переповнений контрастами: гармонійними, емоційними, психологічними.

«Етюд для восьми пальців» поставить перед студентом складне технічне завдання – гру пасажів із чотирьох звуків кожною рукою по черзі. Для розвитку спритності існує немало інструктивних етюдів. Але студіювання цього твору стане вельми продуктивним, коли студент самостійно зможе подолати не тільки технічні труднощі, але й знайти засоби художньої виразності. Тільки в такому разі він повною мірою усвідомить різницю між інструктивними етюдами з аналогічного виду техніки і одним із шедеврів К. Дебюссі.

Якщо студіювати етюд «Для контрастних звучностей», можна провести паралель, наприклад, із повільними етюдами інших авторів, які були впевнені, що шліфувати legato необхідно так само наполегливо, як і віртуозні пасажі. К. Дебюссі мав таку ж думку з приводу імпресіоністичних засобів виразності (колористична гра регістрів, використання ефектів багатопланового звучання).

«Дванадцять етюдів» К. Дебюссі мають надзвичайну піаністичну та художню цінність. Написані наприкінці життя, вони є підсумком творчих пошуків композитора в галузі мелодики, гармонії, ритміки. Чи можна залишити здібного студента – хормейстера або диригента – осторонь від цієї скарбниці світового музичного мистецтва?

XX ст. додало немало цікавого до репертуару в жанрі концертного етюда. Окрім уже названих відзначимо також «Чотири етюди» (ор. 7) І. Стравінського, «Три етюди для фортепіано» (ор. 18) Б. Бартока, «Чотири етюди» (ор. 2) С. Прокоф'єва, «Шість концертних етюдів» (ор. 28) Е. Донаньї та ін.

Якщо ці твори перших чотирьох авторів іноді виконуються, то останні, на жаль, мало відомі. Проте, Ерно Донаньї – визнаний у всьому світі угорський композитор, піаніст, перший виконавець багатьох творів Б. Бартока. Відразу ж підкреслимо, що етюди його дуже складні у віртуозному відношенні.

Так, етюд № 1 сприяє розвиткові акордової хватки. Він написаний з піаністичним розмахом, охопленням усієї клавіатури. Динамічний та заключний етюд нагадує кращі зразки романтичної творчості в цьому жанрі.

Етюд № 2 невеликий за розміром. Окрім труднощів, пов'язаних із подоланням подвійних нот на staccato, він містить вишукану поліритмію. Її виконання ускладнюється через контрастні штрихи у партіях рук: супровід подвійних нот на legato. Етюд стрімкий та легкий (leggiero), але не для інтерпретації.

Етюди № 3 та № 4 дуже масштабні на техніку martellato і акорди, з використанням улюблених формул Ф. Ліста.

Етюд №5 – на спритність перекладання рук у витіюватих пасажах тридцять другими.

Етюд № 6 (Capriccio) нібито підсумовує всі технічні завдання попередніх. Тут і подвійні ноти, і дрібна позиційна техніка, і стрімке перекладання рук, і паралельний рух шістнадцятими, і стрибки рук.

Творчість Е. Донаньї у віртуозному жанрі не тільки сприяє розвиткові технічної оснащеності молодих музикантів, але збагачує їх уявлення про угорське мистецтво XX ст.

Найкращим засобом ознайомитися зі стилем С. Прокоф'єва є студіювання «Чотирьох етюдів» (ор. 2). С. Прокоф'єв підкреслював, що нове в його творчості пов'язане саме з цими чотирма етюдами, які відкрили в ній «токатний» напрям. Молодий автор переслідував певні технічні цілі, створюючи цей опус. Так, етюди № 1, № 3 є корисними для розвитку великої техніки, № 2 допоможе студентам у їх прагненні досягти пальцьової рівності та швидкості, № 4 навчить точності попадання при стрибках.

Етюд № 1 (d-moll) при щільній фактурі має також гармонійну насиченість, у чому простежуються певні епізоди Другого фортепіанного концерту С. Прокоф'єва.

Етюд № 2 (e-moll), окрім технічних завдань, висуває перед студентом і такі художні проблеми, як створення вишуканого виконавського образу за допомогою примхливої гармонії та прозорої фактури.

Етюд № 3 (c-moll) дещо нагадує токату Р. Шумана, захоплює стрімким безупинним рухом.

Етюд № 4 (c-moll) – «улюбленець» автора. У цьому творі ніби сконцентровані всі характерні особливості темпераментної, дещо незграбної й колючої музики С. Прокоф'єва з її терпкою гармонією, гострими штрихами, різкими синкопами, акцентами, віртуозними стрибками. Пригадуються гротескні персонажі твору М. Мусоргського «Картинки з виставки». Цей драматичний етюд протягом тривалого часу входив до концертного репертуару С. Прокоф'єва.

Безсумнівно, етюди С. Прокоф'єва є технічно складними. Але чи існують легкі концертні твори? Є лише такі, що доступні тому чи іншому студентові. Саме з метою розвитку віртуозних даних студентів, їхньої художньої фантазії і вивчаються ці етюди.

Посильним у технічному відношенні і цікавим – у художньому може стати для студентів Етюд-малюнок (ор. 48), № 2 А. Богатирьова. Автор використовує переважно дрібну позиційну техніку й октавне викладення тематичного матеріалу. Штрихове та динамічне різноманіття, романтичний стиль привертають увагу студентів до цього твору.

Цікавий художній та віртуозний матеріал міститься в етюдах В. Косенка (ор. 8) і «Етюдах у формі старовинних танців» (ор. 19). Перший цикл серед піаністів називається «Романтичний». Це зумовлено його емоційною глибиною

та виразністю, масштабністю етюдів і яскравою образністю, що саме й поєднує віртуозні твори В. Косенка з аналогічними С. Рахманінова. Найпопулярніші у циклі етюди № 10 cis-moll, що нагадує похоронну процесію, та № 11 E-dur – святковий та піднесений.

Формування технічних навичок у студентів класу фортепіано на основі гам, технічних вправ, інструктивних та концертних етюдів – тема безмежна. Проте вона кожного разу локалізується, коли педагог має справу з окремим студентом. Індивідуальні проблеми потребують індивідуальних підходів та засобів їх вирішення. Неможливо припустити, ніби педагог не зрозуміє, що саме потрібно його конкретному студентові на даному етапі технічного розвитку: піклуватися про швидкість пальців правої руки чи звернути увагу на скутість лівої тощо. Наше завдання – лише допомогти викладачеві зорієнтуватися у тому, який шлях буде найкоротшим та найраціональнішим, зосередити його увагу на відповідну методичну літературу та доцільні технічні вправи, інструктивні та концертні етюди.

І найголовніше: завжди слід пам'ятати про основну мету технічної підготовки – слугувати фізичному, емоційному розкріпаченню студента для втілення його власних художніх задумів у виконанні твору.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев А.Д. Из истории фортепианной педагогики: Хрестоматия. – К., 1974. – С. 102.

2. Брейтхаупт Р.М. Естественная фортепианная техника. Учение о движении / Пер. и ред. М. Мейчика. – М., 1927. – С. 23.

3. Выдающиеся пианисты-педагоги о фортепианном искусстве. – М.,Л.: Музыка, 1966. – 315 с.

4. Коган Г.М. Вопросы пианизма: Избр. ст. – М.: Сов. композитор, 1968. – 461 с.

5. Мильштейн Я.И. Ференц Лист: В 2 т. – 2-е изд., расш. и доп. – М., 1971.
Т. 1. – 863 с.
Т.2. – 599 с.

6. Мильштейн Я.И. Советы Шопена пианистам. – М.: Музыка, 1967. – 119 с.

Надійшла до редколегії 15.04.2002 р.

УДК 784.087.68(477).071.2"19"

В.І. ІРХА

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ

Розглядається творчий та педагогічний шлях видатного музиканта і диригента Є.І. Мариківського.

Були люди, доля яких у мистецтві складалася особливо щасливо. Загальне визнання, слава приходили і стали їхніми супутниками упродовж тривалих років. Тільки близькі друзі, співробітники знали, що за всім цим – титанічна, виснажена праця, служіння мистецтву до останку. До таких людей належав відомий в Україні корифей хорового мистецтва, всебічно освічений музикант і талановитий диригент Євмен Іванович Мариківський.

Народився Євмен Іванович на Поділлі (1899 – 1986 рр.), в яблуневому краю на Вінничині, яка дала світові не одного видатного діяча, серед них ім'я композитора М.Д. Леонтовича, видатного хормейстера П.І. Муравського, світового значення хірурга І. Пірогова та ін.

Від діда-прадіда у родині Мариківських любили пісню. І та щира любов заповідалася від роду до роду. Батько і мати також добре володіли голосом, підтримували родинну традицію, запевняючи мовчазних сусідів, що без пісні душа глухою стає.

Є.І. Мариківський навчався музиці в духовному училищі у класі видатного українського композитора і диригента К.Г. Стеценка і професора К.К. Пігрова.

«К.Г. Стеценко, – згадує Євмен Іванович, – прищепив мені любов до хорового співу, відіграв рішучу роль у формуванні мене як музиканта». Він створив в училищі чудовий хор, який виконував складні хорові концерти Д. Бортнінського, О. Архангельського, С. Дегтярьова та інших композиторів. Характерно, що до репертуару входили обробки М. Лисенка, твори самого К. Стеценка, а також російські й українські народні пісні.

Міцні знання, любов до музики, зокрема хорового співу, допомогли йому по закінченні училища стати народним учителем і керівником дитячих хорів на Вінничині.

У 1925 р. Є.Л. Мариківський вступив на хорове відділення Київського музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка (згодом консерваторія та Національна музична академія ім. П.І. Чайковського), де навчався у М. Вериківського, Л. Ревуцької, П. Козицького.

Після закінчення інституту організував у м. Суми хор «Сурма» (Сумський революційно-мистецький ансамбль), який успішно виступав на Всеукраїнській олімпіаді в 1931 р., де посів перше місце серед периферійних хорів. «Сурма» виконував такі складні твори, як «Хустина» Д. Ревуцького, «Дивний флот» та «Нова Атлантида» П. Козицького, твори М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, П. Толстякова, О. Гречанінова, Й. Гайдна та інших композиторів. Силами капели здійснено постановку в концертному виконанні разом із читцем опери М. Глинки

«Руслан і Людмила», а також – фрагмент з опери Р. Вагнера «Нюрнбергські майстерзінгери». У 1933 р. Є.І. Мариківського запросили на роботу в Донецький оперний театр, а згодом (під час Великої Вітчизняної війни) працював головним хормейстером Горківського та Київського оперних театрів. У Горківському театрі було створено багато оперних прем'єр, серед яких «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Пікова дама» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе, «Травиатта», «Отелло» Дж. Верді, «Царская невеста» М. Римського-Корсакова та інших разом із всесвітньо відомий Борисом Покровським, який (пізніше) більше 30 років працював головним режисером Великого театру.

У 1946 р. Євмена Івановича запросили на роботу головним хормейстером Харківського театру опери та балету де поряд із видатними диригентами, режисерами, хореографами, художниками, співаками, артистами балету працювали такі відомі хормейстери: В. Шток, П. Толстяков, А. Капульський, М. Тараканов, А. Попов, Ф. Долгова. Разом із диригентами В. Пірадовим, І. Заком, П. Славінським, І. Штейманом, М. Баленком він здійснив постановку спектаклів «Мазепа», «Орлеанская дева» П. Чайковського, «Сказка о царе Салтане» М. Римського-Корсакова, «Бал-маскарад» Дж.Верді, «В бурю» Т. Хреннікова, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича та ін. У складному механізмі створення оперного спектаклю значення хормейстера досить високе і відповідальне. Він не тільки освоює з хором нотний матеріал, досягає високих художніх результатів, але і контролює під час спектаклю, корегує звучність, диригує закулісним хором.

З 1953-1955 рр. Є.І. Мариківський працював художнім керівником та головним диригентом хорової капели Харківської філармонії. В репертуарі були твори, які подобались слухачам: «Колискова» К. Стеценка, кантата М. Лисенка «Умер поэт», присвячені Т.Г. Шевченкові, хор Л. Ревуцького «Гукайте їх», «Дві берізки» П. Гайдамаки, українські народні пісні в обробці М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, О. Кошиця, В. Ступницького та ін. Капела часто виступала в Будинку офіцерів, сільських районах області. У 1954 р. під час святкування 300-річчя возз'єднання України і Росії капела брала участь у постановці опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і гастролях театру в м. Ростові, виступала у Сімферополі, Ялті та інших приморських містах Кримської області.

Працюючи з професійними хорами, Є.І. Мариківський паралельно вів активну педагогічну діяльність, зокрема у Харківській консерваторії та на кафедрі хорового диригування Харківського державного інституту культури (нині Академія культури). Разом з О. Перуновим, О. Польшиним, а згодом з Є. Конопльовою, В. Бриліантом, В. Палкіним, пізніше І. Гулеско та ін. започаткував диригентсько-хорову освіту. Кожний із названих імен зробив свій неоціненний внесок у хорову педагогіку ХДАК. Так Євмен Іванович своїм глибоким знанням і досвідом диригента-практика показав методичну зрілість і вніс багато корисного, викладаючи дві головні дисципліни: диригування та читання хорових партитур.

Будучи людиною надзвичайно цілеспрямованою, до будь-якої справи він ставився серйозно і відповідально. Особливого значення надавав педагогічній роботі, постійному контактові з молоддю, вихованню і формуванню особистості.

Високі моральні якості в роботі зі студентами – принциповість, правдивість, чесність – позитивно впливали на процес виховання. Вражали його витримка і терпіння. Євмен Іванович годинами міг відпрацьовувати ту чи іншу деталь твору зі студентом, не знаючи втоми від занять, завжди добивався потрібного йому результату.

Відомо, що професія хорового диригента за загальним визначенням є однією з найскладніших музичних спеціальностей. Вона багатогранна, потребує від людини, яка присвятила себе їй, цілого комплексу різноманітних духовних, моральних, розумових, фізичних якостей. Е.І. Мариківський неодноразово підкреслював слова відомого хорового діяча і педагога М. Даниліна, «...диригентська спеціальність має свою специфіку і суть її в тому, що кожний диригент повинен бути також і педагогом, оскільки має справу безпосередньо з людьми. «Диригент має справу не з сухим бездушним інструментом, – зауважував він, – а з інструментом особливого складу, найтруднішого типу, найскладнішого характеру».

І цьому інструментові диригент повинен надати єдність мислі, волі, відчуття.

Є.І. Мариківський був дуже вимогливим, творчо активним пегагогом – таким хотів бачити нас, своїх учнів. Його самодисципліна підтягувала нас і привчала до старанності щодо виконання своїх обов'язків, і це, безумовно, дало позитивні результати у нашій подальшій творчій і педагогічній діяльності. Особливе значення Євмен Іванович приділяв виконанню домашніх завдань, вмінню студента працювати самостійно, систематично.

Є.І. Мариківського я завжди згадую з відчуттям вдячності. І якщо б мене запитали про найяскравішу подію в моєму житті, не задумуючись, відповів би: роки навчання у класі Є.І. Мариківського, який відкрив мені новий світ, світ високого мистецтва, допоміг пізнати музику і радість творчості.

Коли я вступав до Харківського державного інституту культури, головою приймальної комісії був Євгун Іванович. Перший іспит з диригування пам'ятаю детально, до подробиць.

Більше години перевіряв він мої знання (диригування, сольний спів, гру і спів, партитури): запропонував мені виконати програму по фортепіано, проспівати фугу, змінюючи голоси під час співу, перевірив знання гармонії, слухові навики (слухання акордів і гармонічних послідовностей). А далі почалися одне за другим питання щодо хорових творів, хорової літератури, історії музики... Такий детальний іспит надав можливість повноцінно виявити музичні здібності абітурієнта.

Чому я з такою повагою і вдячністю згадую вчителя?

Широко освічений музикант, першокласний хоровий диригент, він мав глибокі і багатогранні знання. Неодноразово був свідком, як до нього зверталися викладачі інституту за допомогою вирішити те чи інше питання як з історії виконавства, так і з конкретних творів, особливо щодо українських авторів,

народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Відповіді завжди були чіткими і вичерпними. «Ходяча енциелопедія», – так любовно звали студенти і викладачі Євмена Івановича.

Заняття у класі завжди проходили в атмосфері творчої активності, інтересу. Він ніколи не «давив» на індивідуальність студента, не нав'язував своєї інтерпретації, а постійно заохочував самостійні рішення, сприяв творчому мисленню студента, непомітно направляв на рівний шлях до повного розуміння характеру і стилю твору. З кожного заняття ми виносили щось нове, вперше почуте.

Дуже ретельно ставився Євмен Іванович до складання індивідуального робочого плану, зважаючи на вимоги курсу, вивчення способів звуковедення і штрихів, розвиток динамічної гнучкості і т.ін. Зосереджував увагу на тому чи іншому прийомі, необхіному для відпрацювання потрібного навику, і це було надзвичайно важливо не тільки для майбутньої педагогічної роботи, але й для усвідомленого сприйняття процесу навчання. Твори добирались зі строгим врахуванням і технічних можливостей учня, обов'язково високого художнього рівня, які забезпечували не тільки розвиток необхідних навиків диригування, але й виховання художнього смаку студента.

Вивчення творів розпочинали з теоретичного і методичного обговорення. Ми, студенти, повинні мати глибокі знання епохи, в якій розгорталися події, аналіз опери в цілому, окремих сцен і епізодів. Особлива увага приділялася оркестровим епізодам, структурі твору, точному визначенню окремих частин, побудов, акордам, функціональним зв'язкам, роботі над літературним текстом. І, як завжди, кінцевим результатом було створення єдиного художнього образу. Без повного всебічного оволодіння музичним матеріалом, серйозного літературно-історичного, теоретичного, вокально-хорового та виконавського аналізу, в якому особлива увага приділялась задуму композитора, ідеї твору, стилю, інших компонентів вокально-хорової звучності – про виконання твору в класі за диригентським пультом не могло бути мови.

Основним методом викладання диригування Євмен Іванович вважав послідовний перехід від простого до складного. Для вирішення цієї проблеми технічні прийоми з диригування відпрацьовували на якісному навчальному матеріалі, на найяскравіших, вдало підібраних, типічних прикладах з хорової літератури.

Важливе значення приділялось в класі диригентському апарату і особливо постановці рук.

Руки самого Євмена Івановича (з його досить широкою долонею) співали і говорили все. Надзвичайно пластичні, вони передавали всю досконалість контилени, інших штрихів. Диригував він легко, рухи рук були мінімальними. Амплітуда відповідала динаміці твору. Покази вступу, закінчення – ясні і гострі, жест напружений, чіткий. Він навчав диригувати просто, переконливо, не зловживаючи жестом, щоб не відволікати слухачів від хору, щоб руки не заважали, а допомогали співати хорові. Його методичні вказівки в класі відрізнялись

прагненням виховати у майбутнього диригента волю, артистизм, розвинути творчий потенціал студента. Метод так званого «натаскування» за формулою «роби так, як я» був для нього неприйнятним.

Для розвитку кисті давалися вправи, на гучкість – відпрацьовувались кругові рухи кистю, накреслювалась літера «О», цифра «8», на чіткість відпрацьовувались гострі рухи кисті, щоб руки відтворювали характер музики, прагнув виховати музиканта-хоровика, здатного мовою диригентського жесту, розкрити художній образ твору і тільки після всеоб'ємного оволодіння прийомами диригування, студенту дозволялось стати перед живим неповторним за багатством барв інструментом, наймення якому – хор.

Є.І. Мариківський був великим знатоком вокальних секретів і хорового виконавства, про це свідчить його діяльність не тільки у чотирьох оперних театрах, професійних хорах, а і багатьох самодіяльних колективах зокрема хоровою капелою студентів Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, якій віддав 26 років і добився значних успіхів. Запам'яталось його вміння досягти з хором розкриття змісту, натхненного їх виконання, особливо хорових мініатюр, а капела, які потребували виявлення і виконання деталей, пов'язаних з досягненням гнучкості темпо-ритмічного руху, різноманітних тембрових барв в хорових партіях, широкого діапазону динамічних відтінків, знеобхідністю подолати труднощі інтонаційного і ансамблевого порядку.

Неможливо забути виконання хором під його керівництвом обробок українських народних пісень М. Леонтовича «Дудурик», «Щедрик», «Преля», «Ой устану я в понеділок», «Літні тони» та ін. Йому, як інтерпретаторові, вдалось знайти надзвичайно переконливі виконавські засоби для розкриття змісту кожного куплета. Кожна пісня з безліччю нюансів, звучала цільно, перетворювалася на маленьку поему. Куплетна форма досить складна в подоланні можливого, одноманітного виконання куплетів для диригента і виконавців, але вона давала особливий простір творчій фантазії Мариківського – диригента.

В репертуарі капели налічувалось понад 50 творів класичної хорової музики, народних пісень. Капела була неодноразовим лауреатом обласних і республіканських фестивалів самодіяльного мистецтва, щорічно гастролювала.

Євмен Іванович надавав велику методичну допомогу керівникам сільських хорових колективів, як консультант Обласного Будинку народної творчості.

Славну сторінку в розвиток українського хорового мистецтва, виховання диригентських кадрів у Харківському державному інституті культури вписав Євмен Іванович, завоювавши глибоку повагу колег, педагогів і вдячність тих, кому випала честь у нього навчатися.

У 1979 р. музична громадськість Харкова урочисто відзначила 80-річчя від дня народження Євмена Івановича Мариківського та 60-річчя його творчої і педагогічної діяльності.

Надійшла до редколегії 18.04.2002 р.

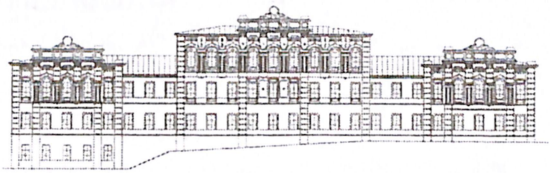

2

Бібліотекознавство Бібліографознавство Інформатика

УДК 025:004.7

В.О. ІЛЬГАНАЄВА

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОГНІТИВНОГО ПОЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДГОТОВКИ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Розглядаються особливості основних етапів становлення інформаційної політики як сфери соціальної діяльності. Визначаються ключові структурні елементи інформаційно-політичної діяльності, як основа прийняття рішень на різних рівнях управління інформацією.

Інформаційна політика вже стала невід'ємним елементом державного і приватногосподарчого регулювання. Іноді нам, представникам бібліотечної справи, вона здається далекою, майже абстрактною, але з нею пов'язана більшість наших професійних проблем: автоматизація бібліотечних установ, оснащення їх комп'ютерною технікою, комплектування, інформатизація сервісу, підготовка кадрів.

Виникнення цієї сфери діяльності зумовлено процесами автоматизації соціально-комунікативних відносин. У суспільстві вона набула певного змісту: завдань, компонентів та об'єктів, основних напрямів, інструментів та інших ознак з прогресом у сфері інформаційних технологій та засобів зв'язку на шляху формування інформаційного суспільства. Як самостійна сфера соціальної діяльності вона передбачає лише опанування ЕОМ та засобів зв'язку, інформаційних технологій для збереження, переробки, розповсюдження, аналізу та створення нової інформації. Цей етап припадає на кінець 40 – початок 50-х рр. XX ст. і дістав назву комп'ютеризації суспільства. Отже, постала необхідність усвідомлення, освоєння, розповсюдження ЕОМ, програмних продуктів та ін., регулювання виробничих і кадрових відносин в умовах зв'язків «машина – людина», «машина – людина – машина». Подальший розвиток парку ЕОМ та їх конфігурації, технології створення, програмного забезпечення, засобів зв'язку й об'єднання технічних засобів в інформаційно-технологічній системі привело до нового етапу у сфері інформаційної політики – інформатизації. Історіографія цього етапу почалася з кінця 60-х рр. У цей час формувалися і розвивалися принципи та положення політики інформатизації. Протягом цього періоду склалися уявлення про характеристики, структуру, особливості соціальної взаємодії та інші ознаки інформаційного суспільства. На початку 90-х рр. вони вже були практично втілені в індустріально розвинутих країнах. Політика комп'ютеризації та інформатизації до кінця 80-х рр. мала переважно науковий, науково-технічний та організаційно-економічний характер.

Часто інформаційну політику пов'язують із досягненнями інформаційної технології. Але ця залежність складна порівняно з однобічним впливом ІТ на сферу інформаційної діяльності та соціальних комунікацій. У цій сфері теж відстежуються процеси і закономірності формування нової соціальної сфери діяльності, які притаманні всім соціальним явищам. Індустріалізація інформа-

ційного сектора економіки стимулювала інтерес держави до нього. Інформаційна політика досягла свого найвищого рівня розвитку, охоплюючи всі аспекти управління інформацією. З часом стало зрозумілим, що ІТ сама по собі не в змозі вирішувати соціальні проблеми. Від політики інформатизації перейшли у 80-х рр. до інформаційної політики, яка охоплювала в комплексі технікотехнологічні, економічні, культурні, геополітичні та інші аспекти і дістала назву «управління інформацією».

Уперше чіткі ознаки інституалізації ІП виявилися в Японії. Наприкінці 60-х рр., у період промислової реконструкції, японська державна адміністрація зробила вибір на розвиток інформаційних технологій, телекомунікаційних систем і техніки зв'язку. Цей вибір супроводжувався створенням відпрацьованої та структурованої концепції автоматизації та інформатизації суспільства. При розробці інформаційної політики зважали на японський досвід у тій або іншій варіації. Франції (кінець сімдесятих), Великобританії (початок сімдесятих), Німеччини (кінець вісімдесятих).

Отже, в наш час можна говорити про етапність розвитку ІП – комп'ютеризація, інформатизація, управління інформацією. Кожний із цих етапів має свою технічну базу, стратегії, завдання, зміст і характер їх реалізації.

Етап комп'ютеризації. Основна мета – насичення соціуму електронно-обчислювальною технікою, накопичення електронної інформації, прискорення обробки інформації. Переважно політика носить науково-технічний, виробничо-технологічний характер, при централізованому державному регулюванні. Зміст цього етапу – створення БД. У бібліотечній справі основний напрям дій – поширення створення електронних каталогів.

Особлива увага на етапі комп'ютеризації приділяється створенню електронних БД. Держава зобов'язана стимулювати зростання виробництва засобів інформатизації, телекомунікацій, інформаційних продуктів та послуг і водночас забезпечення платоспроможності та попиту на них. Політика комп'ютеризації практично повністю відокремлена від політики, яка здійснюється у ЗМІ, засобах зв'язку, адміністративному управлінні в цілому.

На 1986 р. у світі вже функціонувало понад 380 комерційних БД в Європі та 958 БД у США. Усі вони обслуговували сферу бізнесу. Відставання ринку БД в ЄС зумовлювалось роздробленістю європейського ринку, мовними бар'єрами, високою вартістю формування БД, принципами організації інформаційного обслуговування, недостатнім розвитком маркетингу інформаційних послуг.

З початку 70-х рр. у різних країнах світу розпочалася робота по координації автоматизації каталогів бібліотек. Прикладом є нідерландський проект PICA (Proqect for Luteqrated Cataloque Automation). Нині в розподілі системи каталогів беруть участь НБ Нідерландів, вузівські, публічні та спеціальні бібліотеки країни. З 1991 р. PICA застосовується в Німеччині, з 1997 р. до нього звернулися університетські бібліотеки Франції [1].

Комп'ютеризація бібліотек, як стратегічний напрям розвитку в бібліотечній сфері, почалася в Росії з 1986 р. і тільки в 1992 р. стала основною складовою державної політики. Була розроблена Програма створення загальноросійської інформаційної бібліотечної комп'ютерної мережі ЛІБНЕТ. Але, на думку Кузьміна Є.І., вона являє собою скоріше концепцію, ніж програму в чистому вигляді [2]. До пріоритетів Програми належать:

• розробка єдиної для країни, спільної з міжнародними формами обміну бібліографічними записами, формату RUS MARC, як російської версії UNI MARK;

• забезпечення доступності електронних каталогів в Internet і можливості On-line замовлень першоджерел по МБА у вигляді копій;

• створення корпоративного телекомунікаційного середовища для інтеграції інформаційних ресурсів у головних бібліотеках країни.

В Україні першим кроком до освоєння сфери державного регулювання індустрії БД стала концепція створення національних БД.

На етапі інформатизації вже виявляються всі ознаки інституалізації у сфері соціально-комунікативної діяльності [3]. Спостерігається оформлення власних структур, регулюючих функціонування інформаційних структур (комітети, комісії, відомства), поширення об'єктів управління: інформаційні ресурси, інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура, ринок інформаційних послуг. При цьому формулюються нові аспекти інформаційної політики: проблеми ціноутворення на ринку інформаційних продуктів та послуг, розподіл полів між елементами інформаційної інфраструктури (федеральними, регіональними): відомствами, університетами, науковими спілками, виробничими фірмами, бібліотеками, архівами та ін.; підтримка самої інформаційної інфраструктури (підготовка спеціалістів і забезпечення умов для їх професійного росту); розробка політики за окремими проблемами (індексування та архівне збереження будь-якої інформації), розвиток мереж; створення організаційної державної структури, в межах якої могли б вирішуватися глобальні питання інформаційної політики, конкуренція на міжнародному інформаційному ринку.

Необхідність посилення положення європейських країн в інформаційному секторі потребувала від них сумісних зусиль для розробки основ загальної інформаційної політики. Наприкінці 80-х рр. були вироблені основні напрями виходу країн Західної Європи зі стратегічного прориву, зумовленого жорсткою конкуренцією в інформаційному секторі [1]:

• підвищення технологічного рівня розробок, які здійснюються в цих країнах, створення спільних підприємств між фірмами та університетами;

• розвиток європейського інформаційного ринку; вирішення проблем стандартизації в усіх сферах інформаційної індустрії;

• сприяння загальноєвропейській кооперації між виробничими фірмами та університетами через розвиток ефективних засобів навчання і підвищення кваліфікації, обмін викладачами та студентами (програми COMETT і DELTA,

ERASMUS);

• прискорення інформаційного розвитку недостатньо розвинутих регіонів ЄС (програма STAR);

• удосконалення телекомунікаційної інфраструктури країн ЄС;

• передача технології з метою прискорення інноваційних процесів на європейському рівні (програма SPRINT); розвиткові інформаційної індустрії та інформаційного ринку в Європі мають сприяти такі програми, як створення мереж Euronet, Euronet Diane та ін.

На етапі інформатизації позиції держави в соціально-інформаційній сфері зберігаються. У державних відомствах сконцентровані великі фінансові ресурси, які використовуються для фінансування наукових досліджень і процесів збору, обробки, розповсюдження інформації. Крім того, залишається великою роль держави як споживача інформації.

У США фінансують проекти у сфері інформатизації такі відомства, як міністерства оборони, енергетики, охорони здоров'я та ін. [4].

Утім, в останні роки чітко простежується тенденція приватизації інформаційного виробництва і суміжних сфер, зокрема інформаційного обслуговування. Державна політика сконцентрована на сфері підтримки балансу між усіма видами інформаційних ресурсів: друкованих, аудіо та відео, музейних, архівних тощо. Тобто державна політика зорієнтована на координацію, інтеграцію в соціально-інформаційній сфері.

Державна політика виводиться на рівень концепцій, програм.

У США пріоритетні напрями інформаційної політики сформульовані в концепції Клінтона - Гора з питань розвитку інформаційних технологій, в Європі – в концепції Бангема. Питання інформатизації порушується Виконавчим комітетом держав - учасників СНД, Міжпарламентської асамблеї СНД і окремими державами.

З розвитком інформаційної сфери діяльності (відповідно до економічного стану країн, раніше накреслених планів, прийнятих рішень, зобов'язань) формувалися відповідні інструменти. Плани, програми, концепції в інформаційній сфері можуть бути довгостроковими або короткостроковими. Конкретними інструментами проведення інформаційної політики можуть бути фіскальні важелі (податки, бюджетні витрати та ін.), кредитно-грошові (загальна маса і доступність коштів, кредитів, ставки кредитних процентів, цінові нормативи тощо).

Таким чином, етап інформатизації визначається такими ознаками: характер процесів – організаційно-економічний; децентралізація державного регулювання, посилення приватного сектора; зміст – розвиток інформаційної індустрії, її диверсифікація, створення інформаційних систем, зокрема телекомунікаційних, формування інформаційного ринку; об'єкти політики – системи формування і використання інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційна ін-

фраструктура, ринок інформаційних та телекомунікаційних засобів, інформаційних продуктів і послуг, побутова комп'ютеризація, інформаційна безпека, правове забезпечення інформаційних відносин, техніко-технологічні та інформаційно-комунікативні структури, захист інформації, правила застосування технічних комплексів, створення БД, мереж та систем, підготовка кадрів, правові основи та ін.

На етапі управління інформацією метою інформаційної політики є створення інформаційного простору країни, як елемента інфосоціосфери Землі, гармонізація культурного середовища, вільного розвитку особистості в межах країн і Землі в цілому.

Зміст – інформаційне законодавство, формування основ інформаційного суспільства, інформаційного сектора економіки, координація державного, приватного, громадського управління інформаційними процесами, екологія інформаційних систем, інформаційна безпека громадян і держави.

Наприкінці етапу інформатизації акцент інформаційної політики на державному рівні переноситься з суто національних питань на міжнаціональну, міжнародну площину, забезпечення статистикою щодо стану справ на інформаційному ринку, ліквідацію правових та адміністративних бар'єрів на шляху доступу до внутрішніх інформаційних ринків (перш за все це проблеми інтелектуальної власності й авторського права при електронній передачі інформації, захист персональних БД, усунення можливості здійснення комп'ютерних крадіжок); розподіл повноважень між державним і приватним секторами як на національному, так і на міжнародному рівнях; спрощення доступу до інформації, яка зберігається в національних БД; робота зі споживачами інформації, впровадження стандартних інтерфейсів; розвиток міжбібліотечних зв'язків та поліпшення міжбібліотечного обміну в умовах інтенсивного впровадження новітньої інформаційної технології.

До основних напрямів інформаційної політики належать змістовно-орієнтовані соціальні рухи по досягненню певних цілей у соціально-комунікативній сфері та в межах інформаційної культури в цілому. На кожному етапі напрями відрізняються якісними і кількісними ознаками, масштабом цілей їх конкретної наповненості.

Інструменти інформаційної політики також пройшли відповідний розвиток. Завдання інформаційної політики формуються відповідно до потреб досягнення стратегічних цілей етапу (певного періоду), можливостей поточного періоду тощо. Наприклад, завдання етапу комп'ютеризації – створення електронної галузі, БД, локальних мереж.

На період інформатизації завданнями цього етапу є: диференціація інформаційної галузі (виробництво ЕОМ, інформаційних технологій, систем зв'язку, телекомунікації), розвиток інформаційних систем, формування інформаційного ринку, створення правового поля інформаційної діяльності та ін.

Таким чином, в інформаційно розвинутих країнах ці етапи простежуються досить чітко. В Україні спостерігаємо перехрещування всіх етапів. Тобто, для того щоб вести реальну політику і досягти певного результату, слід зважати на всю

різноманітність цілей, завдань, стратегій і інструментів впливу на ситуацію.

У практиці, яка склалася, можна визначити декілька рівнів інформаційної політики: державний, галузевий, регіональний, у сфері підприємництва – індивідуально-побутовий. Особливістю сучасної ситуації в суспільному житті стає глобалізація, яка формує необхідність в постійному оберті й оновленні потоків маркетингової, фінансової, правової, загальнокультурної інформації у всесвітньому просторі. Бути сучасною державою означає бути активною частиною цих глобальних взаємовідносин. Це головний зовнішній фактор, який стимулює увагу до проблем інформаційної політики в різних країнах. В Україні, крім того, існує важливий внутрішній фактор: перехід до ринкової економіки та посилення її підприємницького характеру. Велика маса середніх та дрібних підприємців, які поєднують у собі власника, підприємця, покупця і продавця, інженера, потребують нової і різноманітної інформації (за формою і за змістом). Підприємницька сфера формує свою власну підприємницьку, ділову інформаційну політику. Об'єктами інформаційного регулювання стають: захист інформаційних, комерційних таємниць, створення власних баз даних і знань для комерційного та внутрішнього застосування, створення локальних мереж, трансрегіональних телекомунікаційних систем, систем доступу до сучасних технологій, державних і міжнародних БД. Впливовим здається також той факт, що тільки висококваліфіковане населення може забезпечити соціально-економічну стабільність і розвиток господарства.

Сферою впливу інформаційної політики, зокрема в Україні, стає індивідуально-побутовий рівень організації суспільства. Для набуття необхідної довідкової інформації медичного, комунального, культурного призначення, здійснення дистанційної освіти необхідне насичення сфери життя кожного індивіда і кожної родини засобами отримання, переробки, зберігання і передачі інформації. Інформаційна політика має стати на перешкоді антиіноваційності суспільства, яка є наслідком неінформованості.

Світовий досвід свідчить про посилення ролі бібліотек у розвитку демократії та місцевого самоврядування, становленні громадянського суспільства, формуванні глобального інформаційного простору. Інформаційні ресурси бібліотек набувають значення стратегічних, визначних для соціально-економічного, цивілізаційного рівнів країни.

Певною проблемою залишається участь різних державних і відповідних комунікативних структур у процесах формування ІП. Частково це питання ролі національної бібліотеки (НБ). На міжнародному рівні вони порушувалися ЮНЕСКО й іншими професійними та громадськими організаціями.

НБ за своїм соціально-суспільним призначенням відповідає за реалізацію ІП на галузевому рівні. На державному рівні вона є координатором участі бібліотечно-суспільного інституту в комплексних державних програмах інформатизації.

Бібліотечна інформаційна політика містить загальнонаціональні аспекти (зумовлені рівнем її розвитку і політико-організаційної культури суспільства, зокре-

ма національної). Це добре простежується у змісті концепцій та програмних матеріалах різних країн незважаючи на різні підходи – стратегічним завданням ІП залишається участь НБ та інших бібліотек в інформаційній інфраструктурі бібліотек.

Зберігають своє значення напрями, відповідальні за загальне управління і керівництво системою бібліотек, дослідницьку і довідкову роботу, отримання національної друкованої продукції через систему обов'язкового екземпляра, ведення національної бібліографії та інших показників.

Окремим напрямом практичної діяльності НБ є створення інформаційних центрів НБ для обробки інформації і передачі її по каналах як усередині країни, так і за кордоном. Поширюється участь НБ в інформаційному обслуговуванні приватного сектора економіки [5].

Складним аспектом діяльності НБ у межах національної інформаційної політики є корпоративні підходи до збереження культурної спадщини країни.

Національні програми збереження бібліотечних фондів формуються по-різному: у Великобританії на основі договору про мікрофільмування всіх фондів, створено національний комп'ютерний регістр мікроформ, і дані надходять до Інформаційної мережі наукових бібліотек США (RLIN). Крім того, існує програма «News plan» – каталогізація і мікрофільмування газетних фондів; у Росії створюється програма «Бібліотечні комп'ютерні мережі: Росія і Захід» як відображення сучасних тенденцій корпоративної роботи бібліотек у мережах передачі даних, локальні обчислювальні мережі.

Інформатизація бібліотечної справи в Росії розглядається як професійне та політичне завдання. Вона є умовою досягнення політичної стабільності та соціально-економічного прогресу країни. На наш час склалося розуміння, що потреби оперативного, вільного отримання інформації та доступу до знань можуть бути задоволеними перш за все через систему публічних бібліотек на базі сучасних технологій. У Росії, де процеси децентралізації та регіоналізації виявляються досить сильно, інформаційна інтеграція має розгортатися на єдиній інформаційній системі. Основою подібної системи є бібліотечна мережа країни. Як зазначає Є. Кузьмін: «... її розвиток, модернізація сприяють не тільки формуванню єдиного інформаційного і культурного простору, але й інтеграції російських бібліотек, їх інформаційних технологій та ресурсів у міжнародну інформаційну інфраструктуру» [2, с. 10].

Основними напрямами політики інформатизації в бібліотечній сфері є:

- розвиток міжвідомчої та міжрегіональної кооперації, включення до світового бібліотечного процесу й інформаційного обміну;
- інформатизація бібліотек, упровадження ІТ, формування та застосування БД, розвиток мереж (програма ЛІБНЕТ);
- забезпечення інформаційної підтримки органів державної влади і місцевого самоврядування;

• забезпечення безпеки і збереження бібліотечних фондів;

• створення механізму комплектування бібліотек, формування Російської національної системи інформації про книговидання «Books in print»;

• реалізація та розвиток системи нормативних правових актів, регулюючих бібліотечну сферу діяльності.

Як у Росії, так і в Україні, основні законодавчі акти бібліотечної справи були прийняті на початку 90-х рр.

Інформатизація стала в Росії стрижнем політики в бібліотечній сфері з 1992 р. [2, с.9]. План інформатизації вперше було прийнято як один із напрямів загальнонаціональної бібліотечної політики в 1999 р.

Стратегічним завданням сучасної бібліотечно-інформаційної політики стало створення мережі електронних бібліотек.

У США створення цифрової бібліотеки розпочалося з експериментальної програми American Memory бібліотеки конгресу, розробленої і здійсненої в 1990 – 1994 рр. [6].

В Японії розробка проектів електронних бібліотек у структурі НБ, підготовка Web-сторінок в Internet, організація обслуговування на CD-дисках посідають значне місце в державній політиці в бібліотечній сфері [7].

В Україні з метою кардинального підвищення повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського в 1999 р. розпочала створення Національної електронної бібліотеки [8, 9].

Можна стверджувати, що акцент української інформаційної політики буде швидко зміщуватися у сферу регіональної інформаційної політики. Це зрушення має глибокі економічні, соціально-політичні, історичні підвалини.

Рішення всіх соціальних і економічних проблем гальмують не досить розвинуті системи телекомунікацій і відсутність необхідних знань. Найбільший дефіцит інформації існує не на рівні центральних органів управління, а на рівні особистості, організації, регіональних органів управління та регіональної нормотворчості.

Можна бути впевненими, що ніякі радикальні реформи, ні політичні, ані економічні перетворення не відбудуться, якщо держава не подолає бар'єр особистої неінформованості та дискомунікабельності. Це можливо тільки за умови концентрації регіональних і державних інформаційних ресурсів.

Регіональна інформаційна політика в Україні стає основним засобом досягнення вирішення найбільш кардинальних проблем нашого часу і подальшого розвитку. Певним потенціалом і можливостями участі у вирішенні проблем володіють обласні бібліотеки, великі університетські та регіональні наукові універсальні бібліотеки.

Таким чином, нині інформаційна політика вже не є аморфною, розмитою сферою діяльності, далекою від буденних справ бібліотечних фахівців. Навпаки, з нею пов'язана більшість наших професійних проблем: оснащення бібліотек ком-

п'ютерами, автоматизація технологічних процесів, інформатизація діяльності бібліотек, здійснення інформаційного сервісу, кадрові проблеми (визначення кадрових структур бібліотек, спеціальностей та спеціалізацій бібліотечних кадрів) та ін.

Інформаційна політика сформувалась як окремий напрям державної діяльності, як система дій по корегуванню спрямованості інформаційно-комунікативних процесів. Вона втілюється в сукупності дій, завдяки яким досягаються поставлені цілі та завдання. Інформаційна політика об'єктивно залежить від історичних, економічних та соціальних закономірностей, від прагнення та волі головних діючих суб'єктів; розвивається відповідно до руху соціально-економічних, культурних показників розвитку суспільства, розгортання соціально-комунікативних процесів сучасної цивілізації.

Сучасний рівень розвитку інформаційної політики дозволяє визначити ступені і тенденції її становлення, розвитку, зміст, завдання, згідно з соціокультурними ситуаціями, основні компоненти, об'єкти, суб'єкти, характер, інструменти та її види.

Підсумовуючи, відзначимо, що цілеспрямований погляд на регулювання інформаційними процесами дозволяє провести структуризацію інформаційно-когнітивної сфери інформаційної політики, створити основу для підтримки прийняття рішень та наповнювати програми і плани розвитку на різних рівнях управління інформаційно-документальною сферою за участю всіх діючих структур.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Jansen van Rosendaal C. The community information policies // JRCJHE Bulletin. – 1988. – № 3–4. – P. 30 – 33.

2. Кузьмин Е.И. Библиотеки и государственная библиотечная политика: новые задачи и новые рубежи интеграции // Библиотековедение. – 1999. – № 4 – 6. – С. 4 – 16.

3. Ильганаева В.А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества. – Х., 1999. – 34 с.

4. Rath C.M., Clement I.R.B. Information policy issues in sciencland technology // Ann/ Rev/ Inf. Sci/ and Technol. 1988. – № 23. – P. 35 – 57.

5. Кумата Ацуми. Национальная наряментская библиотека Японии в XXI в. // Библиотековед. и библиогр. за рубежом. – 1994. – № 134. – С. 3 – 14.

6. Campbell J. National digital libroy of library of Genqress USA // Q. Inf. Proces. and Manay. – 1997. – № 40, № 8. – P. 671 – 683.

7. News from the National Parlamentary Library of Japan // Nat. Dief. Dibr. Mon. Bull. – 1997. – № 437. – С. 18.

8. Запрошуємо до інформаційної співпраці зі створення Національної електронної бібліотеки України // Бібл. вісн. – 2000. – № 4. – С. 51.

9. Єрмошенко Т., Шевченко Л., Широков В. Електронна бібліотека в Українському мовно-інформаційному фонді НДН України: проблеми створення та використання // Бібл. вісн. — 2000. – № 1. – С. 11 – 13.

Надійшла до редколегії 4.02.2002 р.

УДК [002+01+02]:378

Н.М. КУШНАРЕНКО

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ У ГАЛУЗІ КНИГОЗНАВСТВА, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА ТА БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Розроблено концептуальні засади підготовки наукових кадрів із книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства в Україні, висвітлено досвід Харківської державної академії культури в даному напрямі.

Сучасна вітчизняна наука перебуває на початку якісно нового етапу свого розвитку, серед характерних ознак якого є перетворення науки на ключову виробничу силу, інформатизація суспільства, прискорення інтеграції наукових шкіл України до світового наукового простору, збереження та розвиток національного наукового потенціалу, формування нової інтелектуальної еліти, здатної до ефективного вирішення ключових наукових проблем та забезпечення подальшого розвитку науки в контексті існуючих економічних і соціокультурних чинників. У цій ситуації особливої уваги потребує підготовка наукових кадрів у галузі книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства. Зазначені галузі досліджують науково-практичні сфери, які мають суттєве значення для розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Специфіку якісно нового етапу розвитку книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства визначатимуть такі концептуальні засади наукового процесу:

• визначення пріоритетних напрямів, проблематики і змісту наукових досліджень у галузі книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства з огляду на потреби України;

• формування інфраструктурних складових наукової спеціальності 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство як чинника ефективного відтворення якісно-кількісної структури національних наукових кадрів;

• концентрація основних наукових досліджень зазначеного профілю у провідних наукових і навчальних центрах України з підготовки наукових кадрів;

• активне й ефективне використання існуючого наукового потенціалу для розвитку галузевої науки (в даному разі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства);

• визнання дисертаційного дослідження не лише як форми наукової роботи й атестації наукових кадрів, а й найефективнішим засобом інноваційного розвитку переднього краю науки;

• функціонування профільної спеціалізованої вченої ради як головної організаційної ланки в предметному полі галузевої науки, навколо якої консолідуються наукові школи, кадри, формуються нові ідеї, напрями, проблематика, розробки;

• створення в Україні єдиного інформаційного центру з БД затверджених, підготовлених і захищених дисертацій із книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства; системний аналіз і бібліометрична обробка дисертаційних масивів, здійснення інформаційно-бібліографічного моніторингу захищених дисертацій;

• розширення інформаційної бази галузевої науки, активне впровадження її досягнень у практиці книжкової та бібліотечно-бібліографічної діяльності через створення веб-сторінок кожною спецрадою, забезпечення віддаленого доступу до неї через інформаційну мережу Інтернет.

Стратегія формування національного книговидання, книжкової торгівлі, бібліотечної і бібліографічної діяльності, як єдиної потужної системи взаємопов'язаних галузей, зумовлює об'єктивну необхідність пріоритетного наукового її осмислення, як одного з вирішальних чинників ефективного розвитку наукової, практичної, освітньої й управлінської підсистем. Існування інтегрованої наукової спеціальності «07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство і бібліографознавство» та її офіційне затвердження ВАК України в 1997 р. у Переліку спеціальностей наукових працівників (історичні, педагогічні, філологічні науки) є цілком логічним. Зауважимо, що в Російській Федерації існує аналогічна наукова спеціальність – «05.25.03 – бібліотекознавство, бібліографознавство і книгознавство». Український варіант назви є, на нашу думку, більш логічним, оптимальним, таким, що дозволяє досить точно інституалізувати наукові галузі та чітко ідентифікувати зміст дисертаційних досліджень.

Ефективний розвиток будь-якої наукової спеціальності, як і науки в цілому, залежить від багатьох чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших належать змістовні, організаційні, правові, нормативні, фінансові, матеріально-технічні та інші чинники. Наука має стати національним пріоритетом, що створить стійку тенденцію до збільшення її матеріально-фінансової підтримки з боку держави. Серед суб'єктивних чинників чи ненайважливішим є наявність потужних вітчизняних наукових шкіл на чолі з авторитетними лідерами.

Реальні проблеми спеціальності: визначення її місця в системі галузей науки, груп спеціальностей, галузей, за якими присуджується науковий ступінь; створення завершеної системи спеціалізованих вчених рад та експертних комісій; розробка короткого паспорта, програми-мінімуму кандидатського іспиту, державного освітнього стандарту післявузівської професійної освіти і т.ін.

Серед обов'язкових інфраструктурних складових і водночас індикаторів статусу та рівня розвитку галузевої науки і наукової спеціальності є наявність таких основних складових, як достатня кількість та якість захищених докторських і кандидатських дисертацій (відповідно: докторів і кандидатів наук); наявність аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад і т.ін.

Нині в Україні активну наукову роботу здійснюють семеро докторів наук зі спеціальності: педагогічні науки – Н.М. Кушнаренко, Л.Я. Філіпова, А.С. Чачко; історичні – В.О. Ільганаєва, Т.І. Ківшар, С.Г. Кулешов, М.С. Слободяник. Однак

процес захисту докторських дисертацій зі спеціальності значно сповільнився, що негативно відбивається на розвиткові наукових шкіл, створює значні труднощі, як для науковців, залучених до атестаційного процесу, так і для формування спецрад, підбору членів із числа докторів наук зі спеціальності, вибору офіційних опонентів, провідної установи, призначення експертів ВАК України, проведення систематичних захистів кандидатських, особливо докторських, дисертацій із даної спеціальності.

Нині аспірантура і докторантура зі спеціальності «07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» створені в таких авторитетних наукових установах і навчальних закладах, як Національна бібліотека України (НБУ) ім. В.І. Вернадського, Київський національний університет культури і мистецтв (КНУКіМ) і Харківська державна академія культури (ХДАК). Існує об'єктивна потреба у відкритті такого наукового підрозділу ще і в Книжковій палаті України.

Об'єктивна оцінка результатів дисертаційних досліджень досягається за допомогою експертизи виконаних здобувачами праць. У межах регулювання системи наукової атестації кадрів така експертиза здійснюється відповідною держструктурою з широким залученням позаштатних фахівців з різних організацій. Такою експертною системою є дисертаційна рада, яка має право присуджувати науковий ступінь доктора чи кандидата наук і клопотати перед ВАК України про присудження відповідного ступеня.

Сьогодні в Україні профільні спеціалізовані вчені ради зі спеціальності функціонують при трьох установах: НБУ ім. В.І. Вернадського з правом захисту докторських (кандидатських) дисертацій Д 26.165.01 (історичні науки), кандидатських – КНУМіК К26.807.01 (історичні, педагогічні науки) і ХДАК К64.807.02 (педагогічні науки). Отже, в країні існує лише докторська спецрада з історичних наук, що сприяє розвиткові передусім історичної підсистеми. Через відсутність інших галузевих спецрад такого рівня, в Україні штучно стримується захист докторських дисертацій із сучасних актуальних проблем книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства.

В умовах слабкої інституалізації книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства як наукових галузей, недостатньої кількості наукових кадрів і наукових установ галузева спецрада є не лише експертним підрозділом, а й активною організуючою ланкою в предметному полі галузевої науки: навколо неї консолідуються наукові кадри, через неї проходить потік сучасних ідей, формування наукових напрямів, здійснення розробок. Саме тому діяльність профільної спецради найсуттєвіше впливає на розвиток галузевої науки, формування оптимальної системи наукових комунікацій, накопичення інформаційного потенціалу, координацію наукових досліджень тощо. Ось чому принципового значення набуває активне функціонування спецради в Харкові – провідному освітньому й науковому центрі книгознавчого та бібліотечно-бібліографічного профілю, історично першому в Україні вищому навчальному закладі зазначеного профілю –

Харківській державній академії культури. Ця спецрада здатна стати центром консолідації даних наукових галузей, розвитку інноваційного потенціалу галузевої науки, оскільки саме тут працюють три доктори наук зі спеціальності – більше ніж в інших наукових і освітніх закладах України.

Локалізація спеціальності 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство і бібліографознавство в науковому напрямі «Історичні науки» з можливістю захисту дисертацій з історичних, педагогічних і філологічних наук породжує багато реальних і надуманих проблем.

Докторанти, які досліджують теоретико-методологічні засади сучасної книжкової, бібліотечної і бібліографічної діяльності, перспективи впровадження в галузь комп'ютерних і телекомунікаційних технологій та інші актуальні питання, змушені «штучно» пристосовувати свої кваліфікаційні праці до історичної тематики або шукати «притулку» в суто педагогічних спецрадах, організовуючи разові захисти. Ситуація погіршується ще й тим, що серед експертів ВАК України поки що немає жодного доктора наук зазначеного профілю, що ускладнює якісну експертизу цінності виконаних здобувачем досліджень для розвитку базової галузевої науки. Від цього потерпає і галузева наука, і практика.

Організаційно вирішити означену проблему можна: а) через захист докторських дисертацій педагогічного і філологічного профілів у спецраді НБУ ім. В.І. Вернадського, включивши до її складу всіх вітчизняних докторів зі спеціальності; б) поновивши докторську спецраду педагогічного спрямування при ХДАК – найстарішому вузі книгознавчого та бібліотечно-інформаційного профілю України. Саме тут нині працює найбільша кількість докторів наук зі спеціальності, сформовано наукові школи, відомі своїми науковими здобутками далеко за межами країни, є досвід функціонування профільної докторської ради в недалекому минулому. Об'єднання в одній спецраді всіх докторів наук зі спеціальності, незалежно від місця роботи та участі в інших спецрадах, забезпечить формування національної наукової еліти, створить надійну базу для ефективного розвитку національних наукових шкіл з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства, ліквідує існуючий паралелізм і дублювання проблематики дисертаційних досліджень.

Існує ще одна проблема, що потребує принципового вирішення. Як відомо, з означеної наукової спеціальності ВАК України дозволив спецрадам присуджувати науковий ступінь кандидата чи доктора наук з історичних, педагогічних і філологічних наук. Остання з наук поки що не заявлена жодною спецрадою. Водночас відсутність технічної науки, з якої присуджуються наукові ступені, штучно гальмує захист дисертаційних досліджень з актуальних проблем автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів; впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у книжкову, бібліотечну, бібліографічну сфери, з інформаційної діяльності книжкових, бібліотечних і бібліографічних установ, органів НТІ, інформаційних центрів тощо.

Поділ інтегрованої наукової спеціальності на окремі галузі наук, з одного

боку, дозволяє розширити аспекти наукових досліджень, а з іншого – ставить кожного науковця перед вибором відповідної галузі науки, під яку «підпадає» власна дисертація. За радянських часів такий поділ вважався достатньо умовним: дисертації сучасної тематики захищалися з педагогічних (технічних) наук залежно від їх змісту; написані в історичному аспекті – з історичних наук. Науковці-професіонали достатньо чітко усвідомлюють, що практично всі дисертації з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства мають переважно системний характер, включаючи теоретико-методологічні, історичні й організаційно-методичні аспекти дослідження проблеми. Нині при експертизі наукової і практичної цінності дисертації увага приділяється, зазвичай, не внеску здобувача в розвиток базової галузевої науки – книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства, а в історичну чи педагогічну науки. Штучний поділ на «істориків» і «педагогів», залучення до експертизи «чистих» докторів історичних або педагогічних наук, які недостатньо розуміють специфіку профільної галузі, призводять до надуманих проблем: одні опоненти й експерти вимагають від здобувачів суто архівних матеріалів і вузько-історичних тем, інші – «педагогічних експериментів» у бібліотечно-бібліографічній науці і практиці. Внаслідок цього здобувачі, пристосовуючись до вимог інших наук, менше уваги приділяють збагаченню власної галузевої науки новим історичним, теоретико-методологічним чи прикладним знанням.

Ефективно вирішити ці проблеми можливо через кардинальні зміни: 1) об'єднання наукових спеціальностей інформаційно-комунікаційного циклу в новому інтегрованому науковому напрямі «Соціальні комунікації» або «Інформаційна діяльність» з присудженням наукового ступеня доктора (кандидата) з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, інформаційних наук; 2) визначення пріоритетного права докторів наук зі спеціальності здійснювати експертизу наукової і практичної цінності дисертацій, як це прийнято в усіх розвинених країнах світу. Саме доктори наук зі спеціальності, працюючи на користь своїй галузі, мають нести відповідальність перед Україною за її ефективний розвиток, якість захищених дисертацій. Їхній високий професіоналізм має служити критерієм відбору «ядра» вітчизняних науковців, здатних не лише продукувати нові наукові ідеї, але визначати перспективні напрями наукових досліджень у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства в Україні.

Одним із дієвих засобів упорядкування атестаційного процесу в Україні є розробка та наявність паспортів наукових спеціальностей. У зв'язку з цим важливого значення набуває розробка і затвердження на державному рівні Паспорта спеціальності «07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», оскільки його відсутність створює значні труднощі для здобувачів, спеціалізованих вчених рад, провідних установ, офіційних опонентів та інших осіб, залучених до атестаційного процесу. Основою загальнодержавного Паспорта може бути відповідний документ, розроблений в ХДАК.

У ХДАК накопичено цінний досвід підготовки докторів і кандидатів наук у

галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства. З 1994 р. успішно функціонують аспірантура, докторантура, спеціалізована вчена рада, виходить фаховий науковий збірник «Вісник Харківської державної академії культури» (з історичних і педагогічних наук). Уперше в Україні в даному вищому навчальному закладі розроблено нормативно-програмні документи, що регламентують підготовку наукових кадрів: Паспорт спеціальності, програма-мінімум кандидатського іспиту з наукової спеціальності, програма навчальної дисципліни з методики та організації науково-дослідницької діяльності для студентів, здобувачів і аспірантів [1; 2]. Видано оригінальний підручник для вузів «Організація та методика науково-дослідницької діяльності», який витримав два видання (Харків, 1998; Київ, 2002), користується підвищеним попитом у студентів, аспірантів, докторантів, здобувачів наукового ступеня, викладачів і науковців не лише України, а й інших країн СНД [3; 4].

Подальший ефективний розвиток галузевої науки потребує більш активної розробки актуальних проблем розвитку книжкової, бібліотечної і бібліографічної галузі в умовах інформатизації суспільства, широкого застосування комп'ютерної і телекомунікаційної техніки і технологій у науковому процесі. Зважаючи на це, у спецраді ХДАК завершується робота по створенню веб-сторінки та аналітико-інформаційної БД з такою функціональною структурою: довідково-історична, довідково-консультаційна, документально-фактографічна, інформаційно-аналітична підсистеми. Довідкові, консультативні й аналітичні БД за матеріалами спецради уможливлять розкриття сукупності захищених у раді дисертаційних досліджень, наукометричний аналіз розвитку книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства за певний період, забезпечать активне й ефективне використання наукового потенціалу захищених дисертацій практиками, аспірантами, студентами в локальному й інтерактивному режимах. Цей досвід спецради ХДАК можна ефективно використати для створення єдиної інформаційної мережі України наукового напряму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Програма курсу для аспірантів і здобувачів / Харк. держ. акад. культури; Укл.: Н.М. Кушнаренко. – Х.: ХДАК, 1998. – 19 с.

2. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство» / Укл.: Брагіна Г.М., Кушнаренко Н.М., Низовий М.А. – Х.: ХДАК, 1998. – 36 с.

3. Шейко В.М. Кушнаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підруч. для вищ. навч. закладів. – Х.: ХДАК, 1998. – 288с.

4. Шейко В.М. Кушнаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підруч. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес . – 295 с.

Надійшла до редколегії 15.03.2002 р.

УДК 002.2: 378.011

С.В. СИЩЕНКО

ЗМІСТ СПЕЦІАЛЬНОЇ КНИГОЗНАВЧОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КНИЖКОВОЇ ГАЛУЗІ

Розглядаються результати тестування й анкетування студентів ХДАК, проведені з метою виявлення рівня підготовки кадрів вищої кваліфікації для книжкової сфери України

Книгознавча підготовка кадрів була і залишається важливою складовою освіти в Україні. Вона потребує системного підходу, взаємопов'язаного розвитку всіх компонентів практичної, наукової й освітньої підсистем, спрямованих на узгоджену підготовку кадрів для сфери книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання.

Книгознавча підготовка має базуватися на виявленні та врахуванні основних чинників, котрі безпосередньо впливають на формування змісту і напрямів освіти і складають методологічну базу для їх відбору. Серед них:

а) найповніше врахування потреб суспільства і держави у створенні національної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання та її кадрового забезпечення;

б) системне відбиття основних компонентів книжкової галузі в освітній сфері та їх дидактичне осмислення;

в) виявлення існуючих прогалин у кадровому забезпеченні та незбалансованості в книгознавчій підготовці фахівців для національної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання; обґрунтування засобів, що забезпечують оптимальну відповідність між практичною й освітньою підсистемами книжкової галузі України;

г) визначення ролі бібліотечно-інформаційних факультетів вищих навчальних закладів України в кадровому забезпеченні національної книжкової галузі.

Протиріччя між зростаючими вимогами, які висуває до якості книгознавчої підготовки кадрів інформаційне суспільство, і недостатнім професійним потенціалом значної частини працівників книжкової галузі України складає основний зміст проблемної ситуації, що характеризує сучасну книжкову освіту. Це протиріччя може бути вирішене через удосконалення спеціальної книгознавчої підготовки бібліотечно-бібліографічних кадрів, які дозволять привести її рівень відповідно до підвищених суспільних вимог.

Вирішення складних завдань у формуванні та розвитку національної книжкової галузі залежить, передусім, від рівня підготовки кадрів вищої кваліфікації, які мають ефективно працювати в нових умовах. Існуюча в Україні система освіти потребує суттєвих змін для усунення протиріччя між об'єктивними вимогами до рівня підготовки фахівців книжкової галузі і реальною якістю сучасних працівників. Про це свідчать результати тестування й анкетування студентів ХДАК, прове-

дені в 1997-1998 та в 2000-2001 навч. рр.

Порівняльний аналіз результатів тестування студентів виявив, що в 1997 р. абсолютна успішність із курсу «Книгознавство та історія книги» складає на стаціонарі 95,7%, якісна – 72,3%, на заочному відділенні відповідно 94,8% і 62,1%. У 2001 р. абсолютна успішність студентів за результатами тестування складає на стаціонарі 100%, якісна – 77,8%, на заочному – відповідно 96,9% і 68,8%.

У середньому абсолютна успішність становила 95,7%, якісна – 68,9%. Аналіз показників у динаміці 1997–1998 та 2000–2001 навч. рр. свідчить про зростання рівня підготовки студентів із курсу «Книгознавство та історія книги» як денної, так і заочної форм навчання. Це пояснюється тим, що зміст і послідовність викладання окремих тем курсу в 1999–2000 навч. р. було вдосконалено. Збільшено також обсяг годин на самостійну роботу студентів стаціонара. Суттєву допомогу в навчанні студентів надали розроблені та опубліковані навчально-методичні матеріали з курсу: програма, методичні рекомендації до виконання семінарських, практичних занять, самостійної роботи студентів. Підвищенню рівня знань студентів сприяло введення в 2000-2001 навч. р. за нашою ініціативою курсової роботи з курсу «Книгознавство та історія книги».

Порівняльний аналіз результатів тестування студентів за формою навчання показав, що студенти денного відділення краще засвоїли навчальний матеріал порівняно зі студентами заочної форми навчання, якісна успішність відповідно складає 72,3% та 77,8%; 62,1% та 68,8%. Такі результати можна пояснити відсутністю вітчизняних підручників, навчальних посібників та конспектів лекцій з навчальної дисципліни, що ускладнює якісну підготовку студентів-заочників, які під час сесії слухають лекційний курс у обмеженому обсязі.

За результатами тестування 37 студентів (22,6%) отримали оцінку «відмінно», 76 студентів (46,3%) – «добре». Вони показали високий рівень знань з історії та сучасних проблем книгознавства та історії книги. Водночас 26,8% (44 студенти) виявили задовільні знання, 4,3% (7 студентів) – недостатні знання навчальної дисципліни. Результати тестування студентів використано при розробці нових навчальних планів для спеціалізацій бібліотечно-бібліографічного та книгознавчого спрямування; запропоновано розширити тематику сучасних проблем вітчизняного книгознавства та історії української книги в програмі курсу та підготувати виклад науки про книгу і книжкову справу, виокремивши в ній українознавчий аспект.

Книгознавча підготовка бібліотечно-бібліографічних фахівців на факультеті бібліотекознавства та інформатики ХДАК за даними опитування студентів-випускників є задовільною. Більшість опитаних студентів – 67% (176 осіб) – вважають рівень книгознавчої підготовки середнім, 33% (87 осіб) відповіли, що рівень книгознавчої підготовки є високим. На запитання «Чи потрібні бібліотекареві-бібліографу поглиблені знання в галузі книгознавства?» «так» відповіли 70% (184 особи), «ні» – 10% (26 осіб), «важко сказати» – 20% (52 особи). На запитання, які

з дисциплін слід вивчати більш поглиблено, більшість студентів (150 осіб (57%)) зупинила свій вибір на таких дисциплінах, як «Книгознавство», «Книговидавнича справа» та «Книготорговельна діяльність». 36% опитаних (95 осіб) надали перевагу курсу «Інформаційні технології у книговиданні та книгорозповсюдженні», 5% (13 осіб) вважають необхідним поглиблене вивчення «Документознавства», 2% (5 осіб) – курсу «Аналітико-синтетична обробка документів». Випускники книгознавчої спеціалізації, крім означених, назвали такі дисципліни: «Організація та економіка видавничої справи», «Організація та економіка книготорговельної діяльності», «Книжковий менеджмент і маркетинг», «Інформаційне забезпечення книжкової галузі», «Організація та технологія друкованої й електронної продукції» і т. ін. На ці ж предмети вони пропонують збільшити обсяг годин.

84% студентів (220 осіб) висловили бажання одержати додаткову кваліфікацію з метою забезпечення трудової мобільності та працевлаштування в умовах ринкових відносин. Серед пріоритетних спеціалізацій такі: «Книготорговельна діяльність» – 22% (58 осіб), «Документознавство та інформаційна діяльність» – 21% (55 осіб), «Книговидавнича справа» – 18% (47 осіб), «Архівна справа» – 13% (32 особи), «Редагування» – 12% (30 осіб), «Збереження та реставрація документних пам'яток» – 7% (18 осіб), «Музейна справа» – 7% (18 осіб). Таким чином, книгознавчі спеціалізації посідають пріоритетні місця у вподобаннях майбутніх фахівців бібліотечної сфери. Більшість випускників книгознавчої спеціалізації після книговидання і книгорозповсюдження надали перевагу спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність».

Відповіді на запитання «Які форми занять найбільше сприяють розвиткові професійних якостей майбутнього фахівця?» розподілилися таким чином: лекції – 113 осіб (43%), семінари – 42 особи (16%), практичні заняття – 41 особа (16%), самостійна робота – 26 осіб (10%), підготовка курсових робіт – 26 осіб (10%), розробка проектів або проблемних питань бібліотечної (книжкової) практики – 8 осіб (3%), підготовка дипломних робіт – 6 осіб (2%). На запитання «Що ще?» майже всі респонденти відповіли – «виробнича практика». Таким чином, більшість випускників налаштовані переважно на «споживання» знань, а не на їх продукування.

Проведене анкетування студентів свідчить про те, що 197 осіб (75%) із них не хочуть працювати в бібліотеці по закінченні вузу через низьку зарплату бібліотечних працівників і залишають за собою право вибору тієї професійної структури, де їхня кваліфікація оцінюватиметься відповідно до рівня набутих у вузі знань. Саме тому вони зацікавлені мати диплом інформаційного фахівця широкого профілю.

Головними причинами «плинності» бібліотечних кадрів, за даними анкети, є низька зарплата і побутова безперспективність. У зв'язку з цим багато працівників бібліотек переходять на високооплачувану роботу, зокрема у відомчі служби інформації, видавничі структури, комерційні фірми. Така негативна тенденція, на

думку фахівців, має й позитивний ефект, оскільки свідчить про професійну мобільність і конкурентоспроможність випускників бібліотечних факультетів.

На жаль, більшість студентів спеціальності «Бібліотекознавство і бібліографія» професію бібліотекаря не вважають престижною, їх також не задовольняє існуюча кваліфікація «бібліотекар-бібліограф» по закінченні вузу. Вона не «працює» на позитивний імідж і привабливість професії. Абітурієнти роблять вибір на користь спеціальностей, про які мають досить невиразне уявлення, однак які притягують новизною, широкими функціональними можливостями застосування знань у майбутньому, і прагнуть віднайти їх у назвах спеціальності і кваліфікації. Назви нових, сучасних спеціальностей передбачають це. Тому більшість випускників пропонують змінити назву кваліфікації бібліотекаря-бібліографа на сучаснішу або робити запис у дипломі кваліфікації, що відповідає спеціалізації.

Таким чином, тестуванням й анкетуванням було охоплено 432 студенти, що становить 98,5% від їх чисельності. З них студентів поточного курсу 164 особи (97%), випускного (четвертий – денне, п'ятий – заочне навчання) – 263 особи, що становить 100% випускників. Результати тестування й анкетування було використано для коригування існуючих та розробки нових навчальних планів із книгознавчих та бібліотечно-бібліографічних спеціалізацій, вони становлять соціологічне підґрунтя для визначення перспектив змістовного реформування книгознавчої та бібліотечно-бібліографічної освіти, введення нових книгознавчих спеціалізацій і кваліфікацій.

Принципового значення набуває перш за все суттєве вдосконалення напрямів і змісту книгознавчої освіти, які мають відбивати тенденції спеціалізацій та інтеграції в книжковій галузі й освіті. Формування єдиного книжкового простору України потребує створення єдиного освітнього простору держави, який має базуватися на корпоративному підході – узгодженому врахуванні потреб національної книжкової галузі в професійних фахівцях.

За умов відсутності національного освітнього стандарту існує можливість запропонувати свою власну модель змісту спеціальної книгознавчої підготовки у межах бібліотечно-бібліографічної освіти, обґрунтувати структурну її будову, що спирається на дві основні ідеї: а) відбір змісту навчання; б) розміщення знання в навчальних планах та програмах.

Основним завданням є відбір знань, які можна вважати навчально значущими, і трансформація їх у навчальні дисципліни й навчальну діяльність; формування інваріантної і варіативної складових освіти та втілення їх у навчальному плані. Серед основних дидактичних принципів упорядкування структури викладання змісту використано спіральний принцип, тобто повторне подання знань на принципово новій основі із забезпеченням підвищеного інтересу студентів до навчання.

Інваріантна складова змісту освіти бакалавра (відповідно інваріантна частина навчального плану) має «працювати» на базову бібліотечно-бібліографічну спеціальність. Вона включає навчальні предмети – ядро спільних для студентів всіх

курсів незалежно від спеціалізацій. Вони об'єднані циклом фундаментальних дисциплін, до складу яких входять: Вступ до фаху (54 год.), Соціальні комунікації (108 год.), Інформаційні технології (216 год.), Інформаційний сервіс в Інтернет (108 год.), Соціальна інформатика (108 год.), Документознавство (189 год.), Книгознавство та історія книги (162 год.), Статистичний моніторинг (108 год.).

У плані також визначено співвідношення між інваріантною й варіативною частинами, кількість навчальних годин, структурні елементи освітньої галузі. Перший рівень варіативності змісту навчання бакалаврів забезпечують професійно-орієнтовані дисципліни, номенклатура яких відрізняється суто бібліотечно-бібліографічними і книгознавчими спеціалізаціями. Зміст навчальних курсів бібліотечно-бібліографічних спеціалізацій спрямовано на книговикористання, книгознавчих – на книговидання і книгорозповсюдження.

Одночасно цикл професійно-орієнтованих дисциплін у межах книгознавчих спеціалізацій є однаковим, що забезпечує базові професійні знання у сфері книговидання і книгорозповсюдження. Дещо відрізняється послідовність читання курсів та обсяг годин залежно від спеціалізацій. Цикл професійно-орієнтованих дисциплін книгознавчих спеціалізацій складають: Видавничо-поліграфічна техніка і технологія (216 год.), Книжковий менеджмент і маркетинг (189 год.), Видавнича і книготорговельна бібліографія (135 год.), Аналітико-синтетична обробка документів (243 год.), Бібліографознавство (134 год.), Організація і технологія бібліографічної діяльності (162 год.), Бібліографічні ресурси (243 год.), Організація і технологія книговидання (135 год.), Організація і технологія книгорозповсюдження (108 год.), Бібліотечне обслуговування (162 год.), Професійна етика (108 год.), Комп'ютерні технології у книговиданні і книгорозповсюдженні (243 год.). Особистісно орієнтованому підходу до навчання, врахуванню інтересів, здібностей, мотивів до навчання кожного студента сприяють курси за вибором (472 год.).

За рахунок дисциплін спеціалізації забезпечується другий рівень варіативності змісту навчання в залежності від обраної спеціалізації і профілізації в більш вузькому напрямі книжкової діяльності. Серед курсів спеціалізації «Бібліографія, книгознавство та книговидавнича діяльність»: Інформаційне забезпечення книговидання і книгорозповсюдження (108 год.), Теорія і практика редагування (108 год.), Дизайн книги (80 год.), Реклама у видавничій діяльності (72 год.), Настільні видавничі системи (108 год.), Інформаційно-бібліографічний моніторинг (72 год.), Метрологія і стандартизація у видавничій справі (80 год.), Системи обробки текстової і графічної інформації (108 год.), Документні класифікаційні системи (80 год.).

Серед курсів спеціалізації «Бібліографія, книгознавство, організація книготорговельної діяльності» такі: Менеджмент книготорговельної справи (108 год.), Книжковий бізнес (108 год.), Інформаційне забезпечення книговидання і книгорозповсюдження (108 год.), Реклама в книжковій торгівлі (80 год.), Електронна книжкова торгівля (80 год.), Організація і технологія збуту видавничої продукції (108 год.), Метрологія і стандартизація у видавничій справі (80 год.), Інформацій-

но-бібліографічний моніторинг (80 год.).

У межах підготовки бакалаврів передбачено виробничу практику на 2-4 курсах: Книговидавничі та книготорговельні системи (2 курс), Маркетинг книжкового ринку (3 курс), Менеджмент книговидання і книгорозповсюдження (4 курс). Випускники-бакалаври складають два державні іспити: Книгознавство та історія книги; Інформаційні технології у книговиданні і книгорозповсюдженні. Таким чином, підготовка бакалаврів з книгознавчих спеціалізацій здійснюється протягом чотирьох років і базується на двох взаємопов'язаних принципових підходах: орієнтування випускників на сферу книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, а також поглиблений зміст предметів в одному із зазначених напрямів. Це надає змогу розширити сферу використання випускників і готувати фахівців, зорієнтованих на певні робочі місця після закінчення вузу.

Зміст книгознавчих дисциплін, крім знань про основний предмет діяльності, включає також досвід творчої діяльності студентів, що має особливо важливе значення не лише для використання набутих знань у майбутньому, а й формує сталий інтерес до їх поповнення. Зокрема, це написання курсових і дипломних робіт, використання різних видів самостійної роботи зростаючої складності, лабораторні й практичні роботи. Тобто зміст освіти набуває цілісного характеру в умовах профільної диференціації навчання і створює передумови для забезпечення ступеневої системи книгознавчої освіти бібліотечно-бібліографічних кадрів у межах спеціалізацій. Перехід до наступного рівня підготовки спеціалістів включає чітке визначення пріоритетних завдань кожного етапу книгознавчої освіти, об'єктивно зумовлених механізмів наступності між цими етапами, меж та зв'язків між дисциплінами кожного окремого етапу.

Підготовка спеціаліста розрахована на систему книговидання і книгорозповсюдження, що забезпечить мобільність кадрів.

Змістовне навчання спеціаліста-книгознавця, менеджера видавничої і книготорговельної діяльності забезпечують такі професійно-орієнтовані дисципліни: Історія української книги (108 год.), Інформаційне право (54 год.), Стандартизація у книжковій сфері (54 год.), Ринок інформаційних продуктів і послуг (54 год.), Інформаційний моніторинг книговидання і книгорозповсюдження (54 год.), Документні ресурси (81 год.), Індексування документів (108 год.), Комп'ютерна верстка і дизайн (108 год.). Розширити систему знань дозволять вибіркові навчальні дисципліни, серед яких: Редагування і коректура, Міжнародне співробітництво у книжковій сфері, Історія світової книги, Іміджелогія, Електронна книжкова торгівля, Логістика, Соціологія книги, Бібліотечно-інформаційні мережі і бази даних, Краєзнавча бібліографія, Діловодство та електронний документообіг у видавничих і книготорговельних установах.

Магістр книгознавства підготовлений для вирішення управлінських завдань, науково-дослідницької і педагогічної діяльності. Зміст його фахової освіти забез-

печують такі професійно-орієнтовані курси: Методологія книги і книгознавства (108 год.), Методологія бібліографознавства (108 год.), Управління інноваціями у книжковій сфері (54 год.), Міжнародне співробітництво у книжковій сфері (54 год.), Комунікативні технології (54 год.), Системний аналіз книговидавничих і книготорговельних організацій (54 год.), Методика викладання спеціальних дисциплін (81 год.), Системні інформаційні технології (108 год.). Серед вибіркових дисциплін: Інновації у вищій школі, Редагування і коректура, Історія світової книги, Іміджелогія, Електронна книжкова торгівля, Логістика, Соціологія книги, бібліотечно-інформаційні мережі і бази даних, Маркетинг книжкового ринку, Діловодство та електронний документообіг у видавничих і книготорговельних організаціях.

Номенклатура, зміст і послідовність викладання курсів можуть змінюватися в залежності від динаміки ринку праці та потреб книжкової галузі. Однак у сукупності вони мають забезпечити високий рівень підготовки фахівців для системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання України. Структурно-змістовні складові навчання слід постійно вдосконалювати, мобільно доповнювати через поглиблення і розширення тематичної різноманітності, варіювати залежно від змін, що відбуваються в книжково-інформаційному просторі, зважаючи на можливості конкретної освітньої структури. При цьому слід дотримуватися вимог наступності, науковості, послідовності, спадкоємності, систематичності у змісті освіти.

Подальше вдосконалення змісту і напрямів книгознавчої освіти може здійснюватися в межах двох організаційних схем:

а) створення нової спеціальності «Книгознавство», яка б об'єднала всі освітні напрями, пов'язані з книговиданням, книгорозповсюдженням і книговикористанням;

б) уведення нових спеціалізацій у межах існуючих спеціальностей книгознавчого профілю.

Обидва напрями мають свої переваги і недоліки. Перший варіант уможливить скоротити блок дисциплін, що забезпечують бібліотечно-бібліографічну спеціальність і посилити книгознавчу підготовку фахівців. Другий, на нашу думку, є економічнішим, його можна впровадити без особливих затрат уже сьогодні. Зауважимо, що до Міністерства культури і мистецтв України, якому підпорядковані вузи культури і мистецтв, ми направили пропозиції щодо можливостей впровадження обох цих підходів, що може бути вирішено лише на державному рівні.

Надійшла до редколегії 01.02.2002 р.

УДК 35.078.3:34

І.О. ДАВИДОВА

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Розглядаються питання становлення інформаційного права як гаранта розвитку інформаційного суспільства, правове підґрунтя головних напрямів інтеграції України до світового інформаційного співтовариства.

Сьогодні для України створення правового базису побудови інформаційного суспільства та інтеграція до світового інформаційного простору мають особливе значення: без мобілізації зусиль на створення правових засад і механізмів правового захисту інформації не реалізувати ідеї будівництва демократичної інформаційної держави.

Інформаційні процеси в сучасному світі мають міжнародний і, можна сказати, транснаціональний характер, регулюються системою нормативно-правових інститутів, яка серед фахівців уже дістала назву «міжнародне інформаційне право світової інформаційної цивілізації». Кожна держава, яка має на меті створення інформаційного суспільства, повинна вирішувати питання формування свого інформаційного простору, прогнозувати перспективи його розвитку. Мова йде не про загальне розуміння необхідності інтеграційних процесів, а про конкретні розробки, підґрунтям яких є формування системи інформаційного права.

Однією з головних причин, що сприяє активному розвиткові єдиного інформаційного простору країн СНД, є створення і подальший розвиток інформаційного ринку. Нині на ринку працює достатня кількість інформаційних структур галузевого, регіонального або місцевого характеру, але їх робота не дає потрібних результатів, оскільки процес інформатизації не управляється ні адміністративними, ні економічними, ані правовими методами.

Інтеграція України до світового інформаційного співтовариства здійснюється за декількома напрямами:

• Побудова єдиного інформаційного простору держави через цілеспрямоване формування її інформаційної інфраструктури, розвиток нових інформаційних технологій та забезпечення на їх основі взаємодії українських інформаційних систем і мереж із закордонними мережами. Передусім йдеться про забезпечення сприятливих умов для формування з державами-учасниками СНД інноваційного й інформаційного простору на базі загального ринку інформації, товарів, послуг, капіталів і інтелектуальної сили. Розвиток комунікаційної інфраструктури, що забезпечує доставку інформації споживачеві в межах країни, наявність міжнародних каналів зв'язку достатньої пропускної здатності, що забезпечують об'єднання з міжнародними мережами, використання міжнарод-

них стандартів у побудові й експлуатації обчислювальних мереж, є необхідними умовами інтеграції України до світового інформаційного простору.

• **Створення системи національних електронних інформаційних ресурсів.** Національна агенція з питань інформатизації України, Міжвідомча рада з питань формування і використання інформаційних ресурсів працюють над реалізацією конкретних проектів по створенню Національної системи інформаційних ресурсів, яка припускає поступове перетворення різноманітних інформаційних продуктів у зручний для використання вигляд, їх збереження і передачу за допомогою комп'ютерних мереж. По суті, це повинен бути розподілений банк даних і знань з різних галузей виробництва, науки, культури. Для реалізації цих проектів передбачається задіяти своєрідні інноваційні механізми, створити спеціальні податкові умови, прийнятні для потенційних інвесторів. Ці умови можуть бути найрізноманітнішими – від повного скасування податків до відстрочки платежів. У рамках спеціально створених інноваційних центрів передбачається увільняти від податків і інших фіскальних платежів інвестиції, спрямовані на реалізацію конкретних інформаційних проектів. Одним із напрямів створення єдиного інформаційного середовища є формування розподілених, вітчизняних БД із використанням методів пошуку інформації в телекомунікаційних мережах розвинених країн.

• **Створення корпоративних бібліотечних мереж та становлення українських бібліотек як повноправних учасників міжнародної кооперації праці.** Цей процес стримують два основні моменти: низькі темпи робіт по формуванню машинозчитуваних інформаційних ресурсів у самих бібліотеках і нерозвиненість системи національної інфраструктури, а також регіональних інфраструктур.

Заходи, пов'язані з інтеграцією України до світового інформаційного простору, орієнтовані на основні форми міжнародного співробітництва, до яких належать, у першу чергу, участь України в міжнародних програмах по підготовці фахівців вищої кваліфікації, підвищення кваліфікації кадрів інформаційно-консультаційних служб за рубежем, участь у виконанні міжнародних проектів (проекти «Інформація заради реформ», «Менеджмент у бібліотеці», «Інформаційне суспільство» організовані Британською Радою в Україні і спрямовані на підтримку процесів інтеграції України до світового інформаційного співтовариства).

Представники України вже сьогодні входять до органів управління міжнародного бібліотечного інформаційного й аналітичного центру (МБІАЦ) [7], що є офіційно зареєстрованою американською нонпрофітною корпорацією міжнародного статусу, діяльність якої спрямована, передусім, на сферу бібліотек і інформації. Договори і протоколи про співпрацю та виконання спільних проектів підписали близько 1000 установ різного профілю Росії, України, США. Процес формування професійної бібліотечно-інформаційної інфраструктури нового типу і нові міжнародні форми професійних співвідносин в

інформаційно-бібліотечній галузі, безумовно, сприятимуть процесам інтеграції України до світового співтовариства.

Побудова єдиного інформаційного простору ґрунтується на нормах інформаційного права України. Інформаційне право – це комплексна галузь права, подана системою соціальних норм і відносин, які регулюються державою і виникають в інформаційній сфері: сфері виробництва, перетворювання і споживання інформації [3]. Основним об'єктом регулювання інформаційного права є суспільні інформаційні відносини, а основним предметом – інформація (дані, знання). Законодавче забезпечення формування і розвитку єдиного інформаційного простору повинне регулювати весь комплекс суспільних відносин, пов'язаних з інформацією, її виробництвом, поширенням і використанням.

Суспільні інформаційні відносини в Україні регулюються національним публічним правом, яке являє собою значний масив нормативних актів, що прямо чи опосередковано стосуються інформаційної діяльності. Нормативні акти республіканських органів державної влади в інформаційній сфері характеризуються такими кількісними показниками: 259 Законів, 290 Постанов Верховної Ради, 370 Указів Президента, 89 Розпоряджень Президента, 1159 Постанов Кабінету Міністрів, 206 розпоряджень Кабінету Міністрів, понад 1100 актів міністерств та відомств [5].

Розробка інформаційного законодавства України здійснюється за такими напрямами: захист інтелектуальної власності на інформацію; забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства, громадянина; реалізація прав юридичних і фізичних осіб на інформацію; захист прав громадян в умовах інформатизації; відповідальність за правопорушення у сфері інформації й інформатизації. Результатом правотворчої роботи, яка здійснюється органами державної влади й управління, є створення системи інформаційного законодавства, яка передбачає :

• інформаційно-правові норми Конституції України, що закріплюють інформаційні права та свободи, визначають основні права й обов'язки відповідних суб'єктів стосовно створення і поширення інформації визначеного виду, а також встановлюють обмеження в обертанні інформації в державі і суспільстві;

• галузі і розділи законодавства України, цілком присвячені питанням інформаційного права (Закони України «Про національну програму інформатизації» (1998 р.), «Про авторське право і суміжні права» (1993 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про науково-технічну інформацію» (1993 р.),«Про видавничу справу» (1997 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1993 р.), «Про інформаційні агентства» (1995 р.), «Про рекламу» (1996 р.), «Про захист інформації в автоматизованих системах» (1994 р.), проект Закону «Про професійне представництво у сфері інтелектуальної власності» й ін.);

• окремі інформаційно-правові норми, що входять до складу інших галу-

зей законодавства (Цивільний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України, Кримінальний кодекс, акти про відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері).

Ця система є результатом впровадження концепції правового забезпечення інформатизації України, завдання якої – законодавчо забезпечити і захистити права людини на інформацію, ефективне використання інформаційного ресурсу суспільства, формування механізму безпеки при задоволенні інформаційних потреб у всіх галузях життєдіяльності.

В єдиному інформаційному просторі законодавство, насамперед, спрямоване на забезпечення конституційного права кожної людини «на свободу думки й слова, права на свободу відображення своїх поглядів і уподобань». Кожному громадянинові надається право «вільно збирати, зберігати, використовувати і розповсюджувати інформацію усно, письмово або іншим засобом» (Конституція України, ст. 34).

Усе більш виразних форм набуває інтеграція країни до міжнародного інформаційного суспільства з прийняттям Національної програми інформатизації України, створенням Національної агенції з питань інформатизації (одного з небагатьох прикладів створення в Україні органу управління за функціональною ознакою). Пріоритети Національної програми спрямовані, насамперед, на створення клімату, сприятливого для розвитку інформаційної інфраструктури держави, сучасної телекомунікаційної системи, стимулювання процесів інформатизації всіх сфер діяльності суспільства і держави через розбудову системи нормативно-правових і нормативно-технічних документів, установлення цивілізованих норм інформаційних відносин, формування системи національних інформаційних ресурсів та захисту авторського права і права майнової власності на них.

Розвиток інформаційних технологій і засобів їх забезпечення; формування і використання інформаційних ресурсів за умов рівності всіх форм власності через створення інформаційного ринку і конкурентного середовища, проведення державної антимонопольної політики; відповідальності суб'єктів єдиного інформаційного простору за правопорушення при формуванні інформаційних ресурсів і їх використанні, зокрема персональної відповідальності керівників органів державної влади за якість формування державних інформаційних ресурсів і організацію доступу до них; узгодженості рішень органів державної влади у сфері створення і використання єдиного інформаційного простору; тісної інформаційної взаємодії з країнами – членами СНД і активного інформаційного обміну в системі міжнародного співробітництва; інформаційної безпеки – всі ці питання регулюються Законами України «Про національну програму інформатизації», «Про науково-технічну інформацію», «Про інформаційні агентства», «Про захист інформації в автоматизованих системах».

Формування системи інформаційного законодавства потребує вирішення

проблеми його гармонізації на міжнародному рівні з міжнародними правовими системами, законодавствами країн Співдружності. Для забезпечення інформаційної взаємодії суб'єктів України із суб'єктами країн ближнього і далекого зарубіжжя інформаційне законодавство передбачає не тільки розробку відповідних нормативно-правових актів, а і міжурядових угод. За оцінками експертів, на міжнародному рівні існує понад 50 міждержавних угод (глобальних, універсальних, регіональних), які закріплюють міжнародні інформаційні відносини. Україна робить послідовні кроки на шляху входження в міжнародну систему охорони авторського права і суміжних прав (у 1995 р. підтверджена участь у Всесвітній Конвенції авторського права, Бернській Конвенції, Верховна Рада України ратифікувала Договір «Про співробітництво у сфері авторського права і суміжних прав у рамках країн СНД»). Продовжується корекція законодавства відповідно до угоди ТРІПС (торгові аспекти прав інтелектуальної власності).

Основи інформаційної взаємодії вищих органів влади країн СНД викладені в підписаній у вересні 1993 р. «Угоді про інформаційне забезпечення виконання багатосторонніх угод» і в затвердженій у лютому 1994 р. «Концепції створення автоматизованої системи інформаційного обміну Співдружності Незалежних Держав». У 1995 р. урядами країн Співдружності Незалежних Держав була підписана Угода про створення загального науково-технологічного простору. Для реалізації угоди створено Міждержавний комітет по науково-технічному розвитку, який здійснював свою діяльність при Міждержавному економічному комітеті Економічної спілки. У 1996 р. розроблена і затверджена главами урядів СНД «Концепція формування інформаційного простору Співдружності Незалежних Держав», зорієнтована на вирішення найважливіших завдань по визначенню пріоритетних напрямів співробітництва в розвитку міждержавних інформаційних обмінів і забезпечення взаємодії національних інформаційних просторів на взаємовигідній основі.

Відповідно до Угоди Сторони вживають заходи по розробці процедури ввозу, вивозу і переміщення НТІ й інформаційних продуктів без стягування мита, приєднанню до Міжнародної угоди про ввезення матеріалів освітнього, наукового і культурного характеру від 22 листопада 1950 р. («Флорентійська конвенція») і Протоколу до нього від 26 листопада 1976 р., згідно з яким, митне оформлення книг, газет, періодичних та інших видань при ввозі і вивозі з країн – учасниць Угоди здійснюється без стягування мита і податку на додану вартість.

Угода визначає основні напрями узгоджених дій держав-учасників Угоди по формуванню єдиного інформаційного простору і використанню інформаційних ресурсів спільного користування.

Сучасний стан інформаційного права в Україні є результатом двох взаємозумовлених тенденцій. З одного боку, інформатизація суспільства потребує чіткої розробки і використання правових інструментів, що регламентують

усі види інформаційних відносин, з іншого – практично не працюють механізми їх реалізації.

«Командно-адміністративна» система, що покликана реалізовувати інформаційну політику держави, не завжди встигає за реаліями інформаційної ситуації, яка швидко розвивається. Як наслідок, в Україні практика учасників судових процесів як у системі судів загальної юрисдикції, так і в системі арбітражних судів, перебуває ще у стадії формування: відсутні необхідні експертні структури, достатня матеріально-технічна база, кваліфіковані фахівці, що мають досвід роботи з об'єктами інтелектуальної власності, інформаційними технологіями. Потребують доробки нормативні акти, що визначають процедури подачі і розгляду в судах позовів по порушенню авторських прав. Існуюче законодавство поки не передбачає застосування оперативних заходів до порушників.

Недоліки законодавчої бази і стану судової практики в Україні негативно позначаються на вирішенні низки проблем. Передусім, стримуються інвестиційні процеси в інформаційній сфері. Недостатньо розвивається мережа Інтернет, яка є стратегічним інтеграційним засобом. За оцінками фахівців, український сегмент Інтернету в 6-10 разів менший за російський.

Міжнародні інформаційні мережі мають свої геополітичні аспекти, які, в свою чергу, впливають на правову політику держави. Будь-яка інформація, що розповсюджується по міжнародних інформаційних мережах, має політичний характер у тому смислі, що її циркуляція стосується суверенітету держави як важливої політичної системи сучасного світу. Можливість передавати інформацію через кордони держави значною мірою залежить від державної влади. Загальна тенденція дії держав у питаннях інформації полягає в тому, щоб забезпечити максимальний контроль на вході і виході. Не є винятком і наша держава. У січні 1997 р. Верховна рада України ухвалила «Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України». Серед основних принципів її реалізації названі пріоритет прав людини та система забезпечення національної безпеки. Можливі загрози національної безпеки стосуються інформаційної експансії з боку інших країн, втрата інформації, що складає державну та іншу таємницю, яка передбачена Законом, а також конфіденційної інформації, яка є власністю держави. Прагнення великих закордонних фірм обмежити інформаційну експансію, нав'язати національним інформаційній і телекомунікаційній мережам та системам власні умови функціонування у світовому інформаційному просторі, може надати розвиненим західним країнам однобічні політичні й економічні переваги.

Порушення встановлених правил поведінки в єдиному інформаційному просторі можуть призвести до розкриття державної чи комерційної таємниці, до матеріальних чи моральних збитків фізичним та юридичним особам, а також до обмеження прав громадян на доступ до інформаційних ресурсів.

Головні напрями державної політики національної безпеки в інформа-

ційній сфері – прийняття комплексних заходів по захисту свого інформаційного простору і входження України до світового інформаційного простору, усунення негативних факторів порушення інформаційного простору, розробка і впровадження необхідних засобів і режимів отримання, збереження, розповсюдження і використання суспільно значимої інформації, створення розгалуженої інфраструктури в інформаційній сфері.

Особлива проблема – законність використання програмного забезпечення в Україні. Обсяги продажу комп'ютерної техніки в останні роки значно збільшилися, стрімко розвивається і ринок інформаційних технологій, однак його негативною стороною є комп'ютерне піратство. Програмне забезпечення використовується з порушенням законів і нормативно-правових актів, що діють на території України і міжнародних угод, до яких Україна приєдналася, що призводить до формування негативного іміджу держави в очах світового співтовариства.

Важливою частиною стратегічних ресурсів суспільства є національні інформаційні ресурси. Вони мають вирішальне значення, оскільки кожна держава ставить завдання піднятися до рівня вимог інформаційного суспільства, в першу чергу, через створення і використання власних національних інформаційних ресурсів. Невирішеними є декілька питань:

• нормативно-правова база, що розробляється в Україні для регулювання діяльності у сфері інформації і інформатизації, інформаційної безпеки, міжнародного інформаційного обміну, авторського права, не розглядає інформаційні ресурси України як вітчизняний капітал. Слід підготувати програму розробки нормативно-правових документів, що регулюють відносини учасників інформаційного ринку і направлені на збереження та захист національного інформаційного багатства країни;

• подолання інформаційного монополізму управлінських і комерційних структур на відкриті інформаційні ресурси. Саме окремі інформаційні системи органів влади, міжвідомчі територіально-розподілені системи і мережі збору, обробки й розподілу інформації повинні забезпечити основу формування єдиного інформаційного простору України і сприяти впровадженню нових засобів інформаційних технологій із традиційними засобами розповсюдження інформації й організації доступу до неї;

• сучасний стан обліку і реєстрації інформаційних ресурсів та проблема розвитку інформаційного обміну в Україні. Сучасний стан обліку і реєстрації інформаційних ресурсів тісно пов'язаний з проблемами закріплення їх у власності і володінні, визначенні правомочностей власників, обліку інформаційних ресурсів як майна або інтелектуальної власності. Створення державного регістру інформаційних ресурсів, який має бути інструментом державного управління і підґрунтям інформаційного обміну – найважливіше управлінське завдання держави, що потребує вирішення. Це дозволить забезпечити захист державних інформаційних ресурсів, що складають основу єдиного інформа-

ційного простору, і сприятиме його ефективному функціонуванню.

Першочерговими заходами в розвитку системи українського законодавства, що сприяють інтеграції в інформаційній сфері, можуть бути:

• установлення порядку формування, захисту і використання інформаційних ресурсів, обов'язкового для всіх суб'єктів інформаційних відносин у рамках єдиного інформаційного простору;

• перегляд і доповнення низки законів, що регламентують захист об'єктів інтелектуальної власності, авторських прав на електронні матеріали, товарні відношення на інформаційному ринку;

• створення і розвиток регіональних систем і мереж, забезпечення їх сумісності і взаємодії в єдиному інформаційному просторі країн СНД на базі сучасних інформаційних технологій та міжнародних стандартів;

• задоволення інформаційних потреб органів державної влади, органів місцевого самоврядування і суб'єктів, що хазяйнують;

• створення умов для якісного й ефективного інформаційного забезпечення громадян правовою інформацією;

• правове забезпечення інформаційної підтримки малому бізнесу;

• розробка детального законодавчого механізму, спрямованого на безумовне дотримання чинних правових документів, відповідальність за їхнє порушення.

Зазначені проблеми потребують чіткої професійної орієнтації фахівців бібліотечно-інформаційної сфери не тільки в єдиному інформаційному, але й у правовому просторі, що забезпечить ефективний захист інформації в галузі науки, виробництва, культури, стабільне функціонування ринку інформаційних продуктів та послуг, його інтеграційний характер.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Законодательство Украины об интеллектуальной собственности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15 апреля 1998 года). – Х.: ООО «Одиссей», 1998. – 256 с.

2. Законодавство України про інформацію (за станом на 1 березня 1999 р.). – К.: Парлам.вид-во, 1999. – 168 с.

3. Копылов В.А. Об основных теоретических положениях информационного права // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 1998. – № 8.

4. Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні станом на 1 січня 2001 р. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

5. Новые технологии и информационное законодательство / Гавловский Р., Калюжный Р., Цымбалюк В., Швец Н. // http://www.ypgazeta.com/welcome.html

6. Шрайберг Я.Л. Международный библиотечный информационный и аналитический центр // Библиотечно-компьютерные сети: Россия и Запад. Современные тенденции корпоративной работы библиотек в сетях передачи данных. – М.: Либерея, 1998. – С. 175 – 179.

Надійшла до редколегії 22.01.2002 р.

УДК 004.9

Г.П. ТЕРЕНТЬЄВА

НОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Розглядаються сучасні електронні носії, які застосовуються для розповсюдження патентної та іншої інформації у сфері інтелектуальної власності.

Однією з найважливіших проблем, що стоять перед патентними відомствами у сфері охорони інтелектуальної власності, є створення сучасних інформаційних технологій. Широкого застосування у зберіганні, використанні і розповсюдженні інформації у сфері охорони промислової власності набувають сучасні електронні носії патентної інформації: оптичні диски або CD-ROM і DVD-ROM.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) затвердила важливий документ «Принципи переходу до електронних носіїв інформації для обміну патентними документами». Згідно з цим документом безкоштовний обмін опублікованими патентними документами й патентною документацією можливий тільки на оптичних дисках CD-ROM, які забезпечують компактне зберігання великих обсягів інформації завдяки їх великій ємкості (650 м/байт) й оснащені спеціальним програмним забезпеченням для пошуку, перегляду та розмноження опублікованих документів.

Виникнення компактних, зручних і відносно дешевих CD-ROM дало змогу створити документні архіви, вдосконалити обмін патентною інформацією між відомствами та зробити її доступнішою для користувача. Також виникла можливість зручного автоматизованого пошуку за багатьма ознаками, зокрема за основними бібліографічними даними, за ключовими словами у назвах та рефератах патентних документів на спеціальних пошукових дисках. Велика місткість CD-ROM дозволяє об'єднати фонд повних описів винаходів у факсимільному вигляді з автоматизованим пошуком документів.

Повнотекстові диски CD-ROM містять повний текст опису винаходу, креслення та бібліографічну інформацію. Їх три типи: перший містить лише текст патентних документів, які записані в кодованій формі – пошук проводиться за текстом.; другий – факсимільне зображення опублікованих патентних документів – дозволяє проводити пошук лише за бібліографічними даними; третій тип повнотекстових дисків основано на змішаній формі запису – пошук здійснюється за бібліографічними даними, текстом та включає креслення. Серед новітніх засобів патентної інформації виділяються оптичні диски DVD (4,5 – 18 Гбайт). У порівнянні з CD-ROM диски DVD-ROM мають значно більшу більшу інформаційну ємкість, оскільки містять до чотирьох інформаційних пластів. Патентні відомства з великим обсягом публікацій (США, ЄПВ) розпочали з 2000 р. перехід на DVD.

Нині за рубежем уже існує значний ретроспективний фонд повних описів: європейські заявки і патенти та міжнародні заявки РСТ – з 1978 р., патентні доку-

менти США – з 1974 р., Великої Британії – з 1979 р. Розпочато створення GLOBALPAT CD-ROM – бази даних титульної сторінки (бібліографія, реферат, креслення) патентних документів США та європейських країн, що входять до мінімуму PCT. Японська частина мінімуму PCT існує окремо (Patent Abstracts of Japan).

Публікації про знаки для товарів і послуг на CD-ROM містяться на дисках ROMARIN (міжнародні знаки), DEMAS, містить інформацію про знаки, зареєстровані в Німеччині та TRACES (знаки країн Східної та Центральної Європи). На дисках містяться бази даних знаків, а також тексти Ніцької і Віденської класифікацій та пошукове програмне забезпечення.

Крім публікацій інформації щодо об'єктів промислової власності, ВОІВ створені специфічні інформаційні продукти на CD-ROM:

IP-JEX CD-ROM – збірка законодавчих актів та міжнародних договорів у сфері охорони інтелектуальної власності на оптичному диску;

«Article-Gter – тексти і зображення державних гербів, прапорів та інших позначень, яких стосується стаття Gter Паризької конвенції з охорони промислової власності;

JoPAJ CD-ROM – класифіковані за МПК бібліографічні дані статей із періодичних видань (патентно-асоційована література), які входять до мінімуму документації PCT;

IPC:Class – тексти всіх 6-ти редакцій МПК кількома мовами (зокрема 5-та та 6-та редакції – російською мовою) з можливістю пошуку в текстах рубрик та в покажчиках ключових слів (алфавітно-предметних покажчиках), з файлами відповідності рубрик у різних редакціях;

«WIPO Handbook on Industrial Property Information and Documentation» («Довідник з інформації та документації у сфері промислової власності»), що вміщує стандарти ВОІВ, повний перелік патентної документації та періодичних видань, які включені до мінімуму документації PCT, загальну інформацію щодо міжнародних класифікацій об'єктів промислової власності, бази даних щодо винаходів і знаків для товарів і послуг, зразки публікацій тощо.

«WIPO Industrial Property Statistics» – статистичні дані щодо охорони об'єктів промислової власності та ін. [4].

У проекті під егідою ВОІВ створюється глобальна комп'ютерна мережа «WIPONET» для обміну патентною інформацією. Одним із основних проектів ВОІВ у галузі інформаційних технологій є проект Цифрових Бібліотек Інтелектуальної Власності (ЦБІВ). Цифрові технології дозволяють розповсюджувати велику кількість копій кращого класу будь-якого твору, виконувати фонограми з усіх країн і всього за декілька хвилин надати їх у розпорядження мільйонів користувачів у будь-якому куточку світу.

Основні цілі ЦБІВ – полегшення доступу та обміну інформацією в усьому світі та заміна паперових фондів документації з інтелектуальної власності. Метою проекту ЦБІВ є інтеграція окремих цифрових бібліотек у глобальну ЦБІВ.

Глобальна бібліотека складатиметься з ЦБІВ ВОІВ, яка підтримуватиметься Міжнародним бюро і надаватиме доступ, зокрема до баз даних, що відносяться до Мадридської і Гаазької угод і Угоди РСТ та національних і регіональних бібліотек, створених відомствами інтелектуальної власності, які беруть участь у проекті. З 1998 р. ВОІВ публікує на CD-ROM свій офіційний бюлетень «PCT Gazette».

Для проведення пошуку за багатьма ознаками (пошуковими критеріями) створені спеціальні пошукові диски, що містять лише бібліографічні дані з рефератом чи пунктом формули або без них. Завдяки їм пошук у фонді європейських та міжнародних заявок за 20 років здійснюється на 3 CD-ROM. Для розміщення і перегляду дисків із повними описами застосовуються джукбокси. Один джукбокс може вмістити до 500 CD-ROM. Значна більшість наявної ретроспективи патентних CD-ROM сформована за нумераційним принципом. Сьогодні БД GLOBALPAT створюється за тематичним принципом на базі згрупованих рубрик МПК, завдяки чому скорочується кількість дисків, що надає значні зручності у пошуку. Однак результат пошуку залежить від правильності класифікації запиту.

Для забезпечення патентною інформацією наукових досліджень та розробок існує можливість набувати її через Internet засобами баз та банків даних[1]. З 1998 р. функціонує найбільша безплатна патентно- інформаційна служба в Internet-ESPACENET. Доступ здійснюється через Web-сайти національних патентних відомств європейських держав – членів Європейської патентної організації. Інформація, що надається, містить публікації кожного з відомств-учасників упродовж 2 років, а також патентну документацію європейських патентних відомств починаючи з 1920 р. Серед регіональних банків даних прямий доступ до світових патентно-інформаційних ресурсів забезпечує Quester-Orbit, підрозділ комунікаційної компанії France:Telecom GROUP, яка є лідером інформаційної індустрії в Європі. Центральний комп'ютер, який містить понад 250 баз даних (БД), використовується для інформаційно-аналітичних досліджень патентної документації, що гарантує: повноту, достовірність, релевантність патентної інформації; можливість моніторингу з будь-якої теми, ретроспективного аналізу, глибокий архів; унікальні системи індексування даних; глибоку пошукову систему, що дозволяє проводити статистичний аналіз знайдених документів.

Патенти в системі Questel-Orbit подані в 37 базах даних: PCTPAT – міжнародні патенти, з головним рисунком з 1970 р.; EPAT – усі європейські патенти з головним рисунком з 1978 р. (завантаження через два дні після публікації); FPAT – усі французькі патенти з 1961 р. (завантаження в день публікації); ITALPAT – італійські патенти з 1983 по 1993 рр. (ексклюзив); CPAT – реферати китайських патентів з 1985 р.; JAPIO – реферати японських патентів з 1976 р. USPAT – повні тексти патентів США з 1971 р.; JUREP – Jurisprudence relating to EP patents; JURINPI – French jurisprudence (patents/trademarks); JURGE – German jurisprudence (patents/trademarks;. CLAIMS/IFIPAT – US patent documents. CLAS – US patent classifications; LITA – US (patents/trademarks) infringement

cases; PAST – post-issue actions affecting US patents; CRXX – claims reassignments (USA); PHARM – pharmaceutical patents; CPFA – pharmaceutical, biotech., agrochemical patents; DPIN – patents for drugs, pharmaceutical; WPAM – WPI plus petroleum-specific indexing; WPIM – WPI Markush Darc.

Критеріями пошукових систем Questel-Orbit для патентних досліджень є:

- пошук за ключовими словами;
- пошук за Міжнародною патентною класифікацією (МПК) та/або ЕС classification;
- пошук за номером патенту, заявником тощо;
- пошук за назвою країни-заявника;
- пошук патентних документів, які мають визначений юридичний статус (опубліковані заявки, видані патенти тощо);
- пошук за датою пріоритету, номером подання заявки тощо;

У Quester-Orbit інформаційні проблеми можна вирішити оперативно, ефективно, з мінімальними витратами – бази даних точно систематизовані, інформацію яких легко аналізувати [2].

Здійснювати пошук патентних документів через Internet із 40 країн світу дозволяють дві об'єднані бази даних Derwent: World Patent Index (DWPI) та Patents Citation Index (DPCI). DLL містить понад 18 млн. патентних документів із хімії, електроніки, електричного обладнання та механіки. Derwent перетворює інформацію, розташовану в БД, та змінює неінформативні назви документів, створюючи більш інформативні, розширені назви, структуровані реферати, готує списки патентів-аналогів.

Інформацію про знаки для товарів і послуг можна знайти в базах даних, EUROMARS відомства з гармонізації на внутрішньому ринку. EUROMARS вміщує інформацію стосовно всіх процедурних етапів – від подання заявки до реєстрації знаку і подальших змін. Відомство створило і підтримує чотири інформаційні засоби з доступом в Інтернет: OAMI-ONLINE, CTM-ONLINE, CTM-DOWNLOAD та CTM-AGENT. На сторінці OAMI-ONLINE подається загальна інформація про діяльність відомства: звіти, інструкції, рішення, інформаційний бюлетень OAMINews. Уся інформація надається п'ятьма офіційними мовами (англійською, французькою, німецькою, італійською та іспанською).

CTM-ONLINE містить інформацію щодо поточного статусу конкретної заявки або реєстрації знаку Європейського Співтовариства (ЄС), а також перелік товарів та послуг, ім'я власника та представника тощо. Для доступу необхідно знати номер знаку або його словесне позначення. База даних CTM-DOWNLOAD вміщує всю інформацію стосовно знаків ЄС, що вносяться до відомчої бази даних EUROMARS лише англійською мовою. База даних CTM-AGENT надає інформацію стосовно представників та юридичних фірм, які уповноважені вести справи щодо знаків ЄС з відомством.

Важливе значення має діяльність Постійного комітету BOIB з інформацій-

них технологій, який затвердив рекомендації до WEB-вузлів відомств промислової власності, які передбачають мінімальні вимоги до інформаційного змісту вузлів. WEB-вузол ВОІВ пов'язаний з вузлами багатьох патентних відомств інтелектуальної власності. Повний перелік вузлів публікується на WEB-вузлі ВОІВ за адресою http://www.wipo.int.

У 1998 р. Асамблеї країн-членів ВОІВ затвердили створення глобальної інформаційної мережі відомств інтелектуальної власності (WiPOnet), яка надає широкий набір послуг, серед них: електронна пошта, обмін даними, публікації на WEB-вузлах, передача електронних файлів тощо; мережеве об'єднання, інформаційні послуги та навчання.

Всеросійський науково-дослідний інститут патентної інформації (ВНДІПІ, Москва) випускає з 1994 р. реферативні та повнотекстові CD-ROM із російськими патентами. Підготовлено 4 основні БД: повні тексти патентних документів Росії; реферати патентної документації Росії; реферати корисних моделей Росії; реферати патентних документів англійською мовою. Уся растрова графічна інформація міститься в БД у форматі TIFF Gr.4; текстова – у форматі SGML.

Діяльність Українського інституту промислової власності (Укрпатенту) спрямована на переробку надвеликих масивів інформації, а також на вирішення проблем організації комплектування пошукового фонду з оптимальним використанням наявних CD-ROM-продуктів та їх загального використання для пошуку та проведення патентної експертизи.

Великий масив зарубіжної патентної документації міститься на оптичних дисках CD-ROM, серед яких частина – в межах міжнародного обміну Австрії, Швейцарії, Німеччини, Словенії, Франції, Японії, Канади. Усього у складі Фонду патентної документації громадського користування (ФГК) понад 6 000 CD-ROM із зарубіжною патентною документацією. У межах міжнародного обміну Укрпатент отримує 16 патентно-інформаційних продуктів на CD-ROM, що містять патентну інформацію 9 країн.

Для обгрунтованого прийняття стратегічних рішень в Україні було створено Координаційну Раду, яка зосереджує зусилля і кошти на створенні локальних інформаційних мереж.

Передбачена автоматизація діловодства щодо видачі охоронних документів. У Науково-дослідному центрі патентної експертизи (НДЦПЕ) функціонують такі системи комп'ютерної обробки інформації: діловодства з товарних знаків; перереєстрації товарних знаків СРСР, що не втратили чинності; автоматизовані робочі місця діловодства з винаходів.

НДЦПЕ використовує програмні комплекси «ROMA-RIN» та «PCT», отримані від ВОІВ. Ведеться розробка структури комплексу технічних та програмних засобів для збереження й ведення банків даних патентної інформації, здійснюється апробація технічних засобів збереження великих обсягів інформації на оптичних дисках, магнітооптичних дисках із багаторазовим записом.

Пріоритетний напрям розвитку автоматизації патентної галузі на поточний момент – автоматизація обробки потоку, що надходить до НДЦПЕ.

В Україні зареєстровано 8 установ, які здійснюють патентний пошук на договірних умовах. У Харкові знаходиться один із подібних центрів – орендне підприємство «Патентно-інформаційна фірма промислової власності» (Патінфірма).

Колегією Міністерства освіти і науки України схвалила проект «Програми розвитку державної системи охорони промислової власності в Україні на 2001-2004 роки», де серед головних напрямів розвитку вказані «комерціалізація результатів інтелектуальної діяльності, створення цивілізованого ринку промислової власності».

У розділі 2.3 проекту «Програми» одним із засобів комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності названо «створення біржі промислової власності». У розділі 2.6 серед завдань інформаційного забезпечення діяльності у сфері промислової власності визначено «використання сучасних інформаційних технологій для просування науково-технічних досягнень України на інноваційний ринок». Створення реалізованої на сучасному науково-технологічному рівні Інтернет-біржі промислової власності, яка має бути доступним середовищем для розміщення інформації у сфері охорони промислової власності, є найбільш оптимальним вирішенням цієї проблеми.

Патентні відомства більшості промислово розвинутих країн уже перевели свої фонди на електронні носії, забезпечивши можливість доступу до них (у тому числі через Інтернет) локальних та віддалених користувачів. Входження України до світової інформаційно-патентної системи, як рівноправної держави з потужним інтелектуальним потенціалом, можливе при переведенні своїх патентних ресурсів та фондів на електронні носії та забезпеченні можливостей доступу до них.

ПРИМІТКИ

[1]**Адреси Web-сайтів в Інтернеті про патентну інформацію:**

Австралія (AU) – http://www.ipaustralia.gov.au/;
Бельгія (BE) – http://www.european-patrnt-office/patlib/coutry/belgium/;
Бразилія (BR) – http://www.inpi.gov.br;
Канада (CA) – http://www.opic.gc.ca/;
ЄАПВ (EP) – http://www.eapo.org;
ЄПВ (EP) – http://www.european-patent-office.org;
Франція (FR) – http://www.inpi.fr;
Велика Британія (GB) – http://www.patent.gov.uk;
Італія (IT) – http://www.european-patent-offce.org/it/;
Японія (JP) – http:www.jpo-miti.go.jp;
Мексика (MX) – http://www.impi.gov.mx;
Росія (RU) – http://www.rupto.ru;
Швеція (SE) – http://www.prv.se;
Україна UA http://www.spou.kiev.ua:8101/eng/emenu1.html;
США (US) – http://www.uspto.gov/; http://164.195.100.11/netacgi/nph-parser; http://164.195.100.11/netahtml/search-adv.htm;
ВОІВ (WO) – http://www.wipo.inthttp://www.ompi.int.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Макаров М. Современные методы распространения информации об интеллектуальной собственности // Інтелектуальна власність. – 2000. – № 8 – 9. – С. 45 – 48.

2. Материалы докладов «Questel-Orbit» – прямой доступ к мировым патентно-информационным ресурсам: http:// www.techbusiness.ru /tb/archiv/index.htm.

3. Несчетна Т. Сторінками журналу «World Patent Infomation»// Інтелектуальна власність. – 2001. – № 1 – 2. – С. 41 – 42.

4. Охорона промислової власності в Україні. – К., 1999. – С. 148 – 153.

5. Паладій М., Полонська Н. Створення української ІНТЕРНЕТ-біржі промислової власності – нагальна потреба часу // Інтелектуальна власність. – 2001. – № 7. – С. 27 – 30.

Надійшла до редколегії 21.01.2002 р.

УДК 339.187.44

О.М. АФАНАСЕНКО

ФРАНЧАЙЗИНГ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НА КНИЖКОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

Висвітлено історію виникнення франчайзингової системи, світовий досвід використання в бізнесі, а також можливості розвитку на книжковому ринку України. Проаналізовано перспективи й недоліки даної системи господарювання.

У нашій країні відбувається активне становлення ринкових відносин, що охопило всі аспекти економічного життя суспільства. У кожній галузі економіки України відбувається пошук нових шляхів і методів функціонування, здійснюється критичний аналіз сучасного стану та окреслюються перспективні напрями розвитку. В цьому активно беруть участь й усі видавничо-книготорговельні структури, як державної, так і приватної форми власності.

Останнім часом в Україні спостерігається істотне збільшення кількості підприємств видавничого та книготорговельного напряму, різних за масштабами та формами власності. Звичайно ж перехід до ринкової економіки передбачає розвиток різних форм підприємництва, тому що основою ринкової економіки, з одного боку, є великі структури, що надають їй стабільності й керованості та визначають рівень науково-технічного і виробничого потенціалу, з іншого – малий бізнес, який формує конкурентне середовище, характеризується високою мобільністю та забезпечує самостійність підприємницької ініціативи. Важливого значення на сучасному етапі набуває встановлення тісної взаємодії малого і великого підприємництва з метою вирішення спільних проблем їх функціонування.

Однією з форм фінансової підтримки з боку великих підприємств є франчайзингова система. Вона здатна сприяти приходу в малий бізнес великого кола осіб,

які не наважуються займатися підприємницькою діяльністю самостійно, без навчання і відповідної підтримки. Франчайзингова форма організації бізнесу вироблена світовою практикою і в комплексі з іншими ринковими структурами могла б стимулювати розвиток різних сфер бізнесу України. Вивчення позитивного досвіду підприємництва та його використання може бути корисним для України з огляду на економічну кризу і пошуки шляхів виходу з неї, оскільки саме надійності бракує сьогодні представникам видавничо-книготорговельних структур. І франчайзинг у цих умовах, з одного боку, сприятиме успішному підприємництву, що, безумовно, має позитивно вплинути на економічний розвиток держави, з іншого – економічне зростання у свою чергу, сприямиме успішному бізнесові.

Історія виникнення франчайзингової системи

Світовій практиці франчайзинг відомий вже давно. Своїм коріння він сягає середньовіччя. Слово «франчайзинг» походить від французького «franchise», що означає «пільга, привілея, звільнення від податку». Але ж у тій формі, в якій він дійшов до нас, франчайзинг сформувався у США. Першим, хто застосував франчайзинг у своїй діяльності, вважають компанію «Зінгер». Для наймання комівояжерів потрібно було багато грошей , оскільки на той час купівля-продаж відбувалася в покупця вдома після наочної демонстрації властивостей товару. І тоді , щоб не зменшувати обсяг виробництва, компанія вирішила продати право на реалізацію своєї продукції (швейних машин) незалежним продавцям на певній території. Так склалася нова система збуту продукції. На початку XX ст. таку схему збуту починають використовувати американські виробники автомобілів, виробники безалкогольних напоїв та ін. Наприклад, у 1898 р. компанія «Дженерал Моторс» створила ефективну франчайзингову систему. Не маючи достатньо коштів для відкриття власної мережі магазинів, вона звернулась до незалежних фірм, яким виділялась певна територія і гарантувався захист від конкурентів. А ті зобовязувалися не продавати машини інших виробників, забезпечувати високий рівень обслуговування і підтримувати імідж компанії. Така система понині залишається основним способом продажу автомобілів.

Упродовж десятиліть більшість компаній, що працювали за франчайзинговою схемою, продовжували розглядати його як ефективний метод розподілу продукції і послуг. Серед найвідоміших компаній можна назвати: «МакДональдс», «Кока-Кола», «Дока-Піца», «Ксерокс», «Фуджі-Фільм», «Деу-Мотор», «Адідас» та ін. За результатами досліджень, нині майже кожне друге підприємство працює за договором франчайзингу.

У країнах, де франчайзинг набув найбільшого поширення, створені франчайзингові асоціації. Головне завдання асоціацій: захист прав й контроль діяльності франчайзера і франчайзі. Серед цих країн, а їх налічується близько 36: Німеччина, Великобританія, Італія, США, Австралія, Канада, Японія, Росія.

Сфери використання: переваги й недоліки

Незважаючи на те, що поняття франчайзинг для багатьох українських

підприємців залишається малознайомим, сьогодні спостерігаємо використання його елементів у різних сферах діяльності.

Зупинимося на головних принципах функціонування франчайзингової системи. Згідно з визначенням «Сучасного економічного словника» франчайзинг – це змішана форма великого й малого підприємництва, при якому великі корпорації (франчайзери) укладають договір з невеликими фірмами (франчайзі) на право, привілею діяти від імені франчайзера. Зобовязаннями франчайзера є постачання франчайзі товарами, технологіями, підвищення кваліфікації персоналу. Франчайзі ж одержує право на використання торгової марки франчайзера й продаж товарів та/або послуг від імені франчайзера на певній території, на певний строк.

У США франчайзинг визначають, як контрактну систему управління й розподілу товарів і послуг (франчайзера) через широку або обмежену мережу дистриб'юторів (франчайзі). Відповідно франшиза – це право на франчайзинг, тобто створення комерційного підприємства, що реалізує товари свого партнера.

Розглянемо найбільш поширені форми франчайзингу.

Товарний франчайзинг (франшиза на торгівлю) полягає в наданнні виключного права лише на продаж товару, виробленого франчайзером у тому вигляді, в якому він був виготовлений під торговою маркою головної компанії. Для такої форми характерна вузька спеціалізація франчайзі на реалізаіції одного виду товару (в книготорговельному бізнесі це може бути дитяча, навчальна, довідкова література) та відмова від реалізації конкурентоспроможних товарів та отримання фіксованої частини від загального обсягу продаж. У результаті франчайзер не тільки збільшує обсяг реалізації своєї продукції, але й за допомогою закріпленння за франчайзі певної території регулює рівномірність розподілу продажу між окремими регіонами, що дозволяє розширити географію ринку збуту. За такою франшизою працюють великі оптові й роздрібні підприємства, універмаги. Прикладом такої форми франчайзингу є компанії «Зінгер», «Дженерал Моторс».

Виробничий франчайзинг (франшиза на виробництво) передбачає продаж франчайзі права на виробництво і збут продукції. Франчайзер виступає постачальником необхідної сировини й матеріалу для виробництва товару. Ці форми франчайзингу використовують «Кока-Кола», «Пепсі».

Діловий франчайзинг (бізнес-формат франшизи) – це продаж права на організацію малого підприємства за профілем діяльності й під торговою маркою франчайзера. У даному разі франчайзер не обмежується лише передачею товарного знаку, а розраховує на тривалі ділові відносини. Прикладом такої форми взаємодії є «МакДональдс», «Кодак», «Баскін Робінс», «Фуджі-Фільм». Франшиза на вид діяльності дає змогу разом із товаром продавати і широкий набір послуг і саме вона є найпопулярнішою.

Як і будь-яка інша форма ведення бізнесу франчайзинг має свої переваги й недоліки [11].

Переваги:

• франчайзинг дозволяє збільшити ринок збуту з мінімальними витратами;

• економія на матеріальному заохоченні найманих працівників, це справа франчайзі, який тепер має власне підприємство;

• одержання додаткового прибутку через поставки франчайзі обладнання, устаткування;

• витрати на зарплату, аренду мають для франчайзера обмежений характер, оскільки за це несе відповідальність франчайзі, як власник конкретного торгового міста;

• розширення мережі розподілу для свого товару й послуг. Франчайзі для нього є продуктивним джерелом новаторських ідей, тому що перебуває безпосередньо біля споживача.

Водночас слід зазначити й ряд недоліків:

• для франчайзера торгові точки, що належать компанії є більш прибутковими ніж торгові точки, що належать франчайзі, бо від нього він отримує лише проценти від прибутку;

• зниження гнучкості системи управління. (франчайзеру складніше контролювати франчайзі, тому що він не є найманим робітником, А погана репутація хоча б однієї торгової точки можен негативно вплинути на торгову марку й репутацію франчайзера);

• якщо франчайзер незадоволений франчайзі він не можен його звільнити, поки той не порушить умови договору;

• складність у переміщенні торгових точок;

• проблеми з інформаційним зв'язком між франчайзером і франчайзі, а також обліком і звітністю;

• можуть виникнути проблеми з набором франчайзі, які б мали свій необхідний для початку справи, капітал, власну ініціативу й зацікавленість у перспективі займатися торговою діяльністю.

Переваги франчайзингової системи для франчайзі полягають:

• завдяки франчайзингу франчайзі має можливість керувати своїм підприємством, підвищити свій професійний рівень і компетентність завдяки організації навчання й консультацій з боку франчайзера;

• використання загальновідомої торгової марки для продажу товару чи послуг дає можливість більше уваги приділяти поточним проблемам не відволікаючись на просування товару;

• успіх франчайзі залежить і від його особистого внеску в справу;

• конкуренція відносно невелика завдяки допомозі франчайзера та використання відомої торгової марки.

Недоліки для франчайзі:

• контроль франчайзера є причиною обмеження самостійності й підприємницької ініціативи;

• можливість краху в разі банкрутства чи зменшення популярності головної фірми;

• франчайзер може продати франшизу як уже працююче підприємство, в результаті чого управління перейде до іншого франчайзера;

• у разі погіршення репутації франчайзингової системи може постраждати й окремий представник системи, тобто франчайзі.

Переваги системи для споживача:

• товари і послуги, що реалізуються під одним товарним знаком, переважно мають однакову якість та інфраструктуру послуг;

• деякі франшизи в інтересах споживачив мають подовжений робочий день;

• франчайзі як власники надають споживачеві послуги, що передбачають особисту участь;

• у споживача завжди залишається можливість звернутись до головної компанії.

Недоліки для споживача:

• франчайзинг може обмежувати конкуренцію і, як результат, вибір товарів і послуг для споживачів;

• франчайзі може виявитися недостатньо професійним менеджером або недостатньо навченим.

Перспективність застосування франчайзингу підтверджує життєздатність малих фірм. І як переконує досвід країн із розвинутими ринковими відносинами, інтенсивно перебудувати структуру господарчого комплексу можна тільки за допомогою великої кількості малих підприємств. Тобто франчайзинг може стати резервом розвитку малих підприємств України. Для цього необхідне вивчення закордонного досвіду функціонування франчайзингової системи, її переваги й недоліки з точки зору вітчизняних умов господарювання.Нині франчайзинг набув поширення в понад 70 галузях господарства й визнаний світовою практикою як найпрогресивніша форма ведення господарства. Договір франчайзингу є самостійним об'єктом правового регулювання у 80 країнах світу. Серед найперспективніших напрямів впровадження франчайзингової систем в Україні в сучасних умовах: роздрібна торгівля, готельне господарство, книготорговельна діяльність, громадське харчування, автосервіс, побутові послуги. В Німеччині, наприклад, франчайзинг в книжковій торгівлі використовують приблизно 70 партнерських клуб-центрів, що належать концерну «Бертельсманн». Таким чином, нині франчайзинг може стати ключовою ланкою для українського книжкового ринку, надати йому позитивного імпульсу, оживити комерційну діяльність, особливо через його впровадження в книготорговельний бізнес.

На ринках, що розвиваються, таких як український, франчаайзинг є найоперативнішим способом опанування підприємцями практичних стандартів, необхідних для того, щоб мати й вести прибутковий бізнес. Необхідно визначити, що франчайзинг як форма організації й контролю може й повинен набути

широкого поширення в Україні.

Успішне впровадження франчайзингу в Україні потребує законодавчого врегулювання. Тому актуальною постає необхідність правового регулювання відносин у галузі інтелектуальної власності, зокрема договірних відностин у сфері франчайзингу. Успішному поширенню франчайзингу сприятиме й зростання популярності індивідуальної трудової діяльності. На сторінках періодичних видань розгорнулася дискусія щодо необхідності прийняття закону «Про франчайзинг» [5]. Нині існує прийнятий 29 листопада цього року проект Цивільного кодексу, положення якого наберуть чинності з 1 січня 2003 року [3]. Саме в ньому значно розширено систему договорів. Серед них й договір про використання виключних прав іншої особи. В інших країнах цей договір відомий як договір франчайзингу. Предметом договору про використання виключних прав іншої особи є право на найменування підприємства (фірми), право на знак для товарів і послуг, конфіденційну інформацію, право на використання винаходів, корисних моделей, інших моделей об'єктів права інтелектуальної власності, комерційний досвід та ділова репутація. Незважаючи на те, що кодекс ще не набув чинності, відносини які він регулює в країні вже мають місце. Всі франчайзингові компанії, що працюють в Україні («Ксерокс», «Кока-Кола», «МакДональдс» та ін.), є представниками іноземного франчайзингу. Іноземні франчайзери виходять на український ринок різними пособами. Більшість з них продає ліцензії, що надають право розвиватися в окремій країні чи регіоні. Завдяки іноземним франчайзерам збільшилася кількість товарів і послуг на українському ринку, створені нові робочі місця, а молоді й енергійні можуть розопочати власну справу значно зменшивши підприємницький ризик. Крім того, функціонування іноземних франчайзерів дозволить з часом накопичити досвід ведення франчайзингових операцій, що стане в нагоді для розвитку договірної системи в Україні внутрішнього франчайзингу. На думку українських економістів договір франчайзингу – один із найперспективніших способів ведення бізнесу, що грунтується на передачі виняткових прав на обєкт інтелектуральної власності. Необхідно відзначити, що франчайзингова система є індивідуальною для кожної окремою галузі й кожного окремого франчайзера, тобто її неможливо скопіювати.

Застосування франчайзингу ж дасть змогу: підтримати підприємців-початківців (послуги франчайзера конкурентоздатні, а значить – надійні); створити додаткові робочі місця; на основі невеликих локальних франчайзингових мереж задовольнити потреби споживачів в окремих видах товарів, послуг; ефективно використати ресурси великих підприємств для підтримки й функціонування підприємницьких структур сфери малого бізнесу [2]. Франчайзинг надає широкі можливості для розвитку галузі в цілому, інтеграції великого, середнього й малого бізнесу, просуванню підприємств-виробників і вітчизняних товарів на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Отже, багато питань залишається без відповіді або з відповіддю в майбутньому. Але з упевністю можна стверджувати, що перспективи розвитку франчайзингу на книжковому ринку України є.

Безперечно, що відносини між франчайзером і франчайзі будуть і в подальшому розвиватися й адаптуватися до мінливих обставин. Зовсім недавно вважали, що франчайзинг може бути використаний лише на ранній стадії становлення молодої компанії, які пізніше перейдуть до традиційніших методів керування своїми каналами розподілу. З часом стало зрозуміло, що франчайзинг буде життєздатним до тих пір, поки франчайзер зможе забезпечити оптимальний рівень мотивації й винагороди франчайзі, надаючи йому необхідний рівень свободи дії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баюра Д. Еще один способ развивать свое дело // Укр. инвестиц. газ. – 2001. – № 17. – С. 13.

2. Бедринець М.Д. Франчайзинг: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні // Фінанси України. – 2001. – № 2. – С. 96 – 104.

3. Доценко Н. Франчайзинг в новому Цивільному кодексі України // Фондовий ринок. – 2002. – № 3. – С. 16 – 17.

4. Дубинець В. Имя напрокат: сущность франчайзинга и перспективы его развития в Украине // Персонал. – 2000. – № 2. – С. 70 – 72.

5. Кашинцева О. Щодо необхідності правового регулювання франчайзингу // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С. 13 – 14.

6. Кочетков Г.Б. Франчайзинг: организациямалого бизнеса // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2000. – № 4. – С. 102 – 118.

7. Лотицкая Л. Франчайзинговая модель организации бизнеса // Маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 105 – 114.

8. Обыденов А. Франчайзинг как особая форма институциальных соглашений // Вопр. экономики. – 2001. – № 6. – С. 114 – 128.

9. Ребізант Р. Конкретно про договір франчайзингу // Податкове планування. – 2001. – № 11. – С. 18 – 20.

10. Рыкова И.В. Франчайзинг в деятельности отечественных производителей // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – С. 81 – 88.

11. Стэнворт Дж. Франчайзинг в малом бизнесе / Пер. с англ. под ред. Л.Н. Павловой. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 200 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2002 р.

УДК 025.5:004.73

О.М. КУШНАРЕНКО

ВЕБ-САЙТ ЯК ЗАСІБ ЛОКАЛЬНОГО І ГЛОБАЛЬНОГО ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ

Розглядаються перспективи використання веб-сайтів бібліотек для вдосконалення довідково-бібліографічних ресурсів і довідково-бібліографічного обслуговування користувачів у локальному (глобальному) масштабі. Висвітлюються проблеми термінології.

З розвитком Інтернет-технологій якісно змінюються всі напрями діяльності сучасних бібліотек, спрямовані на оперативне і повне задоволення потреб користувачів. Важливим компонентом інформаційної складової бібліотечної діяльності є бібліографія, яка не обмежується лише бібліографічним забезпеченням цієї діяльності, необхідністю створення системи бібліографічної інформації поточного і ретроспективного характеру. Це вкрай важливо, однак не вичерпує суті проблеми. На фоні активного обговорення проблем створення віртуальних бібліотек, впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у бібліотечну справу як засобів забезпечення оперативного доступу користувачів до інформації загубився один з основних аспектів одвічної діяльності реальних бібліотек – довідково-бібліографічне обслуговування (ДБО).

Довідково-бібліографічне обслуговування є одним із провідних напрямів бібліографічної діяльності бібліотеки, який у сучасних умовах набуває пріоритетного значення. Активне затребування ДБО зумовлене, по-перше, зростаючими потребами користувачів до повного й оперативного задоволення своїх потреб і запитів; по-друге, дефіцитом документно-інформаційних ресурсів окремих бібліотек; по-третє, активним впровадженням у ДБО нових інформаційних технологій. Об'єктивно зростаюча потреба користувачів і бібліотечних фахівців у ДБО зумовлена також і внутрішнім самовдосконаленням системи – трансформацією її в більш широку систему довідково-інформаційного обслуговування (ДІО), спрямованого не лише на задоволення бібліографічного запиту, видачу бібліографічної довідки як форми ДБІ, а й фактографічної, повнотекстової, підвищення інформаційної культури користувачів, забезпечення доступу до первинних і вторинних документів за допомогою традиційного (карткового, друкованого) і нетрадиційного (електронного) довідково-бібліографічного апарату (ДБА) бібліотек, локального чи віддаленого доступу до бібліотечних ресурсів за допомогою Інтернет.

Активне застосування веб-технологій в ДБО гальмується не лише через техніко-технологічні причини, а й через невирішення нагальних проблем теоретичного, методичного й організаційно-управлінського характеру.

У теоретичному аспекті основним завданням є створення терміносистеми ДБО – організованої сукупності термінів даної сфери бібліографічної дія-

льності бібліотек. Сьогодні навіть базовий термін «довідково-бібліографічне обслуговування» тлумачиться по-різному, у широкому та вузькому розумінні. Згідно з широким розумінням, ДБО – це «бібліографічне обслуговування відповідно до разових запитів споживачів інформації» [3, с. 178; 6, с. 157]. Вузьке визначення поняття ДБО – це «обслуговування відповідно до запитів споживачів інформації, пов'язане з наданням довідок та інших бібліографічних послуг» [1, с. 4]. Отже, в першому разі ДБО не обмежується формами і напрямами обслуговування, однак передбачає разовий попит користувачів. У другому – пов'язане з наданням довідок та інших бібліографічних послуг. Довідка розглядається як відповідь на разовий запит, а бібліографічна послуга – як результат бібліографічного обслуговування, що задовольняє потреби в бібліографічній інформації [1, с. 5]. Нечіткість формулювань породжує різнобій у змісті ДБО та обліку його результатів навіть в однотипних бібліотеках.

Другою невирішеною теоретичною проблемою є відсутність єдиної класифікації довідок. Зазвичай, їх поділяють на бібліографічні та фактографічні. Бібліографічна довідка дає відповідь на разовий запит, що містить бібліографічну інформацію про наявність та (або) місцезнаходження документа в певному фонді (адресна довідка), про зміст бібліографічної інформації з певної теми (тематична довідка), про відсутні або перекручені в запиті елементи бібліографічного опису (уточнювальна довідка) [1, с. 5; 6, с. 159]. Фактографічні довідки містять відповіді на фактичні дані: про конкретні факти, події, явища реальної дійсності і т.ін. [1, с. 6; 6, с. 158]. Із впровадженням новітніх інформаційних технологій фактографічні, адресні, тематичні й уточнювальні бібліографічні довідки можуть виконуватися і надаватися споживачам в електронній формі, зокрема, у режимі «запит-відповідь» через використання e-mail. Це уможливить здійснювати ДБО не лише в локальному (в межах бібліотеки), регіональному (в межах міста, області), національному (в межах України), а й у глобальному масштабі.

Формування в Інтернет системи довідково-бібліографічного обслуговування, паралельної традиційній, дозволяє оптимізувати організацію цієї діяльності, вийти за межі обслуговування лише своїх користувачів, здійснювати ДБО цілодобово, в будь-якому місці. Однак використати можливості Інтернет для ефективного налагодження ДБО можливо лише за умови, коли бібліотеки потурбуються про внесення своєї довідково-бібліографічної продукції на власні веб-сервери, веб-сайти і веб-сторінки. Оскільки веб-технології знайшли відносно повне розкриття в спеціальній літературі [2; 4; 5], сконцентруємо увагу на розкритті їх потенціалу в довідково-бібліографічній діяльності бібліотек.

Перспективи використання в ДБО веб-сайтів бібліотек пов'язані з виконанням такої роботи: а) переведення довідково-бібліографічної продукції бібліотек в електронну форму; б) введення її до веб-сайтів бібліотек; в) здійснення власне довідково-бібліографічного обслуговування за допомогою довідково-пошукових

можливостей веб-сайта.

Переведення довідково-бібліографічної продукції в електронну форму – не самоціль, а засіб суттєво підвищити ефективність ДБО бібліотеки. Усе, що нині створюється окремими бібліотеками (бібліографічні бюлетені, довідники, тематичні списки, бібліографічні покажчики, огляди, реферати, пам'ятки тощо), використовується обмеженим колом споживачів через мікроскопічні тиражі, залишаючись у межах бібліотеки (в кращому разі – регіону), або ж в окремо взятому персональному комп'ютері довідково-бібліографічного відділу. З фінансових труднощів таке розпилення мізерних ресурсів бібліотек неприпустиме. Крім того, користувачі «світового павутиння» штучно позбавляються доступу до створених для них же джерел інформації.

Наявність довідково-бібліографічної інформації в електронній формі окремої бібліотеки служить базою для її введення до веб-сайта, забезпечення доступності довідково-бібліографічних ресурсів через мережу Інтернет. Бібліотека може використовувати веб-сайт для забезпечення доступу до:

- власного ДБА;
- фонду довідкових документів;
- фонду бібліографічних посібників;
- фонду виконаних довідок;
- бібліографічного обслуговування в режимі «запит-відповідь».

Ці напрями діяльності здійснюються в локальному та інтерактивному режимі для довідково-бібліографічного обслуговування як своїх, так і чисельних користувачів мережі. У практиці роботи вітчизняних бібліотек останній напрям – власне довідково-бібліографічне обслуговування користувачів за допомогою веб-сайтів (розповсюджений у розвинених країнах світу), – недостатньо поширений через слабкий розвиток телекомунікаційних технологій, значні матеріальні і трудові витрати.

Використання веб-сайтів як засобу оптимізації довідково-бібліографічного обслуговування передбачає визначення принципів і пріоритетів формування електронних довідково-бібліографічних ресурсів (ДБР). Як свідчить досвід вітчизняних і зарубіжних бібліотек [1; 4], електронні ДБР складають електронні каталоги, бібліографічні бази даних, бази даних персоналій, видання на CD-ROM, а також потенційно існуючі елементи віртуальних довідково-бібліографічних ресурсів, серед яких функціонують енциклопедії, бібліографічні і біобібліографічні словники, фактографічні БД; сайти і сторінки довідкового характеру, путівники по ресурсах в Інтернет і т.ін. На рис. подається співвідношення традиційних та електронних довідково-бібліографічних ресурсів як бази ДБО бібліотек.

Нині перевага надається створенню власних довідково-бібліографічних ресурсів кожною окремою бібліотекою. Наступним кроком має стати об'єднання окремих довідково-бібліографічних ресурсів на базі веб-технологій бібліотек регіону, країни, світу. Користь від такої співпраці є очевидною. Перш за все,

користувачі матимуть можливість використовувати всі накопичені ресурси; створювачі цієї продукції – ознайомитися з досвідом колег, удосконалювати свою кваліфікацію, запобігати дублювання при створенні передбачуваних довідок за тематикою, проблематикою, персоналіями і т.ін. Призначення і переваги електронних ДБР як бази ДБО полягає в зростанні доступності інформації; можливості її багаторазового використання чисельними користувачами; компактному і довгостроковому збереженні інформації; необмеженому тиражуванні і т.ін.

Основними організаційними формами ДБО в Інтернет є: а) он-лайновий довідковий «стіл» для задоволення запитів користувачів по e-mail, телефону, пошті, через друкування копій документів і довідок; б) центральна електронна довідково-бібліографічна служба випереджуючого (оперативного) характеру, об'єднана єдиною локальною, регіональною, національною або світовою комп'ютерною мережею з виходом в Інтернет. Кожна з них має власну технологію створення й використання. Зазвичай, адресні (бібліотечно-адресні) довідки виконуються за допомогою довідкового «столу»; тематичні, уточнюючі, фактографічні – через довідкову службу. Користувачі мають змогу надати перевагу будь-якому організаційному варіанту ДБО для отримання відповіді на свій запит через веб-сайт.

Веб-сайти, маючи бібліографічну, фактографічну і повнотекстову інформацію, сприятимуть виконанню бібліотеками бібліографічних, тематичних, фактографічних запитів, уточнюючих, адресних та ін. довідок. Серед переваг веб-сайтів як засобів оптимізації довідково-бібліографічного обслуговування можна виокремити: розширення доступу та спектра інформації, продуктів і послуг ДБО; максимальне охоплення реальних і потенційних користувачів; орієнтацію на точне задоволення запиту й оперативне отримання відповіді; забезпечення користувачів повною, достовірною та якісною інформацією про документи, що містить відповіді на запит; отримання релевантних документів за темою запиту в друкованій чи електронній формі; можливість отримання комплексного ДБО і консультації персоналу; забезпечення маневреності пошуку інформації; інтеграцію з веб-сайтами інших бібліотек регіону, країни, світу; можливість задоволення запиту власними силами або ресурсами інших бібліотек; передбачуваність доставки інформації, документів чи довідок безпосередньо по e-mail, пошті, МБА; можливість обліку відвідувань сайта і видачі довідок; можливість створення і зберігання фонду виконаних довідок; рекламування власних продуктів і послуг ДБО і т.ін. Використання веб-сайтів у ДБО бібліотек передбачає створення надійного довідкового апарату для забезпечення зручності пошуку і використання гіперпосилань, регулярну актуалізацію та інформаційну підтримку (адміністрування, оновлення інформації) веб-сайта.

Застосування веб-сайтів у довідково-бібліографічному обслуговуванні користувачів потребує подальшої розробки теоретико-методичних засад цієї

Склад традиційних ДБР	Склад власних електронних ДБР	Склад віртуальних ДБР
Система традиційних (карткових, друкованих) каталогів і картотек (у т.ч. картотека персоналій)	Система електронних каталогів (ЕК), бібліографічних БД (у т.ч. БД персоналій)	Власні ЕК в Інтернет; власні БД в Інтернет (у т.ч. БД персоналій)
Фонд довідкових видань	Енциклопедії, довідники, слов-ники, фактографічні БД на CD-ROM, веб-сайти, веб-сторінки	Енциклопедії, довідники, словники, фактографічні БД, інші сайти і сторін-ки довідкового ха-рактеру в Інтернет
Фонд бібліографічних посібників	Бібліографічні БД та ЕК інших бібліотек на CD-ROM	Бібліографічні БД та ЕК інших бібліотек в Інтернет, пошукові ресурси Інтернет (пошукові машини, довідники, каталоги та ін.)
Фонд виконаних довідок	Бібліографічні, фактографічні, повнотекстові БД з найскладніших, найактуальніших запитів	Путівники по ресурсах Інтернет, створені бібліотеками з найскладніших, найактуальніших запитів

Рис. Традиційні та електронні довідково-бібліографічні ресурси як база ДБО бібліотек

сфери діяльності. Зокрема потребує вдосконалення система обліку довідок у бібліотеках через збільшення числа параметрів (основних ознак), за якими класифікуються довідки. Додатково до тих ознак, які складають основу класифікації довідок (користувацька група; мета запиту; тип довідки; галузь знання, з якої її виконують; форма надання; відділ бібліотеки; адресат), необхідно введення нових параметрів (кількість відвідувань веб-сайта, цільове і читацьке призначення; зміст; категорія складності; метод відбору; обсяг включеного матеріалу; частота запитів). Лише таким чином може отримати достатні і порівняльні дані для аналізу й оцінки ДБО. Потребує додаткового опрацювання «шлях довідки» в цілому: прийом, уточнення, оформлення запиту, бібліографічний пошук, облік довідок. Оптимальне використання веб-серверів для здійснення локального і глобального довідково-бібліографічного обслуговування користувачів передбачає досконале володіння співробітниками довідково-бібліографічних служб бібліотек веб-технологіями, а користувачів – основами інформаційної культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ГОСТ 7.0-99 СИБИД. Информационно-библиотечная деятельность, библиография. Термины и определение. – Минск, 1999. – 23 с.

2. Интернет и межбиблиотечная кооперация. – Минск: Красико-Принт, 2001. – 55 с.

3. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания. – М., 1995. – 268 с.

4. Успенский И. Энциклопедия Интернет-бизнеса. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.: ил.

5. Філіппова Л. Питання змісту бібліотечних веб-сайтів в Інтернеті // Бібл. планета. – 2001. – № 3. – С. 12 – 15.

6. Швецова-Водка Г.М. Загальне бібліографознавство: (Основи теорії бібліографії): Навч. посіб. для студ. ін-тів культури / Рівн. держ. ін-т культури. – Рівне: РДІК, 1995. – 183 с.

Надійшла до редколегії 30.01.2002 р.

УДК 378.147:004.4+023.5

А. Г. ГОЛОВКО

ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЦИКЛУ

Розглядається проблема комп'ютеризації навчальних дисциплін бібліотечно-інформаційного циклу. Подається огляд програмного забезпечення, яке використовується для комп'ютеризації.

Загальновідомо, що комп'ютеризація будь-якої галузі наукової чи практичної діяльності починається з використання універсальних програмних продуктів, які забезпечують реалізацію більшості основних завдань, і лише на подальших етапах виникає потреба в розробці «власного» програмного забезпечення.

Однак, щоб приступити до роботи, – а мова йде про комп'ютеризацію конкретних навчальних курсів «Книгознавство. Історія книги» та «Статистика друку», – потрібно насамперед визначитися, на яких персональних комп'ютерах (ПК) ми будемо здійснювати переклад інформації в електронний формат і на якій платформі. Сьогодні визначальними є дві архітектури користувальних ПК – MAC та PC (IBM сумісні).

Перші зорієнтовані, в основному, на роботу з графікою, відео, широко використовуються в різних видавничих, рекламних та інших цілях. ПК другого типу більш розповсюджені і популярні, однак не мають чіткого цільового призначення, оскільки передбачають широкий спектр використання – від елементарної роботи в офісі до надскладних прогностичних розрахунків. Саме тому архітектура PC для вирішення поставленого завдання – комп'ютеризація навчальних дисциплін соціогуманітарної сфери – є найприйнятнішою.

Стосовно платформи – операційної системи (ОС), то слід пам'ятати, що їх існує декілька видів, які відрізняються ступенем надійності, рівнем апаратної підтримки, інтерфейсу і мірою сприяння її різноманітним функціям. Поділяються вони на дві основні групи: мережеві ОС (Windows 2000 Server, Unix-

подібні системи) та користувальні (Windows 9x, Windows 2000 Professional , XP, OS/2, BeOS та ін.).

Для вирішення поставленої мети використовуватимемо серію користувальних ОС фірми Microsoft Corporation Windows 9x (ME) – найбільш розповсюджених операційних систем, які відзначаються досить потужним інструментарієм для роботи з апаратурою (комп'ютерним «залізом»), зручним графічним інтерфейсом, підтримкою мульти-медійних стандартів, надійною базою програмних продуктів, розроблених саме для цих платформ.

Загалом програмне забезпечення (ПЗ) умовно можна поділити на 3 основні типи:

1. ПЗ для вирішення певних завдань, що не потребують перепрограмування інструментів програми, зміни внутрішньої конфігурації продукту;

2. ПЗ, що має засоби для налаштування під конкретні потреби користувача (внутрішні мови програмування, можливість зміни інтерфейсу і перепрограмування деяких функцій);

3. ПЗ – програмні продукти для розробки програм користувачів (мови програмування і засоби розробки програмних пакетів).

Для вирішення поставленої мети найпридатнішими є продукти першого типу, де поки що немає необхідності розробляти власні програми (що знадобиться в подальшій роботі), і намагання спростити процес переведення деяких елементів на комп'ютерну мову.

На початковому етапі комп'ютеризації обраних навчальних дисциплін достатньо використання програмних продуктів таких типів:

- текстові редактори;
- електронні табличні менеджери (процесори);
- графічні редактори;
- WEB-редактори.

Для текстового і табличного процесорів найприйнятніші, на нашу думку, Word та Excel із пакета Microsoft Office 97 (2000,XP). Для виконання графічних робіт необхідні два потужні редактори: растровий – Adobe Photoshop 6 (Adobe System Incorporated) і векторний – CorelDraw10 (Corel Corporation). Для розробки WEB-сторінки – Macromedia Dream Weaver 4 (Macromedia Incorporated).

Стосовно обраних програмних продуктів, необхідних для реалізації поставлених завдань, необхідно сказати наступне:

Microsoft Word – універсальний редактор текстів і засіб підготовки оригінал-макетів, популярний серед багатьох користувачів через досить широкі функціональні можливості, простоту інтерфейсу, інтегрованість з іншими програмними продуктами.

Word – зручний при наборі, форматуванні тексту, його друкуванні, дозволяє швидко створити документ будь-якої складності з різноманітних частин і фрагментів, переносити дані в інші програми з метою подальшої їх обробки

тощо. Ось лише деякі з основних функцій, що підтримує Word:

- зазначення параметра абзаців тексту і сторінок документа;
- друк верхніх або нижніх колонтитулів довільної форми;
- автоматичне формування змісту і будь-яких видів покажчиків;
- оформлення таблиць та абзаців «один біля одного»;
- включення малюнків (графічних файлів);
- розміщення абзаців (наприклад, малюнків) у будь-якому місці сторінки та ін.

Microsoft Excel є лідером на ринку програм з обробки електронних таблиць. Своєю популярністю серед користувачів ця програма зобов'язана широкому набору інструментів для роботи з числовими даними, їх аналізом, простоті інтерфейсу, внутрішньою підтримкою мови-розширника і макросів (VBA), гнучкою системою налаштувань.

Excel дозволяє ефективно створювати звіти різної складності, робити розрахунки й аналіз даних, будувати діаграми, графіки, готувати документ до друку або подальшого використання в інших системах (конвертація).

Програма підтримує велику кількість математичних функцій, може використовуватися для статистичного аналізу, створення простих баз даних та їх застосування в Інтернеті.

Adobe Photoshop є потужним растровим редактором і призначений для роботи з графічними об'єктами. Він дозволяє працювати з палітрою кольорів, калібрувати, сканувати, імпортувати й експортувати, виділяти області (зони), контури, малювати, редагувати, вбирати кольори, канали і маски, фільтри, змінювати розміри зображень, здійснювати кольорокорегування, друкувати зображення та ін.

Цей редактор використовується також для підготовки зображень для друкування в Інтернеті, тому що володіє всіма необхідними функціями для корегування й обробки графічних об'єктів, їх оптимізації та експорту в різні формати.

CorelDraw – популярний векторний графічний пакет. Має величезну кількість інструментів для створення, обробки і корегування векторної графіки, дозволяє імпортувати і працювати з растровою графікою, зберігати дані в зручному для користувача форматі. CorelDraw 10 користується заслуженим авторитетом як серед професійних дизайнерів, які розробляють складні логотипи і макети, так і серед користувачів-аматорів, які з його допомогою створюють різноманітні схеми, прості ілюстрації, сторінки для Інтернет.

DreamWeaver – пакет для створення документів і публікації їх в Інтернеті. Дозволяє працювати з усіма сучасними інструментами в глобальній мережі (Java, CGI, DHTML, SSI та ін.), розробляти оригінальні WEB-макети, максимально спрощувати складні операції з розстановкою тексту, графіки, звуку, анімації в сайті, автоматизувати процес оновлення і редагування Інтернет-сторінок.

Для підготовки тексту навчального курсу варто скористатися програмою

MS Word 2000. Це спростить процес створення документації, дозволить ефективно контролювати обсяг і зміст навчальних та методичних матеріалів. Існуюча в цій програмі гнучка система налаштування параметрів документа (шрифт, поля, інтервал між рядками, символами, відступи в абзацах, колонцифри, колонтитули, примітки, тощо.) надає можливість надати матеріалові потрібного вигляду, досягти «читабельності», наочності навчального посібника, зробити процес засвоєння інформації найефективнішим.

Оскільки що текстова частина навчального документа при комп'ютеризації навчального курсу (особливо на її початковому етапі) є основоположною, необхідно звернути увагу на можливості ПЗ при оформленні і подальшому використанні набраних даних. У цьому аспекті MS Word є універсальним. Він дозволяє не лише імпортувати дані з багатьох прикладних програм і розташовувати їх в документ, але й переносити їх в інші формати (зокрема, в HTML для публікації в Інтернет).

На початковому етапі комп'ютеризації навчальних дисциплін бібліотечно-інформаційного циклу MS Word використовуємо при наборі, перевірці та конвертації даних у програми CorelDraw та DreamWeaver. Зумовлено це тим, що в цих програмах відсутня гнучка система підготовки тексту і вони не призначені саме для роботи з ним, але ефективніше, ніж Word, здатні реалізувати деякі функції при роботі з текстово-графічною інформацією.

CorelDraw, відповідно, дозволяє масштабувати і змінювати форму, стан, оздоблення тексту, рисунка, а DreamWeaver надає можливість створити документ, де вже текст (або ілюстрація) перестає бути статичним елементом і може змінюватися в залежності від реакції користувача програми, стає об'єктом для посилання на інші дані тощо.

Для підготовки графічних даних, що застосовуються в навчальному процесі, використовуємо два графічні редактори – CorelDraw та Adobe Photoshop. Перший із них був використаний при підготовці складних схем і перетворенні діаграм в графічний (растровий) формат з метою подальшої публікації в глобальній мережі.

CorelDraw дозволяє керувати графічними об'єктами векторного типу, що надає можливість розбити складний об'єкт на низку простих елементів типу кола, кривої, багатокутника, лінії та ін. Цю особливість найзручніше використовувати для створення складних схем, графіків, які значно складніше створювати в тому ж Word'і чи іншому текстовому редакторі.

При підготовці схем у CorelDraw застосовується метод нашарувань та груп об'єктів, які можна об'єднати між собою і контролювати процес накладання їх один на одного. Цей прийом використовується в багатьох графічних редакторах, однак у CorelDraw він реалізується особливо ефективно. Кожна крива, кожне коло і та ін. можуть бути чітко спозиційовані і «прив'язані» до окремого об'єкта, аркуша, володіти унікальними властивостями (кольором, кутом роз-

вороту, товщиною, зовнішніми зв'язками з іншими об'єктами).

Таким чином, цей засіб вельми прийнятний, тому що робота набуває чітко окресленої форми (не «розпливається», за будь-яких змін в системі, не втрачає власних властивостей при зміні масштабу і т.ін.), яку можна використати при переносі даних, роздрукуванні чи подальшому використанні документа.

При створенні схеми структури книжкової справи і безперервного руху книжкового потоку наочно продемонстрована і підтверджена ефективність підготовки навчальних матеріалів за допомогою графічного вектора пакета CorelDraw. Цей пакет надає можливість імпортувати деякі дані з інших програм за допомогою механізму OLE (через буфер обміну) і переводити їх у графічний формат.

Цю функцію ми використовували при створенні ілюстрацій і переведенні їх у HTML формат (Internet-варіанта роботи).

Adobe Photoshop використовується при скануванні та обробці ілюстрацій. Це растровий редактор із широкими можливостями редагування та корегування зображень. Він не такий ефективний при побудові графіків та схем, але набагато зручніший у роботі саме з растровими зображеннями. Photoshop дозволяє здійснювати сканування ілюстрацій, кольорокорегування, переведення зображень у різні формати (експорт), редагування необхідних елементів, додавання різноманітних спецефектів, зміну параметрів зображення, його друкування і підготовку до публікації в Internet.

При реалізації поставленого завдання – комп'ютеризації дисциплін бібліотечно-інформаційного циклу – ми користуємося інструментами Photoshop для переведення в цифровий формат, усунення небажаних ефектів при скануванні (муар, нечіткість). Завдяки цьому вдалося створити галерею ілюстрацій (перш за все з історії української книги), впорядкувати їх розмір, обсяг, оптимізувати деякі з них для вставки в HTML-формат.

Такі інструменти Photoshop'а, як повернення зображення, кадрування, корегування розмірів і розширення (dpi) документа дозволяють якісно підготувати ілюстрацію до презентації і використати її в подальшому при роботі з іншими програмними продуктами.

Photoshop має ще одну чудову властивість. Він дозволяє оптимізувати документ для різних систем, що зручно не лише стосовно видавничої справи і підготовки документа до публікації, а й при розробці оригінальних дизайнерських макетів в Інтернет.

Деякі елементи WEB-сторінки дисертаційного дослідження виконані саме в такому режимі. Раніше цей пакет був використаний також при розробці сайту Харківської державної академії культури.

Розробка **Internet-сайтів** потребує не лише ґрунтовного знання основної мови опису web-сторінок HTML, а й художнього смаку оформлення, знання основних правил побудови макета, структури сторінки тощо. Нерідко користувачеві важко збагнути всі ці вимоги відразу, а використання деяких програм при

роботі з web-дизайном лише ускладнює процес створення і розробки сайтів.

Для підготовки Internet-варіанта дисертаційного дослідження ми використовуємо пакет **DreamWeaver 4**, який дозволяє створювати Internet-документи будь-якої складності, застосовувати безліч налаштувань та додаткових можливостей при його розробці, всі сучасні методи анімації, оформлення сайтів, друкувати готові розробки безпосередньо в мережу.

Dream Weaver є зручним як при початковій розробці сайту, так і при редагуванні вже створеного. Ефективне редагування коду і чітка візуалізація процесу налаштування дозволяє користувачеві контролювати процес створення-обробки всіх елементів у межах сторінки. Таких можливостей не мають багато інших редакторів.

У дисертаційному дослідженні ми використовуємо таблицю каскадних стилів, графічні вставки і текст при створенні макета. Усі ці три компоненти є необхідними при розробці якісного сайту, зорієнтованого на різні платформи і привабливість художнього оздоблення.

Вибір коротко охарактеризованих вище програмних продуктів при виконанні дисертаційного дослідження зумовлений не лише їх потужністю і багатофункціональністю, а й високим рівнем їх інтеграції між собою. Це дозволяє передавати дані з одного пакета в інший і подавати їх у зручному для користувача вигляді.

У зв'язку з проблемою, що розглядається, не можна не згадати про правовий аспект використання існуючих програмних продуктів щодо міжнародно-правових норм захисту інтелектуальної власності. Тому набуло актуальності питання про використання альтернативних (безкоштовних) програмних продуктів, які базуються на Unix – платформі, що не потребують ліцензії на їх використання.

Однак на практиці реальних можливостей їх використання поки що немає. Тому сподіватися на швидкий перехід до freeware-продуктів, мабуть, передчасно.

Детальніший розгляд використання програмних продуктів буде подано при характеристиці практичних аспектів комп'ютеризації навчальних дисциплін бібліотечно-інформаційного циклу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про зміни Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 16 березня 2000 р. // Вісн. Верховної Ради. – 2000. – № 23. – Ст. 177.

2. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. // Вісн. Верховної Ради. – 1998. – № 27 – 28. – Ст. 182.

3. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р. // Уряд. кур'єр. – 2000. – 8 серп. – С. 9.

4. Добровольський О. Підручник на тлі комп'ютеризації: необхідність нових принципів // Вісн. Кн. палати – 1997. – № 12. – С. 11 – 13.

5. Загуменна В. Концептуальна модель підготовки сучасного бібліотечно-інформаційного фахівця // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 2. – С. 20 – 21.

6. Інформаційний сервіс в Інтернеті: Навч. посіб. / Шейко В.М., Б.М. Смоляницький, Л.Я. Філіпова та ін.; Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 1998. – 208 с.

7. Ковалев А. MS Office 2000: В новое тысячелетие – офисным пакетом // Компьютер. обозрение. – 1998. – № 33. – С. 28 – 30.

8. Ковтанюк Ю. CorelDRAW 10 – К.: Юниор, ДиаСофт, 2001. – 800 с.

9. Мак-Клелланд Дик. Библия пользователя Photoshop 4 для Windows 95: Пер. с англ. – К.: Диалектика, 1997. – 592 с.

10. Харвей Г. Excel 97 для Windows для «чайников»: Пер. с англ. – К.: Диалектика, 1997. – 320 с

11. Шейко В., Асєєв Г. Internet у Харківському державному інституті культури: проблеми та перспективи // Вісн. Кн. палати. – 1997. – №4. – С. 24 – 27.

12. Шейко В.Н., Асеев Г.Г. Основы Windows: Учеб. пособие для студентов ин-тов культуры / Харьк. гос. ин-т культуры – Х.: ХГИК, 1998. – 286 с.

13. Шепелев Ю. Графические редакторы 2000: все дороги ведут в Internet / / Компьютер. обозрение. – 2000. – № 50. – С. 48.

14. Шепелев Ю. Что Photoshop грядущий нам готовит? // Компьютер. обозрение. – 2000. – № 34. – С. 34 – 36.

Надійшла до редколегії 20.02.2002 р.

УДК 027

Н.П. ПАСМОР

МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ІНДЕКСУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ В АВТОМАТИЗОВАНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ СИСТЕМАХ

Аналізуються структурні та якісні зміни в технології індексування документів в автоматизованих бібліотечних системах.

Важливим етапом бібліотечної обробки видань, що надходять у бібліотечні фонди, є індексування, яке містить систематизацію і предметизацію видань та їх складових частин, що відбито у ГОСТах 7.26-80, 7.27-80. Саме повнота і точність індексування багато в чому визначають ефективність роботи читачів із бібліотечними каталогами,і ступінь задоволення читацьких запитів.

Упровадження в сучасних бібліотеках автоматизованих бібліотечно-інформаційних систем (АБІС) значно розширює можливості систематизатора. У більш повному і всебічному описі документів (зокрема в розкритті змісту видання або статті), однак, як показує досвід використання АБІС і мережі Інтернет, проблема забезпечення повноти і точності пошуку (особливо захисту від «інформаційного шуму») ще потребує вирішення.

Існують, як мінімум, три фактори, що впливають значною мірою на якість індексування документів, ефективність пошуку в бібліотечних (у тому числі в електронних) каталогах.

По-перше, це якість понятійного апарату тих галузей знань (конкретних наук), що використовуються, які відображені в бібліотечному фонді і в довідково-

пошуковому апараті (ДПА) конкретної бібліотеки. Для бібліотеки юридичного вузу, основну частину фонду якої складає правова література, проблема термінологічного забезпечення, зокрема україномовними джерелами, є особливо нагальною [11].

По-друге, це якість інформаційно-пошукових мов (ІПМ), які використовуються в бібліотеці при індексуванні документів, що надходять, і при пошуку документів у бібліотечних каталогах.

Нарешті, по-третє, це функціональні можливості та якість інформаційно-пошукових систем (ІПС), що надаються читачам (користувачам бібліотеки) для роботи з каталогами.

У даній статті аналізуються структурні та якісні зміни в технології індексування документів, що відбуваються при втіленні засобів автоматизації, а також їх вплив на ефективність роботи користувачів з електронним каталогом бібліотеки Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого (НЮАУ).

1. Характеристика традиційних схем індексування документів у бібліотеці

У наукових і навчальних бібліотеках, зазвичай, використовують три методики індексування видань і їх складових частин:

1) систематизацію визначення класифікаційного індексу документа відповідно до його змісту з таблиць певної системи бібліотечно-бібліографічної класифікації [ГОСТ 7.26-80];

2) предметизацію визначення предметної рубрики для документа відповідно до його змісту [ГОСТ 7.26-80];

3) координатне індексування – перелік ключових слів або дескрипторів, що розкривають зміст документа [ГОСТ 7.27-80].

Провідне місце належить систематичним класифікаціям, які базуються на основі класифікації наук, оскільки кожен документ містить інформацію з певної галузі (або декількох галузей) знань. Це, в свою чергу, не може бути підставою для того, щоб повністю ототожнювати бібліотечно-бібліографічну класифікацію з класифікацією наук, оскільки бібліотечно-бібліографічна класифікація є цілком самостійною системою, котра повинна відповідати певним вимогам [2, с. 61-62]:

• науковості через розкриття інформаційного змісту документа, відтворюючи сучасний рівень розвитку науки і практичної діяльності людини; порядок розміщення класів, підкласів та ін. від загального до часткового, від складного до простого має відтворювати дійсні взаємовідношення між науками, відповідати розвиткові природи й суспільства. Будь-яка бібліотечно-бібліографічна класифікація має використовувати новітні досягнення бібліотекознавства і теорії інформаційного пошуку [2, с. 61].

• бібілотечно-бібліографічна класифікація повинна бути універсальною, тобто з максимальною повнотою відтворювати всю сукупність людських знань, створювати можливість розподілу документів, що відносяться до різних галузей знань, народного господарства, культури; надавати можливість для систематизації

документів, що утворюються на різних носіях інформації [2, 61];

• багатоаспектності – можливості бібліотечно-бібліографічної класифікації відображати документи з різних точок зору, оцінюючи як їхній зміст, так і інші формальні характеристики (вигляд документа, читацьке призначення, територіальні ознаки та ін.) [2, с. 61];

• адаптованості – відповідати умовам існування каталога в кожній конкретній бібліотеці, легко скорочуватися або розгортатися, доповнюватися, модернізуватися залежно від цілей і завдань, які стоять перед різними типами бібліотек [2, с. 62];

• чіткість і простота побудови забезпечують отримання потрібної інформації у стислому обсязі, з мінімальними витратами праці, а також вільне орієнтування в ній [2, с. 62];

З огляду на вищезгадані вимоги до системи бібліотечно-бібліографічної класифікації, в бібліотеках України (зокрема. бібліотеці НЮАУ) використовуються дві системи класифікації: Універсальна десяткова класифікація (УДК) і Бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК).

УДК як міжнародна й універсальна система класифікації знаходить широке застосування в усьому світі, зокрема:

• в документознавчій, інформаційній і бібліотечній роботі;

• в систематичних каталогах бібліотек і в розміщенні бібліотечних фондів;

• як основа ІПМ в автоматизованих бібліотечних системах.

Особливої привабливості системі УДК надає принцип деталізування розділів, оснований на використанні арабських цифр, який є простим і зрозумілим для читачів будь-якої країни.

Це зумовило розробку в СРСР системи Бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК), що більш повно враховує прийняту в країні класифікацію наук, організацію й методику бібліотечної роботи.

Бібліотека НЮАУ, як і інші бібліотеки України, поряд з УДК, використовує систему ББК (версію для наукових бібліотек).

Основним структурним елементом таблиць класифікації є класифікаційний поділ – індекс, який має формальне вираження для УДК в арабських цифрах від 1 до 10, для версії, що використовується ББК в літерах російського алфавіту та цифрах.

Алфавітно-предметний покажчик (АПП) використовується як путівник системи УДК/ББК, головним завданням якого є забезпечення ефективного пошуку документа чи інформації на основі головної теми (предмета), за допомогою якої розкривається пошуковий образ документа.

Необхідно підкреслити, що АПУ, які є обов'язковими складовими будь-якої системи класифікації, за своїм призначенням принципово відрізняються від інших розділів цієї системи, зокрема від її основних таблиць. Якщо в основних таблицях усі рубрики подаються в систематичному порядку, що відображає класифікацію відповідних наук (галузей знання) і/або об'єктів, то в АПУ всі поняття розміщені

в алфавітому порядку, причому під найменуванням кожного базового предмета наводяться всі індекси, під якими це поняття відбито в основних таблицях.

Окремі, коротко сформульовані в АПП теми (предмети) називаються предметними рубриками [2, с. 77], за допомогою яких можна швидко і якісно обгрунтувати запит користувача стосовно літератури чи інформації на важливу для нього тему.

Основною структурною одиницею предметизації є предметна рубрика, яка позначається не умовними шрифтами (індексами), а окремими словами (всіма частинами мови, крім дієслів, прислівників, займенників). Оскільки предметизація документів базується на природній мові, то при формуванні предметних рубрик предметизатор повинен вжити заходів, щоб обмежити властиві природній мові явища багатозначності. Якщо у слів-термінів є синоніми, то в АПП слід подавати основний термін, а до його синоніма зробити посилання. Це надає можливість створювати в АПК комплекс, де збирається вся література про предмет, який має кілька термінів. Якщо існують вітчизняні терміни та іноземні, перевага надається вітчизняним [2, с. 78].

За обсягом розрізняють адекватні та узагальнюючі предметні рубрики: адекватна точно відповідає змісту видання; узагальнююча є більш широкою, загальною порівняно зі змістом документа, наприклад:

«Держава і право» – узагальнююча,

«Історія вчень про державу і право»– адекватна.

За структурою предметні рубрики бувають простими і складними [2, с. 79]. Проста предметна рубрика містить лише найменування предмета:

Державна таємниця;

Державне мито;

Державний кордон.

Якщо предмет у виданні розглядається в певному аспекті, він отримує складну предметну рубрику, яка містить заголовок (найменування предмета, тема) і підзаголовок (найменування аспекту):

Державна таємниця – розголошення;

Державне мито – прибуток від Д.м.;

Державний кордон – охорона.

Підзаголовки розкривають аспекти, в яких розглядається предмет, розкривають форму, а також читацьке призначення документа, тобто звужують обсяг заголовка [2, с. 79].

Керуючись загальноприйнятими нормами, бібліотека НЮАУ використовує 4 види підзаголовків: тематичні, географічні, хронологічні, формальні.

Окремі аспекти вивчення того чи іншого предмета (теми) в галузі права відображають тематичні підзаголовки:

Держава і право – загальна теорія.

Детальніше вивчити особливості розвитку права, правознавства та суміжних

наук допомагають географічні підзаголовки, що розкривають територіальний аспект предмета (теми):

Конституційне право – Франція.

Цивільній процес – Україна.

Хронологічні підзаголовки уточнюють певний час, період або дату події, інформація про яку міститься в книзі чи на електронному носієві:

Друга світова війна, 1939-1945.

Формальні підзаголовки відображають читацьке і цільове призначення документа, а також його форму:

Філософія права. Підручники і посібники

Судова медицина. Довідники.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити такі особливості їх застосування в бібліотеках:

а) у зведених («гніздових») рубриках АПУ подаються ті поняття, які в основних таблицях рознесені за різними розділами (в цьому зручність АПУ);

б) в АПУ під кожним «предметом» визначаються його галузеві аспекти і відбиваються міжгалузеві зв'язки, однак не наводяться зв'язки супідрядності понять;

в) для полегшення пошуку в АПУ багато понять відбиваються і в прямій, і в інверсованій формі, тому кількість рубрик в АПУ, зазвичай, значно перевищує кількість рубрик (індексів) в основних таблицях;

г) при всіх достоїнствах АПУ функції покажчика суто довідкові, бо це засіб операційного пошуку рубрики, а не готового індексу (переважно в АПУ відсутні методичні вказівки, які приведені в основних таблицях).

Відмінності в принципах систематизації і предметизації документів відображаються і в структурі традиційних бібліотечних каталогів:

а) в основі систематичного каталога – групування видань в систематичній послідовності, з галузі знань, від загального до одиничного;

б) в основі предметного каталога – угрупування видань незалежно від галузі знань, безпосередньо з предмета (в алфавіті предметних рубрик), при цьому загальне і одиничне виявляється в одному рядку.

Особливе місце в бібліотечній обробці посідають методи так званого «координатного індексування», які основані на кодуванні документів за допомогою ключових слів або дескрипторів. Словники ключових слів і дескрипторів, а також словники стандартних термінів або тезаурусів, використовуються, зазвичай, для опису найістотніших аспектів предметів дослідження, тому методи координатного індексування прийнято відносити до групи методів предметизації.

Більшість фахівців вважають, що поширенішою мовою і кодом (для індексування документів) може служити систематика (типу УДК), бо відмінності природних мов («мовний бар»єр») і термінології роблять предметизацію в будь-якому її вигляді малопридатною для міжнародного обміну інформацією.Зважаючи на це

дійшли висновку, що будь-які фасетні й дескрипторні методи доцільно застосовувати, головним чином, для автоматизованого пошуку в електронних каталогах.

2. Про додаткові компоненти довідково-пошукового апарату бібліотеки

У кожній бібліотеці розробляються необхідні додаткові компоненти довідково-пошукового апарату (ДПА).

Передусім, це алфавітно-предметний покажчик до систематичного каталога (АПП-СК), який істотно відрізняється від АПП до таблиць класифікації (АПП-УДК, АПП-ББК):

• АПП-УДК/ББК містить усі предметні рубрики, в тому числі й ті, з яких у СК бібліотеки немає літератури;

• АПП-СК не містять рубрик для відсутньої в СК літератури, зате включають додаткові, специфічні для даної бібліотеки рубрики.

У кожній бібліотеці розробляються робочі таблиці класифікації, в яких:

а) не подаються невживані рубрики основних таблиць;

б)містяться введені в СК додаткові рубрики;

в) формулювання рубрик наводяться відповідно до роздільників СК.

Крім того, в робочих таблицях фіксується досвід бібліотеки для подальшої систематизації, а саме:

• уточнюється ступінь деталізування і вказується дріблення або узагальнення рубрик основних таблиць з урахуванням фактичного обсягу розділів СК;

• включаються рубрики зі складними і складовими індексами (в тому числі з визначниками, що використовуються бібліотекою), а також з поняттями, які відсутні в основних таблицях;

• у методичних вказівках відбивається специфіка структури СК і розміщення книг на полицях (зокрема даються довідки про визначники, що використовуються).

Нарешті, великі бібліотеки ведуть картотеку методичних рішень із систематизації, яка, аналогічно з методичними вказівками до основних таблиць класифікації, відображає специфіку робочої методики класифікації в даній бібліотеці. У найпростішому вигляді ця картотека може складатися з карток (або переліку записів), на кожній з яких наводяться ключове слово (поняття) і пов'язані з ним поняття (рубрики, індекси, аспекти), до яких були прийняті класифікаційні рішення.

3. Зміни в технології індексування документів при впровадженні засобів автоматизації бібліотеки

Автоматизація функцій систематизаторів є одним із пріоритетних напрямів у роботі бібліотеки НЮАУ з впровадження «Системи автоматизації бібліотеки» (САБ).

Це знаходить відображення в структурі і обсязі баз даних, створених у «САБ» за 2,5 роки (з березня 1999 р.). Так, за станом на 1.10.2001 р. обсяг ЕК становив близько 65200 документів (із них 11683 описів книг і 36049 описів

статей), а загальний обсяг довідкової БД, підтримуючої процес систематизації і предметизації (таблиці ББК і УДК, АПП до цих таблиць, довідник ключових слів і ін.) – понад 50000 записів.

Електронний каталог (ЕК), що підтримується «САБ», є багатофункціональним (у ньому поєднані функції систематичного, предметного, авторського, топографічного і службового каталогів), а автоматизована технологія індексування документів, що реалізується із застосуванням «САБ», характеризується низкою структурних і функціональних особливостей, що забезпечують істотне підвищення якості індексування (порівняно з неавтоматизованою технологією).

По-перше, в системі забезпечується одночасне (паралельне) індексування і кодування кожного видання (складової частини видання) кількома методами, зокрема:

- у таблицях УДК (російськомовна версія 1997 р.);
- у таблицях ББК-Н (версія ББК для наукових бібліотек);
- у списку ключових слів (складається в процесі індексування);
- у списку навсалюних дисциплін, що вивчаються в академії;
- у списку наукових спеціальностей, представлених у фонді бібліотеки;
- у місцях зберігання видань та ін.

Така система індексування не тільки забезпечує багатофункціональність ЕК, але й дозволяє здійснювати обмін бібліографічними даними з іншими бібліотеками, використовуючи різні системи індексування документів.

По-друге, в системі відпрацьована методика формування робочих довідників (таблиць) класифікації (у цьому разі це таблиці УДК і ББК-Н) через введення даних з еталонних (повних) таблиць. Для формування довідника УДК використані повні таблиці 1997 р., отримані з ВІНІТІ (м. Москва) і подані на машинних носіях., а для довідника ББК-Н введені дані з друкарського видання 1965 р.

Ця методика забезпечує необхідну достовірність робочих таблиць, а при використанні еталонних таблиць на машинних носіях істотно скорочуються витрати часу на їх формування.

Необхідно зазначити, що бібліотеки досі не отримали україномовні варіанти таблиць УДК на машинних носіях, а для таблиць ББК-Н немає відповідного аналога і в друкованому вигляді. Це змушує бібліотеку здійснювати переклад рубрик українською мовою своїми силами, що пов'язано з великими витратами часу і не завжди гарантує точність перекладу текстів.

По-третє, для полегшення і прискорення роботи систематизаторів у системі передбачені два довідково-методичні апарати:

1) довідкова БД з повними текстами АПП-УДК (АПП-ББК) для тих розділів (основних таблиць), які використовуються бібліотекою і введені у відповідні довідники УДК/ББК;

2) у згаданих довідниках містяться не тільки класифікаційні індекси, але й

повні вербальні формулювання рубрик, «прив»язаних» до відповідних індексів.

Систематизаторам (як і користувачам ЕК) надається можливість оперативного добору класифікаційного індексу через загадування терміну («галузі», «теми», «предмета») для пошуку або в АПП-УДК/ББК, або безпосередньо в довіднику УДК/ББК (у зазначеному переліку рубрик).

Переважно контекстний пошук у рубриках основної таблиці виявляється простішим і ефективнішим, ніж пошук в АПП (таблиця з фрагментами ББК-Н і АПП-ББК).

По-четверте, в «САБ» реалізований досить простий і зручний метод координатного індексування в довіднику (списку) ключових слів, при якому необхідне индексаторові ключове слово спочатку слід шукати в довіднику, а при відсутності «відповідного значення терміна» (точного або наближеного) індексатор формулює новий термін, вводить його в довідник, а потім – посилання на цей термін в опис документа.

Як показує аналіз роботи користувачів з ЕК, саме апарат ключових слів найчастіше й охоче застосовується в роботі користувачів з ЕК, при цьому користувач або вводить необхідний термін у пошуковий запит, або заздалегідь звертається до довідника, знаходить у ньому «відповідний» термін, а потім організує пошук із цього терміна.

Крім очевидних переваг, цей метод індексування (і пошуку) документів в ЕК має відомі недоліки, найістотніші з яких:

1) у списках ключових слів, зазвичай, використовуються нестандартизовані терміни, які не завжди адекватно відбивають сутність «предмета» (явища, що описується, об'єкта, процесу і т.ін.), принаймні, в автора, систематизатора і читача можуть існувати різні описи цього «предмета»;

2) у списках ключових слів не відображені багатозначність понять і термінів, які описують ці поняття (омоніми і синоніми);

3) у списках ключових слів не зазначені смислові зв'язки між термінами (поняттями), а алфавітна послідовність термінів посилює цей недолік, віддаляючи один від одного споріднені поняття.

Саме ці недоліки стимулюють розвиток більш досконалих методів координатного індексування документів, зокрема створення і впровадження автоматизованих інформаційно-пошукових тезаурусів (АІПТ).

Завершуючи аналіз впливу автоматизації на якість індексування, слід зазначити, що в будь-якій системі індексування вирішальна роль належить бібліотекарю-систематизатору, від якого, зокрема, залежить повнота формального опису документа, що індексується. Саме складність ручних операцій часто приводить до того, що систематизатор обмежується наданням документові одиного або двох відповідних класифікаційних індексів, в результаті чого користувач може не знайти вельми цінний для нього документ.

Елементи суб'єктивізму зберігають свою роль і при автоматизованих методах індексування, однак, наявність в автоматизованій системі зручних і ефективних засобів підтримки процесу індексування дозволяє систематизаторові більш повно і всебічно описати документ, що індексується, а значить, підвищити повноту і точність задоволення запитів користувачів.

4. Можливості вдосконалення методики координатного індексування через використання тезаурусів

Як зазначалося вище, недостатня ефективність методів індексування і пошуку, основаних на застосуванні списків ключових слів, багато в чому зумовлена неоднозначністю завдання учасниками процесу створення і використання бібліотечного (в тому числі електронного) каталога.

Розуміючи обмеженість цих методів і водночас зважаючи на їх значимість для масового користувача, деякі фахівці пропонують поєднувати ключові слова з індексуванням у таблицях УДК (ББК), розглядаючи ключове слово як підрубрику предметної або аспектної рубрики класифікаційної таблиці.

Однак, кординально підвищити ефективність координатного індексування можна лише на основі застосування автоматизованого тезауруса.

Не вдаючись в деталі багаторічних дискусій про призначення, можливості й обмеженість різних тезаурусів, зазначимо, що в такому разі мова йде про використання автоматизованого інформаційно-пошукового тезауруса, який, за своєю суттю, є реалізованим на базі комп'ютера словником понять і словником зв'язків між поняттями. Основним призначенням такого тезауруса є переклад на інформаційно-пошукову мову смислового змісту документів і запитів, які стосуються предметно-тематичної галузі, що охоплена класифікаційною схемою тезауруса.

Бібліотеці НЮАУ необхідний, передусім, тезаурус (або система тезаурусів) з усіх галузей права й інших тематичних розділів, які подані в ЕК.

В Україні поки відсутні правові тезауруси, які могли б бути безпосередньо (або після деякої доробки) включені до складу лінгвістичного забезпечення «САБ». З російськомовних тезаурусів найдосконалішими, згідно з попередньою оцінкою, є два АІПТ, розроблені ІНІОН РАН: с з правознавства та з економіки і демографії. Принаймні, ці програмні продукти можуть використовуватися як базові при розробці власних АІПТ.

Для тих предметних галузей, які не подані в згаданих тезаурусах, необхідно виконати повний цикл досліджень і розробок, які містять переважно такі види робіт:

- відбір фонду термінології, тобто рекомендованих масивів інформаційних документів (ІД) у кожній предметно-тематичній сфері;
- відбір термінів і складання словника, тобто переліку термінів, означених в якості ключових слів при обробці інформаційних документів;
- складання класифікаційних схем з усіх тематичних напрямів і побудова чіткої термінологічної системи;

• обробка словників і підготовка на їх основі лексико-семантичних покажчиків для кожної предметно-тематичної галузі та ІПТ у цілому [10, с 4].

При формуванні репрезентативного масиву ІД у галузі права перевага надається, згідно з ієрархією пріоритетів, таким документам:

• Законам України та іншим законодавчим документам;

• тлумачним та енциклопедичним словникам у галузі права і споріднених галузях;

• наявним тезаурусам у галузі права та споріднених галузях;

• офіційним документам із класифікації видань (таблиці УДК, ББК, рубрикатори);

• науковим виданням (дисертації, звіти, збірники праць, матеріали конференцій та ін.);

• статтям із періодичних видань;

• навчальним (навчально-методичним) виданням.

Перевага у використанні вищеозначених ІД надається документам в електронній формі, але використовуються й текстові варіанти.

5. Приклад побудови системи понять для однієї навчальної дисципліни

Згідно з положеннями типової методики створення АІПТ, бібліотека НЮАУ разом із кафедрою культурології НЮАУ розробила систему понять «Професійна етика юриста» (*Рис. 1*).

Наведена в таблиці систему понять «Професійна етика юриста» відповідає вимогам ІПТ:

підібрані терміни для позначення моральних, психологічних та професійних аспектів діяльності юриста;

загальний масив понять професійної етики юриста на основі логічно-зумовленого визначення ієрархічних (родово-видових) та асоціативних зв'язків поділяється на три групи: 1) моральна свідомість; 2) правосвідомість; 3) моральна практика.

Усередині цих трьох груп (підмасивів) теж установлені ієрархічні (родово-видові) зв'язки:

• терміни подаються за принципом від складного до простішого, від загального до часткового;

• моральні принципи:

а) гуманізм;

б) рівність;

в) справедливість;

г) об'єктивність;

д) толерантність;

е) неупередженість;

ж) презумпція невинності.

• встановлено зв'язок між двома поняттями, які є цілим та частиною (ціле

– етика професійної діяльності юриста з урахуванням аспектів спеціалізіції, частина – етика судді, прокурора, адвоката та ін.);

• зв'язок між протилежними поняттями (поняття про «добро» і «зло») тощо.

Звичайно, потрібно ще доопрацьовувати та вдосконалювати цей розділ ІПД, але вже сьогодні можна дійти висновку, що він спроможний досить ефективно виконувати свої функції:

• інформаційну (інформаційне забезпечення навчального процесу та підготовка спеціалістів у галузі права);

• навчально-виховну (засобами ІД, представленими в ІПТ, сприяти формуванню та вдосконаленню наукового етичного мислення майбутніх юристів);

• наукову (нормотворчу) функцію (суворий відбір правознавчих термінів при створенні ІПТ «Професійна етика юриста» сприяє розвиткові науково-правової термінології, правової лексики).

Моральна свідомість	Правосвідомість	Моральна практика
• Моральні норми а) зміст поведінки б) принципи в) ідеали г) поняття про «добре» і «зле» д) моральні санкції **• Моральні принципи** а) гуманізм б) альтруїзм в) милосердя г) справедливість (законність) д) сумлінність є) професіоналізм **• Оціночне судження (моральна оцінка)** а) моральне міркування б) терміни (логічне міркування) в) диференційоване міркування г) запропоноване міркування **• Моральний ідеал** а) моральні вимоги б) моральний образ в) моральні якості	**• Ідеологічний елемент** - концепція розподілу влади - пріоритет суспільних цінностей - пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права - теорія правової держави - теорія громадянського суспільства - принцип демократизму - принцип гуманізму - принцип невід'ємності природних прав людини **• Психологічні елементи** - постійні елементи (мораль, звичаї, традиції, звички) - рухомі елементи (настрій, емоції, почуття) - пізнавальні елементи (правові знання, уява, погляди) - емоційні елементи (правові емоції, почуття, настрій) - регулятивні елементи (правові звички і традиції) - складові елементи. **• Елементи поведінки** - мотиви правової поведінки - правові установлення	**• Моральні аспекти поведінки** - спонукання - моральний характер - моральні обов'язки **• Моральні аспекти вчинку** - мотив - мета - намір - наслідки - дія - орієнтація **• Етика діяльності з урахуванням аспектів спеціальності юриста** - професійна етика судді - професійна етика прокурора - професійна етика слідчого - професійна етика адвоката - професійна етика юрисконсульта - професійна етика оперативного працівника кримінального розшуку - професійна етика працівника органів міліції

Рис. 1 Професійна етика юриста

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко І. Сучасні проблеми каталогізації: труднощі і вплив інформаційних технологій // Бібл. вісн. – 1997. – № 5. – С. 3 – 6.

2. Бібліотечно-бібліографічна класифікація // Карачинська Е.Т., Удалова В.К. Бібліотечні каталоги: Навч. посіб. – Х.: Основа, 1992. – С. 56 – 132.

3. Бургін М. Інфологічна система як розвиток поняття «тезаурус» // Бібл. вісн. – 1997. – № 1.– С. 11 – 13.

4. Голоднова Н., Петрова А. Динаміка розвитку знання і межі змінюваності універсальних бібліотечних класифікацій // Бібл. вісн. – 1996. – С. 1 – 4.

5. ДСТУУ 3578-97. Документація. Формат для обміну бібліографічними даними на магнітних носіях. – К.: Держстандарт України, 1997.

6. Ільганаєва В.О. Бібліотечна освіта в контексті організації інформатизації суспільства // Бібл. вісн. – 1999. – № 1 – 2. – С. 28 – 30.

7. Коган В.З. Демон информации в современном мире: К методологии информологического подхода // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 1999. – № 5. – С. 1 – 12.

8. Корніловська С. Про деякі «мовні хвороби» // Бібл. вісн. – 1994. – № 5 – 6. – С. 12 – 13.

9. Леонов В.П., Нюкша Ю.П., Захаров В.П. Терминологические проблемы создания информационных комплексов по консервации документов // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 2000. – № 2. – С. 10 – 14.

10. Маркова В.П. Библиотека вузов и новые технологии // Науч. и техн. б-ки. – 2001. – № 5. – С. 31 – 35.

11. Панов М.І. Понятійні апарати кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок // Вісн. Акад. правових наук України: Зб. наук. пр. – Х., 2000. – № 4 (23). – С. 37 – 45.

12. Пименов Е.Н. Нормативность и некоторые проблемы разработки тезаурусов и других лингвистических средств ИПС // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 2000. – № 5. – С. 7 – 15.

13. Пименов Е.Н. О факторах, влияющих на индексирование: индексирование и предметная область // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 2000. – № 2. – С. 15 – 23.

14. Руководство по UNIMARS / Под ред. Брайена П., Холта. – М.: ГПНТБ России, 1992. – 320 с.

15. Сукиасян Э.Р. Оргпроектирование процесса обработки документов в крупной библиотеке и переход от ручной технологии к автоматизированной // Науч. и техн. б-ки. – 2001. – № 5. – С. 36 – 50.

16. Сукиасян Э.Р. Электронный каталог и читатель // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 9. – С. 79 – 89.

17. Тростюк З. Кримінально-правовий тезаурус: Поняття, необхідність розробки та значення // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 196 – 199.

18. Шемаєва Г.В. Трансформація галузевої інформаційно-бібліотечної системи в умовах інформатизації: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 17 с.

Надійшла до редколегії 18.01.2002 р.

УДК 651.5:004.7

І.Г. КОЛЕСНИК

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ INTRANET

Висвітлюються питання впровадження технологій Intranet для оптимізації документообігу в установах, зокрема в навчальних закладах.

Розроблена в 1990-х рр. технологія – корпоративні мережі – змінила методи спільного використання інформації в організаціях. Корпоративна мережа – це комп'ютерна мережа, що дозволяє службовцям обмінюватися інформацією, електронною поштою і навіть конфіденційними документами, спільно їх використовувати. Так само, як Internet об'єднує користувачів усього світу, Intranet поєднує службовців на рівні корпорації, незалежно від того, де розміщається її персонал.

Intranet основана на застосуванні технологій Internet (таких як TCP/IP – набір програмних правил, що керують Internet) для приватних локальних і глобальних мереж організацій; ця особливість і відрізняє їх від звичайних локальних комп'ютерних мереж. По суті виявляється, що корпоративні мережі й Internet працюють однаково. Характеристики, що привели до поширення Internet, – могутнє програмне забезпечення, легкість спільного використання інформації і спрощення комунікацій – типові й для корпоративних мереж.

Корпоративні мережі – це дешеві, легко реалізовані рішення, корисні для підвищення конкурентоспроможності компанії й полегшення доступу до актуальної інформації.

Технологія Internet містить серію відкритих стандартів, що досить добре документовані й доступні для розробників програмного забезпечення. Це, у свою чергу, сприяє розробці економічних і легко реалізованих рішень для корпоративної мережі.

Розробляючи план корпоративної мережі, слід передбачити в ньому короткий огляд уже існуючої організаційної структури й опис технічних можливостей організації. Необхідно також охарактеризувати використовувану в даний час комунікаційну модель, за допомогою якої контролюється розподіл інформації у конкретній організації. Крім того, слід скласти список сильних і слабких сторін даної моделі зв'язку, особливо звертаючи увагу на організацію спільної роботи, керування документообігом, можливості навчання й інші ключові моменти. Важливо, щоб до впровадження нової системи (у даному разі Intranet) були вивчені й описані системи, вже використовувані в організації.

- Чи будуть користувачі Intranet звертатися до своїх уже розроблених баз даних?
- Які навчання і підтримка будуть потрібні користувачам Intranet?

- Хто керуватиме матеріалами, що будуть міститися в корпоративній мережі?
- Чи будуть надаватися авторам різних відділів окремі сторінки?
- Чи потрібно обмежити доступ до деякої інформації в мережі?

Упровадження корпоративної мережі веде до негайного зниження витрат в організації через зменшення кількості надрукованих матеріалів і витрат, пов'язаних з їх поширенням. При цьому інформація стає доступнішою для тих, хто її потребує.

Розміщення інструкцій для службовців у мережі – це один із простих прикладів того, як компанія може зменшувати кількість паперів в офісі, економлячи при цьому значні кошти. У багатьох компаніях знайдуть сотні додатків, пов'язаних із витратами паперу, від яких можна відмовитися при використанні корпоративних мереж.

Intranet – це не просто модна широко рекламована тенденція. Корпоративні мережі дійсно підтримують багато корисних додатків, що забезпечують такі переваги:

- зменшення експлуатаційних витрат;
- підвищення продуктивності;
- оперативний доступ до інформації;
- можливість роботи з різними платформами;
- економічність;
- простота використання.

Пошук інформації у великих організаціях може бути не простим завданням. Вона може міститися: в базах даних клієнт-серверних програм, відомчих базах даних, в електронних таблицях і документах; на папері – у виді підшивок, що лежать на полицях офісу чи в пам'яті людей. Типовим вирішенням проблеми пошуку інформації є розробка спеціальної програми, що надає дані визначеного типу зацікавленим підрозділам організації. Корпоративна мережа надає єдину точку доступу до інформації, що зберігається в найрізноманітніших формах. Вона уможливлює оперативний та інтуїтивно зрозумілий пошук інформації за допомогою комбінацій ієрархічної організації, механізмів пошуку і неструктурованих зв'язків між джерелами інформації. Корпоративна мережа може уніфікувати інформацію, що фізично розміщена в різних місцях.

Більшість неструктурованих документів (особливо друкованих) застарівають, коштують занадто дорого і мають високі накладні витрати щодо друку і розповсюдження. Здебільшого актуальні дані можна одержати тільки з високоструктурованої інформації – найкраще у вигляді бази даних. Intranet допомагає усунути бар'єри в розповсюдженні неструктурованої, орієнтованої на документи, інформації. Якщо документи постійно доступні через Intranet, необхідність у їх роздруківці (як і витрати на друк) знижується. Більше того, оскільки

дані можуть зберігатися централізовано, то їх оновлення виконується в одному місці, а не по всій компанії. Люди переглядають документи безпосередньо зі своїх комп'ютерів, фактично без будь-яких витрат на їх розповсюдження.

Розробники занадто часто приділяють увагу введенню і збереженню інформації, а не її доставці і використанню. Іншими словами, дані звичайно надаються у вигляді статичних звітів, що можуть бути тільки прочитані. Але є необхідність одержувати інформацію у форматі, придатнішому для подальшої обробки. Наприклад, для фінансових звітів зручніші електронні таблиці, оскільки для подальшого аналізу можуть використовуватися формули, графіки і функції баз даних. Оповідна інформація може бути доступною у вигляді текстових документів. Службовці можуть одержувати дані за допомогою відомих засобів, і інформація, незважаючи на численність форматів, може оброблятися в межах одного додатка для Intranet.

Більшість навчальних закладів мають свій Internet сервер. Вони використовують його для того, щоб надати необхідну інформацію абітурієнтам і студентам.

Наведений нижче перелік містить найбільш загальні категорії, які можна знайти на домашній сторінці корпоративної мережі навчального закладу:

- схеми і плани установи і студмістечка;
- новини і суспільні події;
- загальна інформація (історія і контакти);
- академічні програми для кожного факультету;
- умови прийому, розклад занять класів і опис курсів;
- внутрішні кадрові зміни;
- довідник телефонів і адрес;
- фінансова і бухгалтерська інформація;
- пошук за ключовими словами / покажчик.

Увімкнувши вузол Internet навчального закладу в корпоративну мережу, студенти і викладачі мають оперативний, своєчасний доступ до необхідної інформації. Наприклад, викладачам більше не доведеться копіювати навчальні матеріали для розподілу між студентами. Вони зможуть використовувати програмні продукти для створення мультимедійних презентацій, таких як Microsoft PowerPoint, щоб розробляти свої навчальні матеріали і розміщувати їх у корпоративній мережі.

Збагачуючи досвід спільного використання інформації, студенти зможуть розробляти персональні домашні сторінки з урахуванням своїх ідей і здібностей разом з іншими студентами і факультетами. Персональна домашня сторінка допоможе студентам організувати інтерактивну характеристику і резюме. Безсумнівно, це дасть результати, оскільки сучасний світ рухається до

залежності від мережевих технологій.

Інше застосування навчальних корпоративних мереж – зв'язок студентів з життям навчального закладу, включаючи навчальні видання.

При користуванні Intranet студенти можуть розміщати статті, шукати роботу, купувати, продавати і рекламувати свої послуги іншим студентам.

У той час як більшість навчальних закладів роблять успіхи в освоєнні Internet, залишаються величезні можливості економії коштів на різних факультетах. Навчальні заклади повинні навчати, а не заповнювати форми і обробляти документи. Зважаючи на постійне прагнення зменшити їх бюджети, навчальні заклади можуть ефективно скорочувати витрати на друковані праці, розробляючи електронні версії всіх поточних паперових засобів інформації.

Ще одна перевага використання корпоративних мереж полягає в тому, що навчальні заклади можуть перейти до навчання за допомогою Internet. Компанії, що розробляють і використовують курси навчання у своїх приватних корпоративних мережах, зможуть також скористатися перевагами інтерактивного навчання. Такі інтерактивні класи могли б дати навчальним закладам додатковий прибуток і значно розширити ринок послуг. У наступні три-п'ять років аудіо- і відеотехнології режиму реального часу зроблять корпоративні мережі ідеальним інструментом навчання величезної кількості студентів, які також зможуть взяти активну участь в обговоренні навчальних корпоративних мереж [4].

З технічної точки зору, Intranet складається з декількох компонентів: мережевої інфраструктури, серверів, документів, броузерів і додатків.

На практиці, щоб установити Intranet, необхідні такі компоненти:

- комп'ютерна мережа для спільного використання ресурсів;
- мережева операційна система, що підтримує протокол TCP/IP;
- комп'ютер-сервер, що може працювати як сервер internet;
- програмне забезпечення для сервера, що підтримують запити броузерів у форматі протоколу передачі гіпертекстових повідомлень;
- настільні комп'ютери-клієнти, які містять мережеве програмне забезпечення, що дозволяє посилати і приймати пакетні дані TCP/IP;
- програмне забезпечення броузеру для різних комп'ютерів-клієнтів.

Мережа є основою Intranet. Вона забезпечує необхідні з'єднання, що надають доступ до інформації з будь-якого місця організації. Як і Internet, для здійснення з'єднання й обміну даними Intranet використовує мережевий протокол, що називається TCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol). TCP/IP дає можливість унікального іменування комп'ютерів у мережі (ці імена називають IP- адресами). Цей протокол також забезпечує механізм, за допомогою якого комп'ютери можуть знаходити один одного і з'єднуватися. Intranet використовує ще один протокол, названий HTTP (Hypertext

Transfer Protocol), виконуваний поверх TCP/IP. Він застосовується для передачі текстів, зображень і гіперпосилань (тобто зв'язків з іншими електронними документами), що вказують на сторінки. Можна сказати, що TCP/IP – це основний спосіб, за допомогою якого машини зв'язуються в мережі, а HTTP – певний вищий рівень, що надає їм можливість обмінюватися інформацією з Web. Більшість організацій з'ясують, що Intranet може бути побудована на основі існуючих мережевих інфраструктур.

Якщо мережа вже є, то наступною частиною Intranet будуть місця, де зберігається інформація. Найчастіше вона міститься в комп'ютерах, що зазвичай називають серверами. Сервер зберігає документи і виконує запити користувачів про список і перегляд даних. В Internet кожен вузол розташовується на окремому сервері, а самі сервери розкидані по всьому світі. В Intranet корпоративна інформація може міститься на одному чи декількох серверах, розташованих по всій організації. Сервер може також надавати доступ до інформації, що зберігається на інших типах серверів. Наприклад, він може бути об'єднаний із серверами бази даних чи електронної пошти.

У моделі клієнт/сервер зв'язок по мережі поділяється на дві частини: сторону клієнта і сторону сервера. За визначенням, клієнт запитує інформацію чи послуги із сервера. Сервер, у свою чергу, обслуговує запити клієнта. Спочатку може бути складно визначити, який з комп'ютерів є клієнтом, а який – сервером. Часто кожна сторона в моделі клієнт/сервер може виконувати функції як сервера, так і клієнта. З іншого боку, комп'ютери-клієнти можуть працювати під найрізноманітнішими операційними системами, наприклад Windows 95. Windows NT Workstation і різними версіями операційних систем Unix [2].

Дійсний уміст Intranet, тобто інформація, що переглядається, зберігається в документах. За замовчуванням вони мають формат HTML (Hypertext Markup Language) – текстовий формат, що складається з власне тексту, тегів, керуючих форматуванням, і гіперпосилань, що вказують на інші документи. Донині мова HTML мала успіх з кількох причин:

• документи HTML мають невеликі розміри, що полегшує їх проходження по мережі;

• мова HTML є текстовою і не залежить від будь-якої платформи, тобто сервери і клієнти можуть бути встановлені на будь-яких комп'ютерах;

• формат HTML є відносно відкритим стандартом, і засоби розробки для нього створюються безліччю компаній.

Хоча документи HTML є ключовим компонентом будь-якої корпоративної мережі, документи інших типів також можуть відігравати важливу роль (принаймні, у разі використання продуктів Microsoft) [1].

В останні роки приділяється значна увага мові розмітки XML.

XML (eXtensible Markup Language) – це спрощений діалект мови SGML, призначений для опису ієрархічних структур даних у World Wide Web. Він

розробляється робочою групою W3C з 1996 р.; нині прийнятою рекомендацією є редакція мови MSXML3 (січень 2002 р.).

XML, безумовно, входить до найперспективніших технологій WWW, чим пояснюється інтерес, що приділяється йому і корпораціями-розробниками, і широкою публікою. Нижче наведені ті проблеми WWW, що мають вирішуватися за допомогою нового покоління Web-технологій.

1. HTML не виражає змісту документів.

Мова HTML була створена для опису структури документів (назва, заголовки, списки, абзаци і т.ін.) і, деякою мірою, правил їх відображення (напівжирний шрифт, курсивний шрифт і т.ін.). Вона ні в якому разі не призначена для опису змісту документів, а здебільшого саме дані складають суть документа, чи то біржове зведення чи наукова публікація. Тому постала необхідність у мові опису даних, причому даних, організованих в ієрархічні структури.

2. HTML є громіздким і негнучким.

За останні роки HTML перетворився на накопичення тегів, що часто дублюють один одного і ніяк не додають зрозумілості в текст документа. Крім того, ще існують нестандартні розширення HTML, які застосовують деякі розробники броузерів. Тому створення відносно складних HTML-документів стає важким завданням. Але назавжди зафіксований набір тегів часто виявляється недостатньо гнучким для вираження потрібного змісту.

3. Концепція броузеру занадто обмежена.

Із виникненням Java-аплетів, сценарних мов і елементів ActiveX Web-броузери перестали бути простими «відтворювачами» HTML-документів; сьогодні скоріше вони виглядають як програми, що запускають конкретні додатки. Проте сама концепція броузеру накладає зайві обмеження на користувача; у багатьох випадках нам потрібні Web-орієнтовані додатки, тобто програми, здатні читати спеціалізовану інформацію з Web-серверів і видавати її у звичному вигляді, наприклад у вигляді електронних таблиць.

4. Пошук документів повертає занадто багато посилань.

Усі ми постійно користуємося пошуковими системами і постійно виявляємо їх незручність. Припустимо, що потрібні всі тексти книг будь-якого конкретного автора, що містяться в Internet. Спроба пошуку за ім'ям автора приведе до того, що одержимо список усіх посилань з цим ім'ям, включаючи спогади про цього автора, рецензію на його книги та ін. Набагато зручніше було б скористатися спеціальним тегом <AUTHOR>, щоб указати, що саме шукаємо.

5. Неможливо знайти взаємозалежні ресурси.

Припустимо, що все-таки знайшли кілька оповідань даного автора, що явно складають єдиний збірник. Добре, якщо вони містять посилання на зміст, але часто це не так. Тому необхідний спосіб зазначення того, що дана група сторінок складає єдиний ресурс і повинна відповідно оброблятися. Для цього необхідна стандартизована і розвинена система метаописувачів Web-сторінок.

XML – це спроба вирішити названі проблеми через створення простої мови розмітки, що описує довільні структуровані дані. Точніше, це метамова, якою пишуться спеціалізовані мови, що описують дані визначеної структури. Такі мови називаються XML-словниками. На відміну від HTML, XML не містить ніяких указівок на те, як повинні відображатися дані описані в XML-документі. Спосіб відображення даних для різних пристроїв задається мовою опису стилів XSL, що відіграє для XML приблизно ту ж роль, що CSS для HTML. Інша принципова її відмінність від HTML полягає в тому, що XML може містити будь-які теги, що вважають потрібним використовувати творці XML-словника. Наведемо список лише декількох спеціалізованих мов на базі XML, що сьогодні знаходяться в різних стадіях розробки робочими групами W3C:

- MathML – мова математичних формул;
- SMIL – мова інтеграції і синхронізації мультимедійних засобів;
- SVG – мова двовимірної векторної графіки;
- RDF – мова метаописів ресурсів;
- XHTML – переформулювання HTML у термінах XML.

Незважаючи на зовнішню простоту, XML має досить витончені механізми контролю правильності даних, дозволяє робити перевірку ієрархічних зв'язків усередині документа, і, найголовніше, встановлює єдиний стандарт для документів, що зберігають дані, якою б не була природа цих даних.

Зазначені вище можливості дозволяють розглядати XML як платформонезалежний стандарт збереження і подання інформації, що в поєднанні з іншими сучасними технологіями (зокрема з технологіями Java) може стати основою для створення будь-яких машинно-незалежних додатків, зокрема для обміну даними між сервером і клієнтом. Крім того, активно розроблювані сьогодні мови запитів на базі XML можуть скласти серйозну конкуренцію мові SQL [3].

Для роботи в Intranet і перегляду документів, що зберігаються на серверах, застосовують додатки, що називаються броузерами. Вони виконують кілька функцій:

- пошук і підключення до сервера;
- завантаження, форматування і відображення на екрані документів;
- розпізнавання гіперпосилань і перехід до відповідних документів;
- забезпечення стандартних засобів роботи з документами.

Крім основних функцій, броузер може виводити такі елементи мультимедіа, звук, відео чи тривимірні зображення.

Додатки пишуться розробниками для вирішення визначених задач. Існує безліч засобів, призначених для написання додатків для Intranet. Вони включають керуючі елементи, сценарії і серверні компоненти.

Керуючі елементи є частиною додатків, що можуть виконуватися в броузері. Розширюючи функціональність останнього, вони надають можливість використовувати рішення, по природі більш близькі до звичайних додатків, не обме-

жуючись переглядом документів. Такі керуючі елементи створюються за допомогою мов C++, Java чи навіть Microsoft Visual Basic. Після написання їх розміщують безпосередньо в документи HTML чи інших типів.

Мови сценаріїв повўязані з керуючими елементами і використовуються для керування останніми чи для динамічної зміни змісту документа. Це прості мови програмування, здатні взаємодіяти з керуючими елементами, реагувати на події і працювати з базою даних на сервері. Microsoft Visual Basic, Scripting Edition (VBScript) і JavaScript є прикладами таких мов. Сценарії теж містяться в документи HTML і можуть виконуватися як на сервері, так і в броузері (клієнті).

Характерна відмінність Intranet від традиційної мережі не зводиться до технічних питань. Суть – у поданні. Сполучення єдиного місця входу (тобто броузеру) із графічною природою документів і є головною властивістю корпоративної мережі, проте, існують і технічні відмінності. Наприклад, незалежна від платформи природа HTTP і HTML робить підтримку різноманітних клієнтів в Intranet набагато легшою, ніж у звичайних мережевих додатках. Але є важлива особливість – додавши технологію Internet до існуючої базової технології, ви, можливо, відразу ж зробите великий крок уперед (з погляду користувача) у поданні інформації.

Сьогодні адміністраторам інформаційних відділів доводиться вибирати між різними конкуруючими технологіями, що дозволяють їх компаніям активно використовувати Internet й Intranet. До основних варіантів належать конкуруючі броузери – Navigator компанії Nestcape і Internet Explorer компанії Microsoft, а також операційні системи сервера – Unix і NT. Крім того, слід вибрати мережеву операційну систему – зазвичай це Unix-системи, Novell NetWare чи Microsoft Windows NT/2000. Хоча технологія Internet основана на стандартах відкритої системи, компоненти, використані при побудові внутрішньої мережі, впливають на загальну ефективність Intranet.

Крім вимог до програмного забезпечення й устаткування, важливо знати, як створювати документи мовою опису гіпертексту, що становитимуть зміст корпоративної мережі [2].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дуров И. Современное состояние языков и средств разметки документов // JetInfo. – 2000. – № 1.

2. Micro Modeling Associfies, Inc. Секреты создания интрасетей: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1998. – 592 с.: ил.

3. Питте Н. XML за рекордное время: Пер. с англ. – М.: Мир, 2000. – 444 с.

4. Сервати О., Бремнер Л.М., Изи Э.Ф. Библиотека программиста. Intranet: Пер. с англ. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 512 с.: ил.

Надійшла до редколегії 30.01.2002 р.

УДК 028.8.000.93:378.663(477.41)

В.В. ДЕРЛЕМЕНКО

НЕВІДКЛАДНІ ЗАВДАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

Визначені першочергові завдання, що потребують негайного вирішення для формування національної системи розповсюдження сільськогосподарських знань та науково-технічної інформації в Україні.

У процесі реформування сільського господарства, приватизації землі і майна в Україні утворились численні реорганізовані сільськогосподарські підприємства, які, для здійснення ефективної господарської і маркетингової діяльності, потребують кваліфікованого інформаційного консультаційно-освітнього забезпечення, що базується на основі досягнень науково-технічного прогресу. Саме тому набула актуальності потреба формування ринкових систем розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, до яких мають бути залучені інформаційно-аналітичні і прогнозні центри, бібліотеки, університети, науково-дослідні інститути, інформаційні консультаційно-освітні служби, підприємницькі науково-виробничі фірми аграрного профілю, а також добровільні громадські об'єднання фермерів, Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК тощо [1]. Такі структури мають стати не лише продуцентами і користувачами агроінформації, але й активними її розповсюджувачами [2].

З цією метою необхідно широко використовувати нові інформаційні технології і сучасні телекомунікації, які, як переконує практика, докорінно поліпшують діяльність по розшуку, збиранню, упорядкуванню, розповсюдженню й обміну сільськогосподарською науково-технічною інформацією (СНТІ), сприяють налагодженню й удосконаленню освітніх процесів, що є основою розповсюдження знань.

З огляду на це бібліотечним та іншим інформаційним фахівцям, консультантам, освітянам необхідно використати весь арсенал технічних і програмних засобів інформатизації: бази (банки) даних, Web-технології, системи дистанційного навчання, комп'ютерні дорадчі та експертні системи, засоби масової інформації тощо [3]. Проте високий рівень експлуатаційних витрат, слабка підготовка персоналу, недосконалість вітчизняної системи стандартизації інформаційних технологій, недостатнє поширення комп'ютерної техніки і сучасних телекомунікацій, брак електронних інформаційних продуктів у фондах інформаційно-освітніх, наукових та інших установ стримують цей процес.

За цих умов особливого значення набувають створення і використання вітчизняних баз сільськогосподарської інформації масового використання. При цьому обов'язковим має бути застосування сучасних інформаційних технологій, які вже використовують у Національному аграрному університеті та Українському відділенні Міжнародного центру наукової культури «Всесвітня лабораторія».

Важливе значення маютьтакож розвиток і обмін бібліотечними ресурсами. У цьому аспекті необхідно забезпечити стабільне і максимально повне комплектування бібліотек на основі сталих партнерських відносин. При цьому мають бути:

- використані нові форми угод із міжнародного документообміну;
- активізована діяльність обмінно-резервних фондів;
- встановлені нові стосунки між бібліотеками та іншими інформаційними установами і видавництвами за типом «Книжкова допомога» (США);
- розширено видовий асортимент документів, що комплектуються, зокрема джерел на електронних носіях;
- забезпечено доступ до віддалених інформаційних продуктів та послуг.

Слід розробити концепцію і конкретні науково обгрунтовані рекомендації з організації дистанційної освіти, максимально використовуючи досвід з цього питання Національного аграрного університету України.

У нових соціально-економічних умовах необхідно переглянути нормативно-правову базу для створення організаційної структури з метою координації діяльності міжнародного бібліотечного абонемента, закріплення тенденції розширення номенклатури платних послуг. Потрібні спільні програми по комплектуванню, обробці та збереженню бібліотечних колекцій; впровадженню сучасних технологій на всіх ділянках бібліотечно-інформаційної діяльності; створенню інформаціційно-бібліотечних мереж; здійсненню корпоративної каталогізації; ретроконверсії фондів; створенню і веденню Web-сторінок тощо. Очолювати це повинна Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека (ЦНСГБ) Української академії аграрних наук (УААН) – науково-методичний центр для бібліотек всіх систем і відомств аграрного профілю.

Відомчі науково-методичні центри, за допомогою ЦНСГБ УААН, мають розробити стратегію і концепцію інтеграції підпорядкованих бібліотек до світового інформаційного простору на основі автоматизації інформаційних процесів, створення і використання корпоративних ресурсів їх форматної та лінгвістичної сумісності, уніфікації пошукових систем тощо.

Актуальним є створення системи інформаційних консультаційно-освітніх служб (ІКОС), серед основних завдань яких – забезпечення прибутків учасників агробізнесу через передачу їм сільськогосподарських знань, необхідних навичок та відповідної СНТІ, що сприятиме підвищенню рівня життя сільського населення. Основну увагу при цьому слід зосередити на науки й освіті. Тому необхідно розглядати і використовувати можливості сучасних інформаційних технологій – базового інструментарію успішного розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації, консультування, навчання і тренінгу. Сільськогосподарським університетам, іншим навчальним і науково-дослідним закладам, а також інформаційно-бібліотечним установам необхідно організувати інформаційне, наукове й освітнє забезпечення ІКОС [2-5; 8].

Конче необхідно активізувати і розширити обмін фахівцями з країнами

Центральної та Східної Європи, організувати при ЦНСГБ УААН постійно-діючі курси та кафедри відповідних державних вищих навчальних закладів, здійснити інші заходи, спрямовані на підвищення професійного рівня бібліотечно-інформаційних працівників аграрної сфери в умовах глобальної інформатизації суспільства.

Сільськогосподарські вищі навчальні і науково-дослідні заклади мають забезпечити систематичну підготовку і перепідготовку консультантів, які працюють безпосередньо з підприємцями, а також службовцями центрів реформування та відділів консалтингу в системі держадміністрацій. Для проведення відповідної систематичної роботи організувати при навчальних, наукових та великих бібліотеках відповідні структурні підрозділи – центри інформаційної і консультаційної підтримки агробізнесу.

ІКОС має здійснювати свою діяльність згідно з потребами сільськогосподарських товаровиробників, сільського населення і забезпечувати їм відкритий доступ до знань та інформації. Для організації цієї роботи необхідно створити Головний інформаційний консультаційно-освітній центр та мережу аналогічних центрів у регіонах, областях і районах. Все це має бути зафіксоване відповідним Законом України.

У розповсюдженні сільськогосподарських знань в Україні стане у нагоді досвід і співробітництво з міжнародними організаціями та іноземними установами.

Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних націй – FAO (Рим, Італія) та її філія для країн Центральної і Східної Європи – SEUR (Будапешт, Угорщина) не лише допомагають своїм членам у створенні інформаційних технологій та поповненні існуючих баз даних, але й консультують їх при розробці перспективних стратегій управління інформаційними ресурсами. Всесвітньо відомими є такі структурні підрозділи ФАО як Світовий сільськогосподарський інформаційний центр – WAICENT (Рим, Італія), Сільськогосподарська інформаційна система – AGRIS/CARIS (Рим, Італія та Відень, Австрія). Зазначені структури збирають СНТІ в усьому світі і розповсюджують її або роблять доступною для використання. Вони сприяють підвищенню ролі бібліотек та інших інформаційних і освітніх закладів, фахівців-інформаційників, а також надають матеріальну і технічну допомогу з метою розвитку відповідних інфраструктур. Саме під керівництвом WAICENT бажано було б розробити відповідні міжнародні норми, що регулюють питання електронних форматів, презентації видань, а також організувати низку професійних семінарів і курсів підвищення кваліфікації. Сільськогосподарським університетам, науково-дослідним установам, бібліотекам та іншим інформаційним установам слід активніше брати участь у генеруванні міжнародних баз даних FAO, зокрема AGRIS/CARIS, до якої 142 країни світу вже протягом кількох десятиліть надсилають фрагменти своїх національних сільськогосподарських бібліографічно-реферативних баз даних з тим, щоб мати можливість користуватись ними, незважаючи на те, що

Україна й досі не стала членом цієї організації.

Корисним було б і розширення співробітництва з Міжнародною асоціацією сільськогосподарських бібліотечних та інформаційних спеціалістів – IAALD. З цією метою доцільно збільшити кількість колективних та індивідуальних членів цієї організації за рахунок інформаційних фахівців України і в першу чергу членів Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК. Це дозволить брати участь у міжнародних конференціях на пільгових умовах, читати і виступати на сторінках щоквартального бюлетеня «IAALD News» для читачів Центральної та Східної Європи, який виходить англійською та російською мовами і перетворився на трибуну обміну світовим досвідом [6].

В Україні, як і в інших країнах з перехідною економікою, за фінансової та технічної підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), програми Європейського співтовариства TACIS, Міністерства Великої Британії з міжнародного розвитку (DFID) та проектів інших країн створені регіональні інформаційно-консультаційні формування для підтримки фермерських господарств. Ефективно працюють Центр консультування та навчання фермерів у Вінницькій області на базі Вінницького аграрного університету, створений за допомогою Луїзіанського університету та USAID, Львівська консультаційна (дорадча) служба, створена за допомогою TACIS, «ДонецькАгроКонсалт» і Центр розвитку сільського господарства в Одеській області за допомогою DFID. Високо оцінюючи вагомий внесок зазначених організацій і установ, бажано було б домовитись з ними про виділення коштів і на формування інфраструктури інформаційної підтримки їх діяльності, зокрема на розвиток систем перепідготовки і підвищення кваліфікації консультантів, управлінців та інформаційних працівників, а також дистанційної освіти і консультування, створення комп'ютерних інформаційних систем «Агровиробництво», «Агроосвіта», «Агронаука», відповідних баз даних.

Співробітництво із Всесвітнім консорціумом установ вищої аграрної освіти і досліджень у сільському господарстві (GCHERA) могло б сприяти входженню українських університетів, наукових установ та бібліотечно-інформаційних центрів до системи міжнародного співробітництва з вищої аграрної освіти, використанню нових інформаційних технологій у навчальній і науково-дослідній роботі, впровадженні наукових розробок, організації інформаційних консультаційно-освітніх центрів для обслуговування сільськогосподарських товаровиробників та мешканців села. Консорціум міг би надати допомогу українським університетам у забезпеченні стабільного і повного комплектування бібліотек аграрних навчальних закладів усіма видами документів, формування електронних бібліотечних ресурсів, залучаючи можливості університетів і фондів найбільш розвинених країн Європейського Союзу, США і Канади [7].

Національна сільськогосподарська бібліотека (NAL) США є найбільшим у світі інформаційним центром, який генерує найпотужнішу сільськогосподарсь-

ку бібліографічно-реферативну базу даних AGRICOLA. NAL завжди надавала велику підтримку українським бібліотекам, фахівцям і консультантам з питань розповсюдження інформації, створення систем сучасних інформаційних послуг. Необхідно підтримувати практику стажування фахівців бібліотек та інших інформаційних структур у США, і NAL може серйозно сприяти цьому. Окрім того, співробітництво з NAL дозволило б посилити встановлені зв'язки та налагодити нові ділові контакти з учасниками сільськогосподарської інформаційної мережі США [2; 3].

Міжнародне сільськогосподарське бюро Британської співдружності націй (CAB International) – найбільший в Європі центр сільськогосподарської науково-технічної інформації. Тут створюється друга в світі за обсягом інформації реферативна база даних CAB ABSTRACTS, яка охоплює всі сфери агронауки і сільськогосподарського виробництва. Окрім того, в країнах світу є широкий спектр добре відомих реферативних журналів на традиційному паперовому носієві цієї організації [ibidem]. Проте через тимчасові фінансові ускладнення Україна сьогодні не має можливості передплачувати ці видання. У ситуації, що склалася, необхідно розпочати діалог-переговори з керівництвом CAB International з приводу передачі частини його резервно-обмінного фонду до найбільших українських бібліотек сільськогосподарського профілю, а також знизити ціни на комп'ютерні інформаційні продукти, що розповсюджуються по підписці. CAB International також могло б організувати короткотермінові курси і тренінгів для у українських фахівців з розповсюдження сільськогосподарської інформації. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук – методичний центр для бібліотек даного профілю – могла б взяти на себе місію бути представником CAB International в Україні, а також поставляти реферативну інформацію для бази даних CAB ABSTRACTS та інших традиційних (паперових) та електронних видань Бюро.

Узагальнюючи викладене, виділимо три невідкладні завдання прискорення розвитку процесу розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації.

1. Розробити і затвердити у відповідних інстанціях низку документів, які б сприяли зазначеному процесу, серед яких «Програма інформатизації агропромислового комплексу України на 2001-2005 роки і на період до 2010 року», «Програма створення електронних бібліотечних ресурсів аграрного профілю та забезпечення ними потреб агропромислового виробництва, досліджень і освіти», «Концепція розвитку ЦНСГБ та бібліотек УААН» тощо.

2. Прийняти Закон України «Про Національну сільськогосподарську інформаційну консультаційно-освітню службу».

3. Вирішити питання міжнародного співробітництва по створенню, пропаганді й розповсюдженню сільськогосподарських знань та інформації, зокрема вступу України до Продовольчої і сільськогосподарської організації

Об'єднаних Націй (FAO).

Реалізація зазначених заходів прискорить створення відповідної до ринкових умов національної системи розповсюдження сільськогосподарських знань та СНТІ, яка має базуватися на нових інформаційних технологіях та використанні сучасних телекомунікацій для пропаганди світових досягнень агронауки і сільськогосподарського виробництва. А це, як свідчить досвід передових країн світу, має неодмінно забезпечити продовольчу безпеку і процвітання нашій державі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Офіційні матеріали Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: Зб. наук. праць. № 1. / Ред. колегія: П.Т. Саблук (Гол. ред.), М.Ф. Кропивко, В.В. Дерлеменко та ін.; ІАЕ УААН. – К., 1999. – С. 224 – 236.

2. Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації: [Моногр.]. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 410 с.

3. Дерлеменко В.В. Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби: [Моногр.]. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 410 с.

4. Мельничук О.Д., Кропивко М.Ф. Проблеми становлення і розвитку ринкової системи розповсюдження сільськогосподарських знань і інформації в Україні / Кабмін України, НАУ. – К., 2001. – 10 с.

5. Наказ «Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні». Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні. Склад робочої групи з підготовки проекту Закону України «Про Національну сільськогосподарську дорадчу службу» / Мінагрополітики України. – К., 2001. – 23 с.

6. Демеш Міхал. Перспективи діяльності Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (FAO) та Міжнародної асоціації сільськогосподарських інформаційних спеціалістів (IAALD) у Центральній та Східній Європі // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: Зб. наук. праць. № 1. / Ред. колегія: П.Т.Саблук (Гол. ред.), М.Ф. Кропивко, В.В. Дерлеменко та ін.; ІАЕ УААН. – К., 1999. – С. 20 – 23.

7. Мельничук Д.О. Національний аграрний університет України: досягнення, проблеми і перспективи розвитку на зламі тисячоліть / НАУУ. – К., 2001. – 26 с.

8. True Alfred Charles. A History of Agricultural Extension Work in the United States. – N.Y.: Arno Press & New York Times, 1969. – 220 p.

Надійшла до редколегії 14.02.2002 р.

УДК 796.001.37.37+002.02

О.А. АНДРЮЩЕНКО

ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ ЯК ЧИННИК СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Уперше визначена специфіка та здійснена класифікація інформаційних потреб фізкультурно-спортивної тематики користувачів бібліотек як основа для створення цілісної системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту в Україні.

В умовах сучасного суспільства фізична культура і спорт виступає не тільки як протидія негативним наслідкам глобалізації й економічної ситуації, але й як елемент виховання і соціалізації особистості, формування потреб у здоровому способі життя, підготовки нового покоління національної спортивної еліти.

Одним із найважливіших компонентів, який стимулює процес розвитку особистості, є інформація фізкультурно-спортивної тематики. Поєднуючи в собі не лише пізнавальний, а й світоглядний, виховний, освітній, комунікаційний, естетичний, ціннісно-орієнтаційний потенціал, вона стає суттєвим фактором задоволення соціально значущих та життєво необхідних потреб суспільства й особистості [4, с. 24].

Задоволення інформаційних потреб суспільства в галузі фізичної культури і спорту мають забезпечувати бібліотеки. Однак наявна в Україні система бібліотечно-інформаційного забезпечення не відповідає сучасним вимогам і не може оперативно і повно задовольняти потреби користувачів фізкультурно-спортивної тематики. Участь бібліотек України в бібліотечно-інформаційному забезпеченні фізичної культури і спорту є традиційною. Однак про створення цілісної системи обслуговування галузі говорити ще передчасно. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в Україні, на відміну від інших країн світу, ще не створено галузевої мережі бібліотек зазначеного профілю, відсутня загальнодержавна бібліотека – методичний і координаційний центр з фізичної культури і спорту. Існуючі в країні поодинокі інформаційні центри фізкультурно-спортивного профілю недостатньо пов'язані між собою і через вузьковідомчий статус не обслуговують широкі верстви населення. Нині провідну роль у бібліотечно-інформаційному забезпеченні фізкультурно-спортивних інформаційних потреб користувачів посідають державні універсальні бібліотечні установи, а також бібліотеки загальноосвітніх та вищих навчальних закладів. Однак більшість з них, за винятком бібліотек навчальних закладів фізкультурно-спортивного профілю, забезпечують інформаційні потреби (ІП) користувачів зазначеної тематики паралельно з іншими запитами, не приділяючи їм належної уваги.

Читацькі інтереси в галузі фізичної культури і спорту знаходяться на низькому рівні, читання користувачів бібліотек обмежується переважно газетами і пошуком інформації в Інтернет. Сама бібліотека в читанні видань фізкультур-

но-спортивної тематики відіграє незначну роль оскільки недостатньо вивчає ІП своїх користувачів, не приділяє належної уваги формуванню відповідної галузевої частини свого фонду через недостатність фінансування та упереджену думку про те, що фізичне виховання і спорт сприяє фізичному, а не інтелектуальному розвиткові особистості. До цього часу система бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту ще не була предметом спеціального дослідження. Нині відсутнє цілісне уявлення про реальних і потенційних користувачів бібліотек, споживачів галузевої інформації та їх інформаційні потреби.

У зв'язку з реалізацією Закону України «Про фізичну культуру і спорт», Цільової комплексної програми «Фізичне виховання – здоров'я нації», «Концептуальних засад подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні» [1; 3; 8], особлива увага приділяється інформаційному забезпеченню фізичної культури і спорту. Його головною метою є впровадження дієвої системи фізкультурної просвіти населення України, яка б сприяла формуванню світогляду, відповідних мотиваційних та поведінкових характеристик, активної соціальної орієнтації, культури, здорового способу життя, престижу здоров'я як найвищої гуманістичної цінності і пріоритетного напряму державної політики [3, с. 11].

Вирішення завдань інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту в Україні потребує консолідації зусиль органів центральної виконавчої влади, громадських організацій, засобів масової інформації, бібліотек, органів науково-технічної інформації, спрямованих на формування відповідних змін у менталітеті населення України через застосування нових ефективних технологій впливу на суспільну свідомість, створення інформаційної бази, яка б забезпечила ефективний розвиток та управління галуззю.

Серед основних напрямів інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту, на наш погляд, мають стати:

• визначення рівнів мотивації різних верств населення щодо застосування засобів фізичної культури і спорту для профілактики захворювань, зміцнення здоров'я, активного дозвілля; підвищення спортивної майстерності;

• всебічне вивчення інформаційних потреб, інтересів і запитів населення в галузі фізичної культури і спорту, визначення ефективних способів їх задоволення документно-інформаційними структурами суспільства: видавництвами, книжковими магазинами, інформаційними центрами, бібліотечними, архівними, музейними установами;

• створення єдиного інформаційного простору галузі на галузевому, регіональному, національному та світовому рівнях завдяки об'єднанню зусиль документно-інформаційних структур, засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення), створенню галузевої інформаційної мережі, забезпеченню доступу до галузевих, регіональних, національних та світових ресурсів обміну інформацією через інтеграцію до глобальної інформаційної мережі Інтернет;

• використання можливостей документно-інформаційних установ, засобів масової інформації, Інтернет у пропаганді здорового способу життя, нових форм фізкультурно-оздоровчої роботи, гуманістичних цінностей спорту [2, с. 77-78; 3, с. 12].

Чільне місце в системі інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту мають посісти бібліотечні установи. Виникає важливе завдання – створення цілісної системи бібліотечно-інформаційного забезпечення користувачів виданнями з фізичної культури і спорту, спрямованого на формування та розвиток стійких інформаційних інтересів і потреб у цій галузі, якості читання і залучення до бібліотеки як реальних, так і потенційних користувачів. Це потребує системного дослідження складу користувачів, класифікації інформаційних потреб фізкультурно-спортивного профілю, які визначають структуру системи бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Численні психологічні дослідження особливостей розвитку особистості свідчать, що інтегративною властивістю, яка пронизує всі якості особистості, відбиває її взаємодію з соціальним середовищем, є інформаційні потреби ІП. Оскільки ця взаємодія реалізується в процесі функціонування інформації, зокрема зафіксованої в документальних джерелах і набутої особистістю через читання, ці потреби можуть бути фактором, що визначає ставлення користувача до бібліотеки і стимулює його користувацьку діяльність. Очевидно, що дослідження і вирішення проблеми бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту слід пов'язати з вивченням інформаційних потреб користувачів.

Інформаційні потреби в галузі фізичної культури і спорту зумовлені певними мотивами, є опосередкованими і виявляються в процесі задоволення безпосередніх потреб. До безпосередніх мотивів звернення до джерел інформації можуть належати потреби, які задовольняються через систему фізкультурно-спортивних послуг. За визначенням Ю.П. Мічуди, фізкультурно-спортивна послуга – це специфічна діяльність, спрямована на досягнення бажаного психофізіологічного чи емоційного стану людини засобами фізичної культури і спорту [4, с. 12]. Специфіка вироблення-споживання, а також мета використання фізкультурно-спортивної послуги можуть стати основою для класифікації ІП користувачів у галузі фізичної культури і спорту. За цими критеріями можна виділити три групи користувачів:

1) користувачі, зорієнтованих на споживання спортивної послуги;

2) пов'язаних із виробленням спортивної послуги;

3) користувачі, які використовують спортивний продукт для задоволення інших потреб.

До першої групи належать глядачі, фізкультурники, спортсмени; до другої – викладачі фізичного виховання, інструктори фізичної культури, методисти, організатори масової фізичної культури, тренери; до третьої – представники бізнесу, компаній різних галузей економіки, засобів масової інформації, бібліо-

тек, архівів, інформаційних центрів тощо. Більшість із них виконують подвійну роль. З одного боку, вони як глядачі є об'єктами діяльності структур спорту. З іншого, самі розглядають останні, як об'єкти власної професійної діяльності. Так, бібліотечні працівники є споживачами фізкультурно-спортивних послуг і водночас здійснюють виробництво послуг, забезпечуючи галузь бібліотечно-інформаційними продуктами і послугами. Таким чином, на ринку спортивних продуктів і послуг складаються досить складні, взаємопов'язані об'єктно-суб'єктні відносини.

Оскільки класифікація зазначених галузевих інформаційних потреб здійснюється вперше, коротко охарактеризуємо дві основні групи користувачів бібліотек, які є базовими для діади «вироблення-споживання» фізкультурно-спортивних послуг.

Найбільшою за чисельністю є споживацька група. Потенційними споживачами фізкультурно-спортивних послуг можуть бути всі громадяни України, як глядачі та особистості, що піклуються про належний стан свого здоров'я. Крім того, споживачами галузевих послуг є також фізкультурники і спортсмени. За даними Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України на початку 2001 р. різними формами фізкультурно-оздоровчої роботи охоплено 1310710 чол., за місцем проживання, спортивною роботою – 114395 осіб, фізкультурною – 1914177 учнів середніх шкіл, 129489 учнів професійно-технічних закладів освіти, 330795 студентів вищих навчальних закладів. Кількість осіб, що займаються олімпійськими видами спорту, налічує 813350 осіб [6]. Реальними споживачами фізкультурно-спортивних послуг є учні і студенти. Фізичне виховання – обов'язкова складова діяльності 16347 дошкільних закладів. Заняттями з фізичної культури охоплено 6470564 учнів шкіл, 6331819 учнів професійно-технічних закладів освіти, 373368 студентів вищих навчальних закладів І-ІІ та 506262 студенти вузів ІІІ-ІУ рівнів акредитації.

Активними споживачами фізкультурно-спортивних послуг є спортсмени, які дислокуються в дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ), спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних школах олімпійського резерву (СДЮШОР), училищах фізичної культури та олімпійського резерву (УФК і УОР), спортивних ліцеях, спортивних клубах, школах вищої спортивної майстерності (ШВСМ) та збірних командах України. На 1.01.2001 р. в Україні працювало 1336 ДЮСШ із 4792 відділеннями з 96 видів спорту, 239 СДЮШОР з 352 відділеннями з 60 видів, 15 УФК і УОР, 28 ШВСМ із 195 відділеннями з 43 видів спорту. Тут займалося 638774 дітей, підлітків та юнаків, у т.ч. в ДЮСШ та СДЮШОР – 631328, УФК та УОР – 4794, ДВСМ – 2652 особи. У відділеннях спортивних шкіл та училищ тренуються 562272 спортсмени [6, с. 107]. В Україні діють 36 центрів Олімпійської підготовки (ЦОП), в яких займаються 1332 спортсмени. У дитячих спортивних школах різних рівнів навчається 456506 учнів з неолімпійських видів спорту.

Особливу групу споживачів становлять студенти вузів фізкультурно-спортивного профілю. Нині підготовку викладачів фізичного виховання, тренерів-викладачів понад 80 видів спорту, менеджерів фізичної культури і спорту здійснюють 2 вищі навчальні заклади І-П рівнів акредитації (Донецький політехнічний технікум, Путивльський педагогічний коледж Сумської області), а також 29 вузів Ш-ІУ рівнів акредитації, серед них 5 вузів фізкультурно-спортивного профілю – Дніпропетровський державний інститут фізичної культури і спорту, Донецький державний інститут здоров'я, фізичного виховання та спорту, Національний університет фізичного виховання і спорту України, Львівський державний інститут фізичної культури, Харківська академія фізичної культури. У цих вузах навчаються понад 25 тис. студентів.

Особливої уваги потребують спортсмени і тренери вищого ґатунку: майстри спорту, майстри спорту України міжнародного класу, заслужені майстри спорту, заслужені тренери України, «зірки» спорту тощо. В умовах широкого поширення в Україні ветеранського спорту особливу групу складають спортсмени-ветерани (14 тис. осіб). У всіх областях створені та діють Ради ветеранів спорту, Асоціації ветеранів спорту, Асоціації ветеранів фізичної культури, спорту і туризму, клуби з видів спорту, які очолюють колишні провідні спортсмени, тренери, викладачі фізичного виховання. Споживачами фізкультурно-спортивних послуг є інваліди, серед яких проводиться фізкультурно-реабілітаційна і спортивна робота (близько 15 тис. осіб). Вони потребують специфічного як спортивного, так і бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Виробниками спортивних послуг і водночас їх споживачами є штатні фізкультурні працівники, яких на 1.01.2001 р. в Україні налічувалося 68189 осіб, учителів фізичного виховання середніх шкіл – 29611 осіб, керівників і викладачів професійно-технічних закладів освіти – 1788 осіб, вищих навчальних закладів освіти І-П рівнів акредитації – 2463 осіб, Ш-ІУ рівнів акредитації – 3953 осіб, інструкторів-методистів із фізичної культури і спорту – 2471 осіб, тренерів-викладачів зі спорту – 15669 осіб, педагогів-організаторів за місцем проживання – 962 чол. тощо.

В ДЮСШ, СДЮШОР, УФК та УОР, а також ШВСМ працюють 19082 тренери-викладачі зі спорту, з яких 12565 штатних (70,2%), у т.ч. у ДЮСШ та СДЮШОАР – 17902 тренери (12565 штатних – 70,2%), УФК та УОР – 607 тренерів (473 штатних – 77,9%), ШВСМ – 573 тренери (318 штатних – 55,3%). У 4098 відділеннях ДЮСШ, 273 відділеннях СДЮШОР, 116 відділеннях УФК та УОР і 173 відділеннях ШВСМ працюють 16727 тренерів, 11642 з них – штатні (69,9%). 4171 штатний тренер має першу або вищу тренерську категорію (35,8%) [6, с. 107]. Якщо додати до групи професіоналів-виробників спортивних послуг працівників сфери управління фізичною культурою і спортом, 36 Центрів олімпійської підготовки, 1708 дошкільних закладів освіти, 1128 стадіонів, 17032 спортзалів, 509 плавальних басейнів, 45584 спортмайданчиків

і футбольних полів, 122 лижні бази, 804 тренерів-вихователів фізкультурно-реабілітаційних центрів, то їх загал сягне понад 200 тис. осіб. Ці дані свідчать про помилковість твердження, що у сфері фізичної культури і спорту України на згаданий період працювало лише 70 тис. таких фахівців [4, с. 50].

У цій ситуації підвищується роль фізкультурно-спортивної інформації, необхідної і споживачам, і виробникам послуг. Поінформованість у різноманітних аспектах цієї діяльності є однією з головних умов досягнення успіху.

Нині, коли держава надає розвиткові фізичної культури і спорту пріоритетного значення, проблема його ефективного бібліотечно-інформаційного обслуговування набуває особливого соціального звучання. Бібліотечно-інформаційне забезпечення належить до допоміжних послуг, без яких виробництво-споживання фізкультурно-спортивних послуг уповільнюється, не може здійснюватись ефективно і відповідно до сучасних вимог. Ефект від бібліотечно-інформаційного забезпечення галузі має узгоджуватися зі структурою попиту на фізкультурно-спортивні послуги, які зумовлюють структуру ІП користувачів. Бібліотека через систему бібліотечно-інформаційного забезпечення галузі здатна створити специфічне інформаційне середовище, яке має стати невід'ємною складовою сфери фізичної культури і спорту.

Базуючись на класифікації фізкультурно-спортивних послуг [5, с. 54-63], можна визначити типи ІП користувачів за такими основними ознаками: а) зміст потреби та б) соціальна значущість потреби. Загальне уявлення про класифікації фізкультурно-спортивних ІП користувачів надається на рис 1.

Ознака — критерій класифікації	Вид фізкультурно-спортивної інформаційної потреби
а) Зміст потреби, що викликана виробництвом-споживанням послуги	1. Фізкультурно-виховна ІП 2. Фізкультурно-спортивно-освітня ІП 3. Фізкультурно-оздоровча ІП 4. Спортивно-видовищна ІП 5. Спортивно-тренувальна ІП
б) Соціальна значущість потреби, що викликана виробництвом-споживанням послуги	1. ІП, що задовольняє першочергові життєві потреби 2. ІП, задоволення якої не викликане першочерговою життєвою необхідністю

Рис1. Класифікація фізкультурно-спортивних інформаційних потреб користувачів

Оскільки класифікація ІП користувачів у галузі фізичної культури і спорту здійснюється вперше, коротко охарактеризуємо специфічні особливості фізкультурно-спортивних послуг, що впливають на формування та розвиток ІП різних категорій користувачів.

Головною видовою ознакою фізкультурно-спортивних послуг є їх здатність задовольняти конкретну потребу споживача. Можна виділити такі типи фізкультурно-спортивних ІП користувачів: 1) фізкультурно-виховні; 2) фізкультурно-спортивно-освітні; 3) фізкультурно-оздоровчі; 4) спортивно-видовищні; 5) спортивно-тренувальні.

Фізкультурно-виховна послуга (ФВП) – різновид фізкультурно-спортивної діяльності, спрямованої на досягнення оптимального рівня здоров'я, а також формування психофізіологічних якостей та рухомих навичок, необхідних для подальшого життя та трудової діяльності людини. Виробниками фізкультурно-виховних послуг є вихователі дошкільних виховних закладів, викладачі фізичного виховання середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладів. Основними споживачами фізкультурно-виховних послуг є вихованці виховних закладів, учні, студенти, курсанти, військовослужбовці. Коло споживачів свідчить про те, що фізкультурно-виховні послуги є одним із найпоширеніших видів фізкультурно-спортивних послуг, який належить до першочергових потреб людини. Практично кожна людина в певний період свого життя користується ними. Щорічно в Україні майже третина населення є споживачами тих чи інших фізкультурно-спортивних послуг. Фізкультурно-виховні ІП здатні забезпечити публічні (загальнодоступні), спеціалізовані (для дорослих, дітей, юнацтва, осіб з фізичними вадами), спеціальні (навчальних закладів) бібліотеки.

Фізкультурно-спортивно-освітня послуга (ФСОП) – різновид фізкультурно-спортивної діяльності, спрямованої на надання відповідних знань, умінь і навичок з метою отримання професійної кваліфікації для подальшої трудової діяльності людини. Їх надають вищі навчальні заклади III-IV та I-II рівнів акредитації, які здійснюють підготовку кадрів із таких спеціальностей: «Фізичне виховання», «Фізична реабілітація», «Олімпійський та професійний спорт», «Спортивна інформатика», «Спортивний менеджмент» з низкою спеціалізацій.

ІП користувачів зумовлені змістом професійної підготовки тренерів та викладачів фізичного виховання, опанування ними основ теорії та методики викладання обраного виду спорту і фізичного виховання. Підготовка фахівців для фізичної культури і спорту здійснюється в Україні з 1930 р., коли в м. Харкові було засновано державний інститут фізичної культури і спорту. Нині її здійснює 31 вуз I-II та III-IV рівнів акредитації. Спортивно-освітні (наукові) послуги отримують також науковці, аспіранти, докторанти. Лише в Національному університеті фізичного виховання аспірантуру й докторантуру закінчили понад 500 фахівців. Крім того, з 1993 р. функціонує Державний науково-дослідний інститут фізичної культури і спорту, фахівці якого досліджують актуальні питання галузі.

Якість спортивно-освітньої послуги, як і всіх інших, залежить від рівня кваліфікації працівників, що виробляють цю послугу (викладачів, тренерів, методистів, організаторів). Як свідчать статистичні дані, на 1.01.2001 р. в Україні серед 68189 штатних фізкультурних працівників 84,3% мають спеціальну вищу освіту, 29611 вчителів шкіл – 90,4%, 1788 викладачів професійно-технічних закладів освіти – 94,7%, 2463 вузи I-II рівнів акредитації – 98,6%, 3953 викладачів вузів III-IV рівнів акредитації – 98,9%, 2471 інструкторів-методистів із фізичної культури – 58,2%, 15669 тренерів-викладачів зі спорту – 83,2%, 962 педагоги-організатори за місцем проживання – 55,4% [6, С. 160-167]. У ДЮСШ і ДЮШОР працюють 17,9 тис. тренерів-викладачів, 78,4% яких мають спеціальну фізкультурну освіту, 67,2% – вищу, 55,2% – кваліфікаційні категорії. У середньому по Україні 22,5% адміністративних працівників спортивних шкіл не мають фізкультурної освіти. Навчально-тренувальний процес у 15 спеціалізованих навчальних закладах (вищих училищах фізичної культури, ліцеях-інтернатах, вищих училищах олімпійського резерву), що існують в 11 регіонах України, забезпечують 607 тренерів, з яких лише 447 мають вищу спеціальну освіту, 153 – звання «Заслужений тренер України», 278 – вищу і 118 – першу тренерську кваліфікаційну категорію. У ШВСМ України працюють 573 тренери-викладачі, з них 306 мають вищу і першу тренерську категорію, 203 – вищу освіту. Якщо додати до цієї кількості студентів вищих навчальних закладів I-II та III-IV рівнів акредитації фізкультурно-спортивного профілю України, то коло користувачів-носіїв освітньої ІП у галузі фізичної культури і спорту значно збільшиться.

Фізкультурно-виховна і спортивно-освітня послуги передбачають обов'язкове регулярне споживання інформації, яке стимулюється відповідною організацією навчального процесу в навчально-виховних закладах, зумовлене домінуючими мотивами, пов'язаних з навчанням.

Особливою популярністю у викладачів користуються енциклопедичні, наукові видання, підручники, навчальні посібники, методичні розробки. Викладачі шкіл читають переважно спортивні газети, журналу «Фізичне виховання в школі», «Физкультура и спорт». Активним попитом серед викладачів, аспірантів, докторантів, інших науковців користуються видання створеного в 1994 р. при Національному університеті фізичного виховання і спорту України видавництва «Олімпійська література», фахові періодичні видання «Наука в олимпийском спорте» і «Теорія та методика фізичного виховання і спорту» тощо. Фізкультурно-спортивно-освітні ІП користувачів здатні задовольнити бібліотеки навчальних закладів: загальноосвітніх спортивних шкіл, професійно-технічних училищ, вузів I-II та III-IV рівнів акредитації, обласні універсальні наукові бібліотеки для дорослих, дітей та юнацтва, бібліотеки науково-дослідних інститутів.

Фізкультурно-оздоровча послуга (ФОП) – це різновид фізкультурно-спортивної діяльності, спрямованої на збереження та зміцнення здоров'я людей, формування навичок здорового способу життя. Виробниками таких по-

слуг є відповідні фахівці – інструктори, методисти, тренери, організатори. Ця послуга спрямована на формування навичок та розвиток фізичних якостей з окремих видів спорту. Носіями ІП фізкультурно-оздоровчого характеру є представники різних вікових та професійних груп населення. Для отримання необхідного ефекту від споживання фізкультурно-оздоровчих послуг необхідне обов'язкове і регулярне отримання інформації. Носії цих послуг мають установку на комплексне використання книг, періодичних видань, каналів масової інформації, сформований стержньовий інтерес до певного виду спорту. Фізкультурно-оздоровчі ІП користувачів можуть забезпечити спеціальні (медичні, бібліотеки підприємств, установ, організацій), а також частково публічні (загальнодоступні) бібліотеки.

Спортивно-видовищна послуга (СВП) – це різновид фізкультурно-спортивної діяльності, що має на меті досягнення специфічного психофізіологічного стану людей і характеризується виникненням відчуття співпереживання чи естетичної насолоди. Виробниками цієї послуги є спортсмени, тренери, судді. Виробництво - споживання спортивно-видовищних послуг здійснюється в різноманітних формах. Це може бути спортивне змагання, фізкультурно-спортивний захід видовищного характеру (театралізована вистава, свято, концерт тощо). Споживачами вказаних послуг є глядачі. Порівняно з видовищними послугами інших галузей економіки (наприклад мистецтва), спортивно-видовищні послуги знаходять масового глядача. Значною мірою це зумовлено відносною демократичністю їх змісту, простотою сприйняття. Для масового глядача цілком достатньо знати сенс, правила спортивного змагання, відомих спортсменів, команди тощо для задоволення своєї потреби у видовищі. До того ж, на відміну від мистецького видовища (оперного чи драматичного спектаклю), спортивне видовище не потребує значних інтелектуальних напружень, що зумовлює недостатня виразність, нестійкість інформаційних потреб, нецілеспрямованість на певний вид спорту. Отримання інформації в цих користувачів пов'язане, в основному, з отриманням задоволенням, відпочинком. Вибір джерел інформації носить ситуативний характер, залежить від зовнішніх обставин.

Коло носіїв спортивно-видовищних ІП значно розширюється завдяки засобам масової інформації (ЗМІ) – телетрансляції, показу документального відеофільму чи кінофільму, радіопередачі про спортивне змагання. У галузевій сфері таку послугу прийнято називати ерзац-послугою (вторинною, похідною спортивно-видовищною послугою), оскільки глядач сприймає видовище значною мірою очима оператора, режисера та коментатора. Телетрансляції спортивних змагань збирають мільйонні аудиторії глядачів у багатьох країнах світу, дозволяють кілька разів у різних ракурсах спостерігати найцікавіші моменти. Спортивно-видовищні ІП користувачів можуть задовольнити публічні (загальнодоступні), спеціальні бібліотеки фізкультурно-спортивного профілю, які мають мультимедійні центри, Інтернет. Велику роль у задоволенні ІП цього типу

відіграють газетні публікації.

Спортивно-тренувальна послуга (СТП) – різновид фізкультурно-спортивної діяльності, спрямований на досягнення бажаного психофізіологічного стану спортсмена, що виявляється в рівні його спортивної підготовки. Виробниками такої послуги є тренери з різних видів спорту. Вони мають володіти науково обґрунтованими методиками тренування, системними знаннями в галузі відповідного виду спорту. Споживач послуги – спортсмен, має більш жорстку схему поведінки, регламентуючу його дії не лише в період тренування, а й за його межами. Щоб досягти бажаного рівня підготовки, спортсмен має знати й дотримуватись методики тренувань, витримувати високі навантаження, підпорядковувати своє життя суворому режимові. Це потребує значних емоційних та інтелектуальних зусиль. Спортивно-тренувальні ІП користувачів є найбільш стійкими, визначаються явним пріоритетом того чи іншого виду спорту, активністю читання (понад 20 видань на рік) і активністю відвідувань бібліотеки (понад 16 разів на рік). У цих користувачів простежується стійка мотивація в отриманні інформації, пов'язаної з тренуваннями. Так, пілотажне опитування користувачів бібліотек м. Харкова свідчить, що серед 36 літніх олімпійських видів 21 є пріоритетним інформаційних потребам, а саме: баскетбол, бокс, боротьба вільна і греко-римська, важка атлетика, велоспорт – трек і шосе, веслування академічне та на байдарках і каное, вітрильний спорт, гімнастика спортивна і художня, дзюдо, легка атлетика, плавання, стрільба з лука і кульова, стрибки на батуті й у воду, фехтування та футбол. Серед пріоритетних неолімпійських видів спорту користувачі назвали: боротьбу самбо, пацерліфтинг, шахи, шашки, гирьовий спорт, карате, кікбоксінг, скелелазіння, спортивне орієнтування, ушу-гунфу. Спортивно-тренувальні ІП користувачів можуть забезпечувати інформаційні центри, спеціальні бібліотеки фізкультурно-спортивного профілю (ДЮСШ, ДЮШОР, ШВСМ, вищих навчальних закладів, науково-дослідних інститутів).

Основою класифікації ІП користувачів у галузі фізичної культури і спорту може бутиі такий критерій, як соціальна значущість потреб, які задовольняються в результаті споживання тієї чи іншої послуги. Вони поділяються на два види: 1) послуги, що забезпечують задоволення першочергових життєвих потреб людини; 2) послуги, споживання яких не викликане першочерговою життєвою необхідністю.

До першого виду належать фізкультурно-виховні та фізкультурно-оздоровчі послуги. Це зумовлено тим, що будь-яке суспільство зацікавлене (зокрема економічно) мати населення з досить високим рівнем здоров'я, щоб кожне покоління вступало в самостійне трудове життя фізично загартованим, з умінням вести здоровий спосіб існування. Цієї мети досягають через фізичне виховання населення, тобто надання йому фізкультурно-виховних послуг. Зважаючи на високу соціальну значущість цих послуг, вони визнаються державою і суспільством обов'язковими для споживання людьми відповідних вікових груп [1; 3; 8]. Першочер-

гові життєві потреби забезпечує також фізкультурно-оздоровча послуга. Тому виробництво-споживання послуг цього виду високорозвинене суспільство теж вважає одним із своїх головних завдань у сфері соціальної політики [1].

До послуг, які не є першочерговими для людини, належать спортивно-тренувальні та спортивно-видовищні [4, с. 61]. Додамо до них ще й фізкультурно-спортивно-освітні послуги. Це закономірно, адже спортивно-тренувальні і спортивно-освітні послуги споживаються відносно обмеженим колом людей, діяльність яких розгортається у сфері спорту вищих досягнень або у фізкультурно-спортивних підрозділах вищих навчальних закладів. Для спортсменів-професіоналів таке споживання є насамперед умовою забезпечення високого рівня майстерності. Студенти вузів, отримуючи спортивно-освітні послуги, прагнуть набути необхідні знання, вміння і навички для своєї подальшої професійної діяльності та відповідної освітньої кваліфікації (бакалавр, спеціаліст, магістр). Стосовно спортивно-видовищних послуг, то споживання їх є передусім, формою дозвілля, має розважальний характер. Задовольнити ІП у галузі самовдосконалення та рекреаційних (дозвіллєвих) потреб користувачів покликані бібліотечні установи певного типу і виду.

Підсумовуючи, можна дійти таких висновків.

• Створення цілісної системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту можливе лише за умови всебічного вивчення інформаційних потреб користувачів. Забезпечення відповідної організаційно-функціональної структури системи та ІП користувачів має суттєве значення для розвитку фізичної культури і спорту в Україні.

• Інформаційні потреби фізкультурно-спортивної тематики, будучи джерелом активності особистості, відбивають зміст і направленість користувацької діяльності. Вони можуть бути як її рушійною силою так і результатом.

• Класифікацію ІП користувачів фізкультурно-спортивного профілю доцільно здійснювати за діадою «споживання-вироблення» різноманітних видів фізкультурно-спортивних послуг, що дає змогу виділити дві основні ознаки ІП: 1) зміст потреби, що задовольняється споживанням-виробленням послуги; 2) соціальна значущість потреби, що задовольняється споживання-виробленням послуги.

• На основі змісту потреби у фізкультурно-спортивних послугах виділено такі групи ІП користувачів: а) фізкультурно-виховні; б) фізкультурно (спортивно)-освітні; в) фізкультурно-оздоровчі; г) спортивно-видовищні (рекреаційні); д) спортивно-тренувальні (викладацькі).

• Врахування соціальної значущості потреб, що задовольняються споживанням-виробленням фізкультурно-спортивних послуг, дозволило поділити ІП на дві групи: а) ІП, що задовольняє першочергові життєві потреби; б) ІП, задоволення якої не викликане першочерговою життєвою необхідністю.

Організаційно-функціональна модель бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту, побудована на основі врахування специфі-

ки ІП користувачів, яка містить дві великі підсистеми, кожна з яких призначена для задоволення соціально значущих першочергових життєвих потреб і тих, що не зумовлені першочерговою життєвою необхідністю. Для обох підсистем визначено бібліотечно-інформаційні установи, які мають бути об'єднаними в цілісну систему бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» // Голос України. – 1994. – 29 січ.

2. Андрющенко О.А. Формування системи бібліотечно-інформаційного обслуговування фізичної культури і спорту в Україні // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 76 – 84.

3. Концептуальні засади подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні // Наука в олимпийском спорте. – 1998. – № 1. – С. 5 – 12.

4. Мічуда Ю.П. Ринкові відносини та підприємництво у сфері фізичної культури і спорту: Навч. посіб. – К.: Олімп. літ., 1995. – 152 с.

5. Основы теории и методики физической культуры / Под. ред. А.А. Гужаловского. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 352 с.

6. Україна спортивна в цифрах та коментаріях / Держ. ком. молод. політики, спорту і туризму України; Упоряд.: О.К. Артем'єв, Т.А. Федюшина, Л.С. Євсюкова. – К., 2000. – 210 с.

7. Федоренко І. Основні напрями подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні // Наука в олимпийском спорте. – 1998. – № 1. – С. 3 – 4.

8. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації». – К., 1998. – 46 с.

Надійшла до редколегії 21.02. 2002 р.

УДК 025.7/.9

С.О. ДЕНИСЕНКО

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ТА МІСЦЕВИХ ДОКУМЕНТІВ У БІБЛІОТЕКАХ РЕГІОНУ

Збереження краєзнавчих та місцевих документів на корпоративних засадах розглядається як стратегічний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек. Захищаються багатоваріантність створення розподіленого страхового краєзнавчого фонду бібліотек регіону, обгрунтовуються способи оптимізації системи депозитарного і репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів.

Обласна універсальна наукова бібліотека (ОУНБ) у національному інформаційному співтоваристві є гарантом збереження інформаційного ресурсу, накопиченого в регіоні. Однак усе чіткіше фахівці усвідомлюють, що виконати таку високу і відповідальну місію вона може лише в кооперації з іншими біб-

ліотеками, які створюють єдині системи зберігання краєзнавчих та місцевих документів й оперативного доступу до них. Сьогодні посилюється інтерес до цієї проблеми як одного з основних напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек.

Краєзнавчі та місцеві документи – це документи довгострокового зберігання, що мають особливу цінність для певного регіону. Вони потребують створення оптимальних умов гарантованого їх збереження для нинішніх і наступних поколінь. Стратегічне вирішення проблеми полягає в колективному формуванні й зберіганні максимально повного репертуару цих документів спільними зусиллями бібліотек регіону. Інакше кажучи, мова йде про корпоративний підхід до збереження краєзнавчих та місцевих документів.

Вирішення цього стратегічного завдання особливо актуалізується в зв'язку з прийняттям загальнодержавної «Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.IX.1999 р. за № 1716 [4]. Ця програма розроблена відповідно до рекомендації Генеральної конференції ЮНЕСКО і спрямована на збереження в Україні бібліотечних та архівних фондів, в яких зібрана документована інформація, що є історичним надбанням людства, основою економічного і духовного прогресу суспільства. Як відомо, з 1992 р. ЮНЕСКО здійснює Програму «Пам'ять світу», яку Генеральна Конференція 1993 р. визнала важливою складовою частиною Загальної інформаційної програми. Названа програма спрямована на спільну реалізацію проектів збереження бібліотечних та архівних фондів у різних країнах світу.

З урахуванням завдань, передбачених Програмою, Уряд України зобов'язав Раду Міністрів Автономної Республики Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації розробити регіональні програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000-2005 рр., виділити для їхньої реалізації, окрім державних, кошти з місцевих бюджетів обсягом 1521,2 тис. грн. та позабюджетних джерел, 6112 тис. грн. [4, с. 37]. Саме в межах регіональних програм збереження бібліотечних та архівних фондів, на нашу думку, має здійснюватися програма зі збереження краєзнавчих фондів бібліотек регіону.

Серед основних завдань «Програми збереження краєзнавчих та місцевих документів у бібліотеках архівних і музейних фондів» мають бути:

- координація діяльності установ і організацій з обліку, консервації, оцифрування, репрографії краєзнавчих та місцевих документів бібліотечних, архівних і музейних фондів;
- координація фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для забезпечення довготривалого збереження краєзнавчих та місцевих документів та їх взаємовикористання;
- залучення наукового потенціалу держави та регіонів до розроблення та впровадження новітніх технологій консервації, репрографії та оцифрування краєзнавчих та місцевих документів;

• створення системи єдиного регіонального обліку документальних пам'яток державного та регіонального значення, зокрема старовинних рукописів, рідкісних та особливо цінних краєзнавчих і місцевих документів;

• створення міжвідомчих регіональних служб репрографії, оцифрування та ремонто-палітурних робіт при обласних універсальних наукових бібліотеках;

• передбачення безпеки краєзнавчих фондів бібліотек та архівів;

• створення системи підготовки і перепідготовки кваліфікованих спеціалістів-хранителів і реставраторів.

Організація виконання Програми має передбачити створення координаційної ради при ОУНБ у складі представників бібліотек різних систем і відомств регіону, функції якої мають визначатися відповідним Положенням.

Серед основних причин руйнування документів тривалого зберігання (до яких належать краєзнавчі та місцеві документи) постановою Кабінету Міністрів України названо «відсутність належних умов зберігання, недостатня забезпеченість спеціалістами-хранителями та реставраторами, необхідним обладнанням та матеріалами». Уряд України вважає, що недостатньо вирішуються питання забезпечення бібліотечних та архівних фондів. Бібліотеки й архіви загальнодержавного значення не мають системи надійної охорони та пожежогасіння» [4, с. 36]. Ще гіршими є умови зберігання бібліотечних та архівних фондів на місцях.

Бібліотечні працівники також занепокоєні станом зберігання краєзнавчих та місцевих документів. Зокрема І.С. Комський вважає, що пошкодження краєзнавчих документів найчастіше відбувається внаслідок змінювання факторів технологічного, фізико-хімічного, економічного й соціального характеру. Це – збільшення обсягів бібліотечних фондів і недостатність площ для їх зберігання, підвищення інтенсивності використання, погіршення якості нових друкованих видань через застосування дешевих матеріалів і скорочення трудовитрат, фізичне старіння накопичених масивів друкованої продукції, зростання екологічно-небезпечних факторів [1, с. 110]. Проведений нами аналіз фізичного стану краєзнавчих фондів (КФ) ОУНБ України свідчить про суттєвий вплив факторів соціального характеру на рівень їх збереженості. Найчастіше краєзнавчі та місцеві документи пошкоджуються в результаті їх недбалого використання як читачами, так і бібліотечним персоналом. Дієвим засобом збереження краєзнавчих та місцевих документів є створення страхових КФ. Виготовлення копії документа та надання її користувачеві дозволить обмежити доступ до оригіналів і таким чином зменшити інтенсивність їх використання. Використання і збереження документів у просторі та часі – це на перший погляд завдання, що виключають один одного. Однак зберігаючи краєзнавчі фонди, бібліотеки тим самим створюють можливості для довгострокового їх використання.

Бібліотечна наука і практика виробила багато різноманітних способів збереження фондів: мікрофільмування, консервація, реставрація, оправлення, оцифрування документів тощо. У сучасних реаліях української держави, а також з огля-

ду на переваги й недоліки кожного із зазначених засобів, вважаємо, що в бібліотечній сфері має застосовуватися система засобів збереження краєзнавчих та місцевих документів.

Нові можливості для збереження найцінніших краєзнавчих та місцевих документів створені в умовах застосування нових інформаційних технологій створення цифрових форматів, які набули широкого поширення в усьому світі. Переведення краєзнавчих та місцевих документів у цифровий формат матиме суттєве значення як для їх збереження, так і для оперативного доступу до них широкого кола користувачів. Мета оцифрування – збереження й поліпшення доступу до краєзнавчих та місцевих документів.

При створенні страхових фондів, у тому числі за допомогою оцифрування, перед бібліотечними працівниками завжди виникають дві проблеми – збереження оригінала та електронної копії. Обираючи засоби та обладнання для оцифрування краєзнавчих колекцій, бібліотеки мають зважати на те, які з них у процесі сканування завдадуть найменшої шкоди оригіналу. Оцифрування документів має своїх прихильників у всьому світі. Фахівці також дійшли згоди щодо вибору найкращих способів оцифрування документів бібліотечного зберігання [2, с. 558]. Тому в статті немає необхідності зупинятися на технології оцифрування краєзнавчих та місцевих документів.

Оцифрування КФ не виключає його мікрофільмування, консервацію чи реставрацію, має розглядатися як стратегія збереження документів через поліпшення доступу до фонду в іншому форматі. Оцифрування КФ має здійснюватися на базі тісного співробітництва зазначених установ і організацій кожного регіону. Виготовлення цифрової копії має бути такої якості, щоб не поставала необхідність виготовлення повторної копії для потреб мікрофільмування або факсимільного перевидання документів. Тобто засоби створення страхового КФ мають узгоджуватися між бібліотеками та іншими установами. Інструментом управління процесом зберігання КФ, який дозволяє визначити пріоритети застосування різних технологій збереження з огляду на цінність краєзнавчого або місцевого документа, його фізичного стану, користувацького попиту й умов його зберігання, може стати блок.

Переведення друкованих паперових краєзнавчих документів в електронну форму дозволить створити страховий КФ, обмежити доступ користувачів до оригіналів і тим самим підвищити рівень їх збереження. Водночас оцифрування документів породжує низку проблем: необхідність придбання відповідного обладнання, вибір оптимальних методів сканування. Не менш складною є проблема збереження електронних документів. Це зумовлено, по-перше, тим, що електронна інформація значно більше піддається небезпеці спотворення й руйнування, ніж інформація на традиційних носіях: папері, мікрофільмах, мікрофішах. Її можна легко ліквідувати через технічну несправність обладнання, недбалість персоналу або направлену атаку через мережу. Носії електронної інформації, такі як

CD-ROM, мають обмежений десятиліттями «життєвий ресурс», а не століттями, як традиційні носії. Крім того, старіння комп'ютерів і програмного забезпечення, спонукає фондоотримачів електронних документів періодично перетворювати їх у нові формати і перезаписувати на нові носії, постійно архівувати і т. ін.

Однак, незважаючи на недоліки, оцифрування краєзнавчих та місцевих документів, створення їх електронних аналогів – перспективний шлях збереження краєзнавчих фондів.

В умовах інформатизації мають трансформуватися (видозмінюватися) форми депозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів, а отже структурної реорганізації потребують краєзнавчі фонди. Основні напрями цієї перебудови:

• концентрація еталонного краєзнавчого фонду в сукупності депозитарних бібліотеках;

• акумуляція маловикористовуваних краєзнавчих та місцевих документів в одиничних репозитарних центрах;

• надання дистанційного доступу до розподіленого краєзнавчого фонду через глобальні інформаційні мережі паралельно з обслуговуванням через локальний доступ.

Основу створення єдиного розподіленого КФ з мінімальним дублюванням у придбанні та зберіганні краєзнавчих і місцевих документів має скласти система депозитарних бібліотек. Вона потребує корегування відповідно до змін законодавства про обов'язковий примірник документів і особливо – в залежності від розвитку інформаційних технологій.

Термін «депозитарне зберігання» в Україні почали активно використовувати в 1970-ті рр. і набув поширення в двох значеннях: а) постійне зберігання фонду; б) зберігання маловикористовуваної літератури [5, с. 54]. Депозитарне зберігання фондів краєзнавчих та місцевих документів, відповідно до «Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України» (1996), доручено регіональним бібліотекам -депозитаріям [3]. Однак, які саме бібліотеки маються на увазі, в Положенні не зазначається. Під «депозитарієм» розуміється бібліотека, яка забезпечує постійне зберігання маловикористовуваних документів і водночас документів, які є цінними для певного регіону. Поєднання двох понять в одному терміні створює певні наукові й практичні незручності, оскільки в такому разі набуває розповсюдження двояка концепція регіонального депозитарію: і власника місцевого обов'язкового примірника, і акумулятора краєзнавчих та місцевих документів, які є маловикористовуваними в інших бібліотеках.

Вирішення даної проблеми можливо за двома напрямами: а) організаційному – через закріплення за ОУНБ гарантованого зберігання краєзнавчих та місцевих документів; б) сутнісному – через уточнення завдань бібліотек-депозитаріїв по зберіганню цінних і одночасно маловикористовуваних краєзнавчих та місцевих документів.

У зарубіжній практиці останнього десятиліття визначилася нова тенденція в

організації маловикористовуваної літератури, що полягає в організації самостійних структур, які забезпечують збирання та корпоративне зберігання документів, вилучених із фондів інших бібліотек. Ця установа дістала назву «репозитарії», або «репозитарна бібліотека». Відбулася більш чітка диференціація понять «репозитарій» і «депозитарій». «Depository library (депозитарна бібліотека) визначена як бібліотека, яка отримує безплатний обов'язковий примірник. «Repository» (репозитарієм) називають кооперативне фондосховище однієї чи кількох бібліотечних систем, яке забезпечує видачу за міжбібліотечним абонементом маловикористовуваних книг [6, с. 6-7].

Головна мета створення бібліотек-репозитаріїв – кооперативне зберігання фондів з метою зниження витрат на їхнє утримання і поліпшення доступу до документів, а також можливість кооперативного комплектування, каталогізації і т. ін. Відзначаються особливості електронного репозитарію – централізований доступ до оцифрованих колекцій, вирішення проблем авторського права та ліцензування. На думку фахівців, таке тлумачення є свідченням широкого впровадження в бібліотечній діяльності деяких зарубіжних країн кооперації, яка набуває стратегічного значення [6, с. 7]. Нині такі репозитарії функціонують у США, Франції, Швеції, Австралії, Естонії та ін. Світова практика виробила кілька моделей організації репозитарного зберігання, розгляд яких не є завданням даної статті. Вважаємо, що Україна має обрати свій варіант, який відповідатиме її соціально-економічним умовам.

Визначимо основні засади стратегії депозитарного і репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів в умовах України.

З метою входження України до світової термінологічної системи пропонуємо ввести терміни «репозитарій» і «репозитарна бібліотека» в доповнення до існуючих термінів «депозитарій» і «депозитарна бібліотека». Система депозитарного зберігання має забезпечити гарантоване збереження місцевого обов'язкового примірника документів та загальнодоступне використання сформованого на його основі КФ. Центром депозитарного зберігання має стати ОУНБ, до якої має надходити основна частка обов'язкових примірників краєзнавчих та місцевих документів, особливо цінних для певного регіону. ОУНБ за згодою з іншими бібліотеками регіону та на основі «Положення про місцевий примірник документів» має координувати зберігання частини (до 20%) місцевого примірника в спеціальних бібліотеках регіону за їх профілем, тобто місцевий обов'язковий примірник має розосереджуватися у великих бібліотеках регіону, а не лише в ОУНБ, як це було раніше. У такому разі новий механізм надходження місцевого примірника слід визначати в «Положенні про місцевий примірник документів».

Система репозитарного зберігання має організовуватись для кооперативного зберігання та використання маловикористовуваних краєзнавчих та місцевих документів, забезпечувати постійне зберігання документів у мінімальній кількості друкованих примірників, мікроформ або електронних документів, що передава-

тимуться з інших бібліотек-фондоутворювачів, а також забезпечувати доставку документів чи їх копії на замовлення користувачів.

Репозитарні бібліотеки мають створюватися на корпоративній основі з правами юридичної особи. Їх створення, функціонування, відповідальність повинні регулюватися відповідними положеннями, погодженнями, договорами. Найекономічнішим для України вважаємо варіант створення репозитаріїв краєзнавчих та місцевих документів на базі ОУНБ. Це дасть змогу спеціальним бібліотекам регіону позбавитися пасивної частини фонду, утвореної через зберігання маловикористовуваних краєзнавчих та місцевих документів минулих років видання. ОУНБ – репозитарій може стати координатором консорціумів з координованого комплектування КФ, корпоративної каталогізації, ліцензування електронних публікацій, кооперативної закупки обладнання та програмного забезпечення, оцифрування краєзнавчих та місцевих документів і т.ін.

Стратегія розвитку депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів передбачає модернізацію технології взаємодії бібліотек у процесах передачі, зберігання та використання пасивних фондів. Основний напрям модернізації – заміна багатоступеневої передачі даних про маловикористовувані краєзнавчі та місцеві документи на систему інформування депозитаріїв та репозитаріїв в онлайновому режимі.

Одним з результатів удосконалення системи депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів у регіоні має бути створення віртуального документообмінного фонду. Відповідно до цієї вимоги замість існуючої ступеневої схеми пересилання відомостей про документи пропонується прямий взаємозв'язок бібліотек, які вилучають маловикористовувані краєзнавчі та місцеві документи із своїх фондів, з депозитарними та репозитарними центрами. Бібліотеки, відібравши документи епізодичного попиту, виставляють їх бібліографічні записи на своєму Web-сайті, а всі бажаючі, в першу чергу репозитарії, замовляють необхідні видання у свої фонди. Розрахунки – за домовленістю. Таким чином, більша частина накопичених пасивних масивів місцевих документів може бути реалізована з економією засобів і площ для прискореної модернізації краєзнавчої діяльності бібліотек у галузі формування розподіленого КФ бібліотек регіону. Одночасно стимулюватиметься розвиток електронної доставки краєзнавчих та місцевих документів, організація оперативного доступу до бібліотечних ресурсів регіону. За нашою концепцією, система депозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів у межах регіону має децентралізуватися. Це досягається завдяки тому, що отримувачами місцевого обов'язкового примірника краєзнавчих та місцевих документів стають не лише ОУНБ, а й усі великі бібліотеки регіону за своїм профілем, між якими розподіляється відповідальність за його формування й збереження. Сьогодні в кожному регіоні склалася практика максимально повного збирання і збереження репертуару місцевого і краєзнавчого друку. Такий підхід відповідає світовим тенденціям, має зберегтися, й надалі

стати основою формування розподіленого депозитарного фонду краєзнавчих та місцевих документів. Розподіл відповідальності бібліотек має фіксуватися в регіональних «Положеннях про місцевий примірник документів».

Система репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів навпаки має централізуватися, оскільки створення кількох репозитаріїв у регіоні – неприпустиме марнотратство. Це означає збереження збиткової дублетності документів у регіоні і, відповідно, невиправдані витрати на їх утримання. Найдоцільнішим, на нашу думку, буде створення репозитаріїв на базі ОУНБ. Це дасть змогу репозитарію, свою чергу, здійснювати відбір краєзнавих та місцевих документів, що мають наукове й історичне значення для краю, до мінімуму скорочуючи екземплярність, з урахуванням специфіки регіону.

Репозитарій краєзнавчих та місцевих документів при ОУНБ – це кооперативна структура, що визначає колективний характер управління ним та дольову участь кожного його члена. З огляду на зарубіжний досвід, це може бути вибірна рада директорів із представником від владної структури засновника [5, с. 9]. Фінансування репозитарної системи має здійснюватися з місцевого бюджету й за участю бібліотек-учасниць кооперативного зберігання для будівництва додаткового сховища, фінансування робочих місць і т. ін. Тобто завдання полягає в тому, щоб Регіональна стратегія репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів могла уможливити відрахування з місцевого бюджета на будівництво, а також на подальшу підтримку розвитку регіонального репозитарію. Однак посильна фінансова участь бібліотек має бути обов'язковою.

Таким чином, реалізація завдання по збереженю краєзнавчих та місцевих документів має здійснюватися в межах започаткованої під егідою ЮНЕСКО Міжнародної Програми «Пам'ять світу» та національної «Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000-2005 роки». У кожному регіоні України мають розроблятися регіональні «Програми збереження краєзнавчих та місцевих документів у бібліотечних, архівних і музейних фондах». Програмою мають визначатися основні напрями діяльності установ та організацій регіону по забезпеченню оптимальних технологічних, фізико-хімічних, біологічних, економічних, екологічних та соціальних умов збереження краєзнавчих та місцевих документів.

Проблема збереження краєзнавчих фондів бібліотек є багатогранною і комплексною. В умовах широкого поширення в усьому світі технології оцифрування бібліотечних фондів вона може широко застосовуватися для створення страхових краєзнавчих фондів та дистанційного доступу до них користувачів. Ми наполягаємо на комплексному підході до застосування різних технологій збереження: мікрофільмування, консервації, реставрації, оцифруванні. Визначення пріоритету застосування різних технологій збереження має здійснюватися з огляду на цінність краєзнавчого або місцевого документа, його фізичний стан, користувацький попит, умови зберігання і т. ін. У статті запропоновано механізм управління процесом зберігання краєзнавчих та місцевих документів в умовах функціонування

єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону.

Найчастіше краєзнавчі та місцеві документи пошкоджуються через недбале використання як читачами, так і бібліотечними працівниками. Виготовлення електронних копій документів та надання їх користувачам дозволить обмежити доступ до оригіналів і таким чином збільшить вірогідність їх збереження. Водночас і самі копії слід надійно зберігати. Оцифрування найцінніших краєзнавчих та місцевих документів, створення їх електронних аналогів для страхового фонду і користування читачами – перспективний засіб збереження краєзнавчих фондів та забезпечення дистанційного доступу до них користувачів через глобальні та локальні мережі.

Згідно з нашою концепцією, пропонується ввести до термінологічної системи бібліотечного краєзнавства поняття «репозитарій» і «репозитарна бібліотека». Депозитарій краєзнавчих та місцевих документів визначається як бібліотека, що отримує місцевий обов'язковий примірник докуентів. Репозитарій краєзнавих та місцевих документів – це самостійна кооперативна установа або підрозділ ОУНБ, створюваний з метою економічного розміщення й використання документів епізодичного попиту, що здійснює отримання, перерозподіл, збереження і використання документів, передання їх іншим бібліотекам або взаємного використання.

Створення системи депозитарного і репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів передбачає: а) концентрацію еталонного краєзнавчого фонду, разосередження місцевого обов'язкового примірника в депозитарних бібліотеках регіону, а не лише в ОУНБ; б) акумуляцію маловикористовуваних краєзнавчих та місцевих документів в одиничних репозитарних центрах – ОУНБ; в) надання дистанційного доступу до розподіленого КФ через глобальні інформаційні мережі паралельно з обслуговуванням через локальний доступ.

Стратегія розвитку депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів потребує розподілу відповідальності між бібліотеками регіону по отриманню і збереженню місцевого примірника документів, який має фіксуватися у відповідному «Положенні про місцевий обов'язковий примірник документів». У такому разі ОУНБ зберігає за собою статус регіонального універсального депозитарію краєзнавчих та місцевих документів, що складають ядро КФ. ОУНБ має розвивати координаційні зв'язки з іншими бібліотеками регіону, що отримують місцевий обов'язковий примірник відповідно до профілю свого фонду. За нашою концепцією, система депозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів у масштабах регіону має децентралізуватися. Бібліотеки регіону в сукупності повинні максимально повно збирати репертуар краєзнавчих та місцевих документів.

При ОУНБ створюється репозитарний фонд, де збираються і зберігаються маловикористовувані краєзнавчі та місцеві документи за минулі роки. Як кооперативна структура репозитарій фінансується з місцевого бюджета, а також за долевою участю бібліотек регіону. Управління репозитарієм здійснюється виборною радою директорів, яка визначає напрями і порядок діяльності репозитарію.

Репозитарій має здійснювати відбір документів, що мають наукову й історичну цінність для певного краю, до мінімуму скорочуючи дублювання й екземплярність документів. Можливий також інший варіант, коли регіональний репозитарій створюється як самостійна структура на базі об'єднання всіх регіональних бібліотек. У будь-якому разі репозитарна система зберігання краєзнавчих та місцевих документів має бути централізованого характеру, як це прийнято в більшості країн світу.

Перспективи вдосконалення системи депозитарного і репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів пов'язується зі створенням віртуального документообмінного фонду. Основний напрям модернізації – заміна багатоступеневої передачі даних про маловикористовувані документи на систему інформування депозитаріїв та репозитаріїв в онлайновому режимі. Тобто пропонується прямий зв'язок бібліотек через глобальні інформаційні мережі. Кожна бібліотека, маючи власний Web-сайт, розміщує на ньому інформацію про маловикористовувані документи, а всі бажаючі, в першу чергу репозитарій, замовляють необхідні видання. Створення кооперативного Web-сайту бібліотек регіону уможливить віддалений доступ користувачів до краєзнавчої інформації, стимулюватиме розвиток електронної доставки краєзнавчих та місцевих документів. Трансформація системи депозитаріїв і репозитаріїв краєзнавчих та місцевих документів дозволить зменшити нераціональне дублювання КФ, збільшити фінансові, трудові та матеріальні ресурси для забезпечення гарантованого збереження й ефективного використання документів місцевого значення і походження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Комський І.С. Зберігання краєзнавчих фондів у контексті національної програми зберігання бібліотечних і архівних фондів // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Матеріали наук.-практ. конф.26-27 трав. 1997 р., м. Київ. – К., 1998. – С. 110 – 112.

2. Перминова О.И. Электронные документы и сохранность библиотечных фондов // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: Новые технологии и новые формы сотрудничества: Тез. восьмой междунар. конф. «Крым 2001», Судак, 9-17 июня 2001 г.: В 2-х т. – М., 2001. – Т. 2. – С. 555 – 559.

3. Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України: Затв. М-вом культури і мистецтв України від 02.02.1996. № 510 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 8. – С. 208 – 211.

4. Программа збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000-2005 роки: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1716 / / Офіц. вісн. України. – 1999. – № 38. – С. 36 – 37.

5. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания. – М., 1995. – 268 с.

6. Хахалева Н.И. Национальная библиотека как государственное хранилище в системе депозитариев и репозитариев // Библиотековед. – 2000. – № 6. – С. 6 – 9.

7. Gets M. The electronic libraly: Analysis and decentralization in collection decisins // J. Libr. Admin. – 1991. – Vol. 14. – № 3. – P. 71 – 84.

Надійшла до редколегії 20.09.2001 р.

УДК 025.22(477)

А.А. СОЛЯНИК

ВИНИКНЕННЯ СКЛАДОВИХ СИСТЕМИ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В ЕПОХУ РУКОПИСАННЯ

Проаналізовано особливості генезису та диференціації джерел документопостачання бібліотек України княжої доби.

Формування системи документопостачання бібліотек України перебувало під впливом загальних закономірностей функціонування документальної комунікації, але й мало національні особливості, зумовлені об'єктивними суспільно-історичними та культурними умовами, в яких відбувалося становлення української нації та державності.

Результати історичних досліджень останніх років переконують, що величезний вплив на стародавні культури світу, а пізніше й на слов'янську зробила культура протошумерської цивілізації. Якщо спиратися на висновки відомого шумеролога А.Г. Кіфішина [8], який розшифровував петрогліфи численних гротів і печер заповідника «Кам'яна Могила», розташованого в Запорізькій області, можна стверджувати, що прабатьківщиною майбутніх великих цивілізацій були не Месопотамія, не долина Нілу, не Середземномор'я, а територія, яку займає тепер Південно-Східна Україна, тобто Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Херсонська області та Крим.

Доведено, що в VII-III тис. до н.е. цивілізація, що існувала в цих місцях, знала основи астрономії, секрети плавки металів, плуг і колісницю, мала свою писемність. На стелях і стінах Кам'яної Могили було знайдено кілька тисяч рідкісних наскельних зображень – своєрідна «кам'яна» бібліотека, - з якої розшифровано 130 написів-панно й 160 кам'яних табличок [8]. Ця бібліотека поповнювалася переважно через автокомплектування, оскільки генерація прадокументів здійснювалася безпосередньо в гротах та сховищах Кам'яної Могили. Можна припустити, що існували дар і документообмін: за ствердженнями дослідників, Кам'яна Могила була в той час головним святилищем протошумерських племен, своєрідною Меккою, куди з усіх кінців світу збиралися жреці, які переписували й звіряли тут тексти. Порівнюючи тексти шумерських епосів, старогрецьких міфів, рігведи й авести, Біблії, староруського (староукраїнського) народного ритуального календаря з дешифрованими кам'яномогильними текстами, А.Г. Кіфішин та інші вчені (В.Д. Даниленко, Б.Д. Михайлов, Л.І. Акимова) виявили багато подібних сюжетів і тем [4].

Таке перехрещення та взаємопроникнення різних культур та епох дозволяє виявити вплив на розвиток слов'янської книжкової культури Стародавньої Греції і Візантії, які мали значні досягнення в організації функціонування складових документальної комунікації.

Завдяки торгівлі зі стародавніми греками праслов'яни могли вже в ті далекі

часи запозичувати в них досвід організації документування, збереження та використання суспільно значущої інформації. Перші християнські храми на північному узбережжі Чорного моря (території сучасної України) виникли в перших століттях нової ери, в VII-V ст. н.е. в грецьких містах-державах цього узбережжя (Ольвії, Херсонесі, Керкінітіді тощо) читали Гомера, Гесіода та інших авторів, у всіх центрах тогочасної грецької культури існували бібліотеки різних типів, зі значними книжковими зібраннями. У IV-V ст. н.е. на Північному узбережжі Чорного моря, зокрема в Херсонесі (наші предки називали його Корсунем), були церкви, значить, створювалися і збірки богослужбових книг. Фахівці доводять, що фонди грецьких бібліотек були істотним чинником суспільного функціонування писемності і однією з підвалин формування української культурної традиції [7].

Так, фонетична система письма, що проникла з Греції та Риму, впливала на розвиток писемності наддніпрянських праслов'ян періоду черняхівської культури (II-V ст. н.е.). На деяких уламках посуду того часу, на виробах із кістки виявлено грецькі й латинські літери та окремі слова, що переконливо свідчить про поширення серед багатоплемінного населення – носія черняхівської культури – писемності на основі грецького і латинського алфавітів. Тобто поширена багато віків версія, ніби до введення Володимиром християнства Давня Русь не знала письма – це легенда. Існування писемності у східних слов'ян – «не богом даної», а виробленої історично, в зв'язку з потребами суспільного розвитку ще до введення християнства на Русі – підтверджують і свідчення «самовидців» – іноземців, які побували у слов'янських краях, а також літописні записи й археологічні знахідки. Активно торгуючи зі стародавніми греками, праслов'яни могли бути уже в ті далекі часи знайомі з грецьким письмом.

Існують різноманітні версії розвитку давньослов'янської писемності. Їх узагальнення дозволяє дослідникам запропонувати три групи різних алфавітів: 1) руни або руниця; 2) глаголиця; 3) кирилиця або латиниця.

Записи слов'янськими рунами збереглися лише на могильних каменях та прикордонних стовпах, на зброї, прикрасах, монетах та культових статуетках. Є припущення, що це була попередня стадія розвитку писемності. Основою для дійсної писемності була в слов'ян глаголиця, яка, за думкою багатьох дослідників, на століття давніша за кирилицю. Пізніше кирилиця витиснула глаголицю.

Археологічні знахідки свідчать, що руси не тільки писали або малювали літери, але й видавлювали їх на дереві або березовій корі, втираючи фарби у вдавлені місця, щоб зберегти написане. Є відомості, що вже в IV ст. європейські вчені вели листування зі слов'янськими вченими, які користувалися різноманітними шрифтами. Усе більше істориків висловлюють думку, що культура писемності у слов'ян існувала на 500 років раніше часів Кирила та Мефодія, які лише сприяли його впорядкуванню та подальшому поширенню. У 860-861 рр. св. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангеліє та Псалтир, написані «руськими

письменами». Історики стверджують, що грамотність в Україні вже в IX ст. не обмежувалася боярами та духовенством, була поширена й серед нижчих верств суспільства [11; 12].

Ще одним свідченням високого рівня писемної культури давніх слов'ян є «Влесова книга» – язичеський літопис, що охоплює історію Русі від 650 р. до н.е. до останньої чверті IX ст. Літопис написано на 38 березових дощечках розміром 380х220 мм., товщиною 6-10 мм. Останні дощечки написані приблизно 880 р., а перші – на століття раніше. На їх поверхні було нанесено паралельні горизонтальні лінії, під якими писались букви – одна до одної, без пропусків та абзаців. Алфавіт книги дослідники називають «влесовицею» – вона подібна до кирилиці, але є дещо примітивнішою [9]. На жаль ще ніхто з фахівців не зміг остаточно довести, що ця книга – оригінал, а не фальсифікація любителів старовини.

Стосовно широко відомих та офіційно визнаних фактів розвитку книжкової справи в Україні, одним із найперших і найбільших її осередків у Київській Русі були Десятинна церква (996 р.), де розпочалося літописання, та скриптарій Софійського собору, в якому вже в 1037 р. налічувалось понад 900 томів різної за змістом літератури, напевно, значною була збірка рукописних книг Києво-Печерської лаври. Фахівці вважають, що кількість книг, які перебували в ужитку в Київській Русі в XI ст., досягла 200 тисяч одиниць і що за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого й особливо після хрещення в Україні-Русі стався інформаційний вибух [6].

Порівняно великі книгозбірні формувалися при церквах столиць удільних князівств, здебільшого в головних монастирях. У складі бібліотечних фондів було багато творів церковного характеру (житія святих, проповіді), наукові твори (переклади з грецької та болгарської мов, хроніки, оповідання, історичні повісті, билини). Численні переклади з іноземних мов свідчать про наявність у ті часи книготоргівлі з багатьма країнами-сусідами: Чехією, Моравією, Польщею, Візантією, а також про жвавий міжнародний книгообмін між бібліотеками сусідніх країн. Книги брали для переписування під заставу, але часто не повертали володарям, що теж можна розглядати як засіб документопостачання бібліотечних фондів. Багато цінних документів надходило до власних або монастирських бібліотек як трофеї військових перемог у княжих міжусобних війнах [1; 5].

Є припущення, що Ярослав Мудрий, організуючи перше на Русі державне книгосховище, ознайомився з досягненнями бібліотечної справи Константинополя, в бібліотеці Софії Київської було багато творів з Візантії. Їх наявність у фондосховищі не була випадковою, оскільки здавна монахи Русі копіювали книги у візантійських монастирях, робили переклади з грецької, складали різноманітні збірки. Так, руський книжник Зиновій у Студійському монастирі Константинополя переписав «Діоптру» Пилипа Пустинника, а Іоанн – «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія, монах Феодор Студійський скопіював

у книгосховищі монастиря і надіслав на Русь «Устав», тріоді та інші книги [2]. Тобто скрипторії та книжкові фонди бібліотек Візантії були своєрідним джерелом документопостачання київських бібліотек.

У XI ст. найміцнішими джерелами документопостачання бібліотек в Україні були великокняжий скрипторій при Софійському соборі та скрипторій Києво-Печерського монастиря, які були добре обладнані, забезпечені значним корпусом кваліфікованих писарів і художників. Досі відомі імена києво-печерських ченців-книжників Іларіона, Даміана, Григорія (власника приватної бібліотеки), Микити. Належного розвитку набули і технології документовиробництва: книги в монастирі виготовлялися артільно, що сприяло зростанню обсягів та видового розмаїття складу документного потоку й відповідно - фондів бібліотек. У Києво-Печерському патерику, в житті Феодосія розповідається, що сам Феодосій пряв нитки, його учень інок Іларіон переписував книги, а їх сподвижник преподобний Никон «строил», тобто виготовляв оправи. Можна припустити, що книги в XI ст. переписувалися також у Георгіївському, Іринському, Видубицькому, Дмитріївському та ін. київських монастирях і в Десятинній церкві, де ще князь Володимир Святославович 1015 р. упровадив навчання дітей грамоті.

Як перший посібник на допомогу комплектуванню монастирських бібліотек можна розглядати Ізборник Святослава 1037 р., який, крім святого письма, містить список 94 книг «істинних і ложних», серед них – 34 старозавітних, 24 новозавітних, 25 книг, заборонених церквою [5]. Наявність церковної цензури та необхідність відбору книг в процесі комплектування бібліотечних фондів свідчать про певну розвиненість та різноманітність джерел їх документопостачання.

У XII ст. книговиробництво набуло інтенсивного розвитку на території Галицького і Волинського князівств, що утворилися внаслідок феодального роздроблення Давньоруської держави. У монастирях, при єпископських кафедрах і князівських дворах здійснювалося переписування книг, переклад їх з іноземних мов, виникало літописання. Міцні осередки виготовлення книг формуються в Чернігівському, Новгород-Сіверському, Переяславському князівствах. Наприклад, Чернігів на той час був укріпленим містом, що не зазнав пограбувань, як Київ, з бібліотек якого в 1155 р. князь Андрій Боголюбський вивіз багато книг, з яких започатковано збірку рукописів у місті Володимирі. У Чернігові знаходилася резиденція єпископа, при ній була сформована велика книгозбірня, фонд якої містив повне зібрання службових і «четьїх» Міней. Основним джерелом документопостачання цієї бібліотеки був єпископський скрипторій, де численний штат висококваліфікованих переписувачів забезпечував виробництво всіх необхідних для богослужіння книг. Таке автокомплектування фондів церковних бібліотек було найхарактернішою особливістю початкового періоду розвитку системи їх документопостачання.

У XII ст. саме в Галицько-Волинському князівстві, яке зазнало менше лиха від татаро-монгольського нашестя та зберегло відносну самостійність, у значних

масштабах розвивалося книгописання та засоби книгорозповсюдження. Архівні джерела і збережені книжкові пам'ятки засвідчують, що значними осередками книгописання галицько-волинських земель були Холм, Перемишль, Львів і особливо Володимир-Волинський. Між ними існували міцні зв'язки, активно функціонував книгообмін. Це підтверджує той факт, що редактори найвизначнішої літературної пам'ятки Давньої Русі – Галицько-Волинського літопису – користувалися окремими літописними записками, які складалися в різних містах – Володимирі, Пінську, Галичі, Холмі, Любомлі та ін.

Літопис містить важливі відомості про виготовлення книг на Волині. Літописець стверджує, що значний внесок у розвиток книжкової та бібліотечної справи регіону зробив волинський князь Володимир Василькович, що був «книжник велик» і подарував монастирським та церковним бібліотекам багатьох міст свого та інших князівств значну кількість рукописів. У літопису серед подарованих Володимиром книг літописець називає 47 пам'яток, а про деякі говорить сумарно: «у Бельську поустроил церков иконами й книгами». Відомий історик української рукописної книги Я. Запаско стверджує, що жодна з цих книг не завозилась, всі вони виготовлялися в князівському скрипторії, бо при дворі князя на повному його утриманні жило багато книгописців. Але в літопису є і такі відомості: «Молитвенникъ же купилъ въ протопопию и да на немъ 8 гривенъ кунъ» [5]. Важко уявити, що князь придбав таку коштовну книгу в особистому скрипторії, є підстави припустити, що поряд з автокомплектуванням та книгообміном розвивалася й книготоргівля.

За даними літопису, з князівського скрипторію до інших міст надсилалися не тільки літургійна література, а й книги для світського читання, тобто саме скрипторій був у той час головним джерелом документопостачання фондів бібліотек регіону. Художнє оформлення рукописних книг було на високому рівні: деякі книги написані золотом, а більшість книжкових оправ прикрашена коштовними каміннями, перлами, сріблом і золотом. Удосконалення технологій книговиробництва сприяло зростанню обсягу документного потоку та створювало умови для диференціації каналів книгорозповсюдження.

У XI-XIII ст. в Україні-Русі сформувався значний гурт людей, яких можна назвати «книголюбами». Літописи подають імена князів, що любили читати, збирали бібліотеки: Ярослав, Володимир Василькович, Святослав (Збірник 1076 р. був укладений на підставі його книгозбірні). У процесі комплектування фондів бібліотек книги купували, переписували, вимінювали, дарували. Власні книжкові зібрання часто ставали джерелом поповнення монастирських або шкільних бібліотек. Так, полоцька княжна Єфросинія (1173 р.) подарувала свою бібліотеку церкві св. Софії, сприяла відкриттю школи при церкві [11].

У середині XIV ст. українські землі, знесилені татаро-монгольською навалою, позбавлені політичної єдності, були розчленовані й загарбані польськими, литовськими, угорськими феодалами. У протистоянні іноземним загарбникам

посилилося прагнення до політичної єдності українських земель, налагодження міцніших економічних та культурних зв'язків між ними. Книговиробництво зосереджувалося переважно в монастирях, боротьба яких з католицькою церквою окупантів за православну віру потребувала інтенсифікації книговиробництва як важливого чинника консолідації української народності.

З другої половини XIV ст. спостерігалося загальне піднесення Києва: значно поширилося ремісниче виробництво, виник монетний двір, що свідчить про зростання економічної моці міста, яке стає одним із головних політичних, економічних та культурних центрів східнослов'янських земель. Скрипторії київських монастирів (Печерського, Миколаївського, Михайловського та ін.) були джерелами комплектування не лише своїх бібліотек, а й виробляли багато рукописів для бібліотек Півночі та Півдня Русі. Так, дослідники вважають, що примірник «Київського Псалтиря» (1397 р.) був списаний у Києві протидияконом Спиридонієм на замовлення московсько-смоленського ієрарха Михайла, який під час дипломатичної місії привіз оригінал ілюстрованої частини «Псалтиря» з Константинополя [5]. Можна припустити, що владика подарував монастирській бібліотеці або залишив там для переписування не один візантійський рукопис, тобто дар та обмін залишалися важливими засобами документопостачання бібліотечних фондів.

З початку XV ст. потреба в збільшенні кількості книг сприяє вдосконаленню носіїв та технологій документування суспільнозначущої інформації: пергамент рішуче замінюється на папір; повільний, урочистий устав поступається півуставові, розрахованому на прискорене написання не тільки окремих літер, але й цілих слів та рядків; манускрипти стають компактнішими, набувають значного поширення та використання. Рукописання охоплює, по суті, всі регіони України, найважливішими його центрами залишаються скрипторії монастирів Києва, Львова, значну культурно-освітню роль відігравали також Дерманівський, Дубнівський, Загорівський, Мукачівський та інші монастирі західних регіонів країни. Потужні осередки книгописання діяли в Україні і протягом наступного століття, поряд з розвитком друкарства. Примноження документних фондів монастирів сприяло відокремленню в їх структурі «книгохранительної казни» з окремою посадою старця-книгохранителя, «різної казни» для книг з коштовними оправами, якою завідував різничий старець, ділову документацію впорядковували та зберігали окремо. Це було зародком майбутньої диференціації архівних, музейних та бібліотечних документних ресурсів, передумовою виникнення спеціальних джерел їх документопостачання.

Таким чином, протягом X-XV ст. книги в Київській Русі виробляли головним чином у скрипторіях монастирів, торгівля книгами була розвинена слабо. Монастирі безкоштовно забезпечували книгами околишні церкви, заможні жертвуватели замовляли переписування книг, які потім дарували бібліотекам монастирів. Деякі київські монастирі продавали книги, що були переписані зазда-

легідь. Часто літературу для монастирських книгосховищ привозили з-за кордону та переписували, пересилали з однієї бібліотеки в іншу в порядку обміну. Широкого поширення набув заставний та еквівалентний книгообмін [13]. Найхарактернішими ознаками початкового періоду розвитку системи документопостачання фондів бібліотек були автогенерація та автокомплектування, що зумовлено локалізацією документовиробництва та документовикористання переважно в монастирях та княжих маєтках – єдиних культурно-освітніх осередках того часу, що одночасно володіли скрипторіями та бібліотеками. Подальше ускладнення системи джерел документопостачання бібліотек відбулося з винаходом та поширенням книгодрукування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Владимиров Л.И. Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVIII в. – М.: Книга, 1988. – 311 с.

2. Глухов А. Судьбы древних библиотек. – М.: Либерея, 1992. – 160 с.

3. Говоров А. История книжной торговли: Учеб. пособие. – М.: Книга, 1966. – 264 с.

4. Гросов О. Щодо гіпотези виникнення протошумерської писемності та бібліотек на території Північного Приазов'я // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 147 – 150.

5. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Л.: Світ, 1995. – 480 с.

6. Запаско Я.П. До 1000-ліття літописання і книжкової справи України // Палітра друку. – 1998. – №1. – С. 4 – 6.

7. Ісаєвич Я. Історія писемності, книговидання і бібліотек. Проблеми періодизації // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 13 – 18.

8. Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н.э. – К.: Аратта, 2001. – Т.1. – 872 с.

9. Лесной С. Откуда ты, Русь?. – Ростов н/Д: Дон. слово, 1995. – 352 с.

10. Малыхин Н.Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. – М.: Книга, 1965. – 448 с.

11. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.

12. Русанівський В. Виникнення письма на Русі: легенди та дійсність // Людина і світ. – 1986. – №1. – С. 30 – 35.

13. Суворова В.М. Предистория международного документообмена // Книга. Исслед. и материалы. – М., 1998. – Сб. 75. – С. 63 – 72.

Надійшла до редколегії 04.03.2002 р.

УДК 02(09)(477)

О.П. ЩЕРБІНІНА

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА І БІБЛІОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Досліджується внесок видатного українського історика і політичного діяча М. Грушевського в розвиток бібліотечної справи в Україні взагалі, його бібліографічні доробки, аналізується феномен «історики і бібліотечно-бібліографічна діяльність».

Історія бібліотечної справи в Україні ще залишається малорозробленою, незважаючи на кількісне зростання публікацій з цієї проблеми.

Безперечно, що історію творять люди, зокрема яскраві особистості, які більше, чутливіше за звичайних людей сприймають час і всі його ознаки. В Україні ніколи не бракувало таких людей, тому незважаючи на довготривалу бездержавність та всі негативні її наслідки, українська духовна культура, в тому числі бібліотечна справа ніколи безнадійно не занепадала.

Українська інтелектуальна еліта в особах князів, духовенства, громадських діячів, письменників, учених (Я. Мудрий, П. Могила, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін.) стояла у керма бібліотечної справи. Саме вона закладала її фундамент, починаючи з доби Київської Русі.

До другої половини XIX ст. бібліотеками управляли не професіонали. Навіть коли формувалась система професійної освіти і бібліотекарів-професіоналів в академічних бібліотеках замінили бібліотекарі-чиновники, бібліотечна справа не втратила привабливої сили ні для вищих посадових осіб, ні для учених. Історичні документи засвідчують, що вони створювали бібліотеки, керували ними, працювали бібліотекарями. Серед учених, які були професійними бібліотекарями, особливо багато істориків. Це пояснюється їхнім специфічним ставленням до документів та установ, що зберігають і організують використання документів.

Як відомо, головними фондоутримувачами документів є архів та бібліотека. Для історика вони рівнозначні. Архіви, як невичерпне джерело фактографічної інформації про події минулого, містять службову документацію, тобто необроблену, неоприлюднену. Це є . На відміну від них бібліотеки зберігають та надають для використання опубліковані документи. Ті з них, що присвячені історії, є результатом науково-пошукової діяльності вчених з архівним фондом. У сукупності бібліотечний фонд відбиває сучасний рівень всесвітньої та національної історіографії. Він потрібен історикам на різних стадіях наукового дослідження: від аналітичного до синтетичного.

Разноманітні матеріали надають можливість персоніфікувати наше твердження щодо уподобань істориків. Фундаторами та керівниками бібліотек були: Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, М.С. та О.С. Грушевські, В. Іконников, І. Кревецький, К.І. Рубинський, Д. Антонович, О.П. Оглоблін та ін. Тривалий

час працювали в громадських та приватних бібліотеках: І. Крип'якевич, О. Лазаревський, М.Т. Каченовський, З. Кузеля, Д.П. Міллер, О.Д. Багалій, О.М. Апанович, Л.М. Гумільов тощо. Так, Д.І. Багалій 12 років очолював Правління Харківської громадської бібліотеки, О.С. Грушевський – бібліотечний відділ Міністерства освіти УНР, К.І. Рубинський керував бібліотекою Харківського імператорського університету, Д.П. Міллер був у К.І. Рубинського помічником бібліотекаря.

Зазвичай, бібліотечна робота за їх участю набувала новаторського відкритого характеру. Комплектування фонду базувалось на вимогах науковості, профілювання, кооперації та координації при одночасному його каталогізуванні, ретельно добирались кадри бібліотекарів та їх помічників, демократичною була система обслуговування читачів.

У сучасних публікаціях [1; 2] значно більше матеріалів про їхню бібліографічну діяльність, хоча загалом їх бракує, однак бібліографія бере свої витоки з бібліотечної справи и подалі розповсюджується по інших сферах. Отже, не меншої уваги заслуговує проблема «історики і бібліотечна справа».

Найвидатнішим істориком залишається М.С. Грушевський. Немає необхідності характеризувати його наукову спадщину: це зроблено у відповідних публікаціях. Вона настільки плідна, багатогранна, що нині формується у спеціальну наукову дисципліну – грушевськознавство, органічною частиною якого має стати бібліотечно-бібліографічна грушевськіяна.

М.С. Грушевський спеціально не досліджував бібліотечну справу, не залишив закінчених публікацій на цю тему, як наприклад, К.І. Рубинський, З. Кузеля, В.В. Дорошенко, але його ставлення до бібліотеки як соціального інституту не було суто користувацьким. Протягом життя він неодноразово залучався до бібліотечної роботи, особисто формуючи спеціальні бібліотеки в наукових установах, які очолював: Наукове Товариство ім. Т.Г. Шевченка (НТШ), Українське наукове товариство в Києві, Український соціологічний інститут. Створивши бібліотеки, він безпосередньо чи опосередковано ними керував, вільно орієнтувався в бібліотечно-бібліографічних процесах, досконало знав професійні вимоги до бібліотекарів та до їх помічників тощо.

Зі щоденників та споминів ученого дізнаємося, що великою пристрастю його життя була книга: «Я мав величезну охоту до читання...», «Книгарська і видавнича сфери було найбільшою і найтривнішою пасією мого життя» [3, с. 127]. Так, ще дитиною він не тільки багато читав, намагався збирати власну бібліотеку, але із задоволенням допомагав батькові (педагогу-славісту) розпаковувати пакети зі шкільними підручниками, групуючи їх за школами, «все це було страшно інтересно...» [3, с. 127].

Навчання в Тифліській гімназії взагалі виявилось «фатальним» щодо його захоплення бібліотечною справою. Гімназійна бібліотека допитливого, а згодом і найкращого учня не задовольняла. Під час навчання у молодших

класах йому пропонували, за власними словами, «півдитячу літературу»: Ж. Верн, В. Скотт, Ч. Діккенс. Ці автори були йому давно знайомі. Також хлопця не влаштовував скорочений графік роботи бібліотеки.

Усе змінилось у період навчання в старших класах. Де-факто він став завідувачем бібліотеки. На той час у гімназії не існувало штатної посади бібліотекаря. Його функції виконували вихователі, наглядачі, які приймали та видавали книги. Їм допомагали учні старших класів. М. Грушевський зумів довести, що він узмозі сам організувати роботу бібліотеки. Отже, він мав багато часу на читання та водночас опанував бібліотечні процеси.

Обслуговуючи читачів, він вивчив склад і зміст бібліотечного фонду й дійшов висновку, що бібліотека була занедбаною, багато книг загублено, а нової літератури майже не було: ні наукової, ні художньої. Відзначив також відсутність каталогів. Таким чином, ще юнаком він пізнав елементи бібліотечної роботи, а головне, усвідомив, що без читання, яке мала б забезпечити бібліотека, немає освіти.

«Бібліотечну освіту» М. Грушевський продовжив, навчаючись у Київському університеті. Він сумлінно працював в університетській та інших бібліотеках міста, в Рум'янцевській бібліотеці в Москві, оскільки розпочав активну наукову діяльність. Десятки публікацій, не враховуючи архівних документів, він використав для написання першого наукового твору «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття» (1891) [4]. Після вивчення довідкового апарату монографії не можна мати сумнівів щодо високого рівня інформаційної культури молодого дослідника. До речі наукова критика відзначала прекрасне знання джерел.

Галицька доба (1894-1914) в житті М. Грушевського може була найпліднішою щодо наукових досягнень та надзвичайно активною у сфері бібліотечної справи. Важко збагнути, як могла одна людина, навіть молода, мати стільки обов'язків і сумлінно їх виконувати: завідувач кафедри в університеті, директор історико-філософської секції НТШ (згодом його голова), редактор наукових періодичних видань, організатор бібліотечної справи. Позитивні результати – це наслідок високого професіоналізму вченого в різних видах діяльності: науковій, управлінській, освітній, фаховій. Безперечно, що і бібліотечна справа, яка привернула його увагу та була йому підпорядкована, також мала значні здобутки.

В.В. Дорошенко писав, що М. Грушевського слід визнати справжнім засновником бібліотеки НТШ [5], хоча, за документами, першим бібліотекарем був О. Маковей. Здається, що В. Дорошенко визнав першість ученого через його професійне ставлення до бібліотечної роботи та значний особистий внесок у розвиток бібліотеки, яка була організована в 1892 р. (цього вимагав статут НТШ). Але вона не мала чітко визначеної мети, окреслених завдань, пристосованого власного приміщення, необхідних кадрів і, отже, була не-

спроможна обслуговувати читачів. Для читачів бібліотека НТШ була відкрита в 1897 р. у приміщенні Львівської «Просвіти».

Тільки після призначення на посаду бібліотекаря М. Грушевського (1895 р.), а згодом з обранням його головою Товариства із невеликого книжкового зібрання постала потужна спеціальна бібліотека з найкращим у світі фондом Україніки.

Очоливши бібліотеку, вчений визначив її головну мету – документне забезпечення наукових досліджень членів НТШ; почав зміцнювати її матеріальну базу; шукати надійні джерела документопостачання; помічників бібліотекаря, відповідальних за окремі технологічні цикли: формування фондів, каталогізацію, обслуговування читачів.

М. Грушевський вирішив ознайомити громадськість міста зі станом бібліотечного обслуговування інфопотреб у сфері українознавства. Він надіслав до редакції часопису «Діло» замітку з промовистою назвою «Пекуча проблема» [6], сподіваючись на позитивний відгук громади. Останнє десятиліття XIX ст. стало епохою збирання національних духовних цінностей. У цій роботі брали участь учені, священики, вчителі, навіть грамотні селяни. Отже, була потрібна бібліотека з повним зібранням літератури про Україну.

У дописі він констатував, що всі публічні бібліотеки Львова не в змозі задовольнити потреб, «що дотикаються Руси». Але зарадити справі могло б об'єднання двох малопотужних бібліотек товариств «Просвіта» та НТШ на умовах кооперативної спілки: спільне управління, кошти на утримання кадрів, комплектування фонду, будівлю одного з будинків «Просвіти». М. Грушевський визначив і джерела комплектування, серед них добровільні пожертви книг іншими товариствами, форми бібліотечного обслуговування. Так, він запропонував організувати читальний зал (хату-читальню), що «дало б можливість звести до мінімуму видачу книг на дому», укомплектувати фонд необхідними виданнями, відобразити його в каталогах тощо.

З невідомих нам причин ця замітка не була опублікована. Але ідеї, пропозиції, що в ній висвітлені, знайшли відбиття в інших документах товариства, зокрема в одному із звітів за 1897 р. М. Грушевський як голова НТШ зазначав: «Бібліотечна справа стоїть у нас дуже лихо. На цілій території від Сану до Кубані нема ані одної бібліотеки, що мала б добре зібрані... нові колекції всього того, що належить до нашого народу... Про самий Львів і взагалі австрійську Україну-Русь нема що й казати... При такім неможливім стані для Товариства річею доконче потрібною заходитися коло своєї власної бібліотеки» [7, с. 11-12].

Він сформулював підцілі бібліотеки: 1) задовольнити наукові інформаційні потреби членів НТШ; 2) сприяти українознавчим дослідженням. Їх реалізація була можливою за умови формування відповідного за складом і змістом фонду. М. Грушевський, спираючись на досвід інших бібліотек, визначив такі

джерела комплектування: 1) пожертви від установ та фізичних осіб; 2) книгообмін; 3) купівля книг та передплата періодичних видань. У результаті бібліотечний фонд почав швидко збільшуватись. Великі книжкові пожертви надійшли від науковців: самого ініціатора, І. Свенціцького, О. Конисського, В. Барвінського, М. Возняка, М. Павлика та ін. Заповідали навіть приватні бібліотеки. Усі книжкові колекції, окремі дари були записані у спеціальній книзі. У фонді були виділені особисті книгозбірні І. Франка, П. Крип'якевича, В. Лесевича та ін. Бібліотека «Просвіти» передала немало цінних наукових документів, зокрема рукописи, автографи, дещо з архівних фондів.

М. Грушевський звернувся з листом-проханням, написаним українською і французькою мовами, до наукових установ Європи, де пропонував їм вести книгообмін з НТШ [8]. Уже через рік до бібліотеки почали надходити книги, періодичні видання із названих установ. У щорічних звітах друкувався їх перелік. Серед них: Харківський університет та Харківське історико-філологічне товариство, Історичне товариство Нестора Літописця (Київ), Київська духовна семінарія та Київський університет, Імператорське товариство історії та старожитностей (Москва), зарубіжні наукові товариства і бібліотеки, Французька академія наук тощо. Усього їх було більше двохсот, а в 1909 р. – 315. Саме в цьому році до бібліотеки надійшло 6245 томів. Цікаво, що книгообмін із науковими установами і редакціями приніс 3635 томів, дари складали – 2967 томів [9, с. 5].

М. Грушевський уже як голова НТШ подбав про виділення значної суми на купівлю книг, рукописів та на передплату періодичних видань. Замовлення на книги надсилали не тільки до вітчизняних книгарень, але й до зарубіжних: Берлін, Москва, Київ, Харків тощо. Адресність замовлень пояснювалась тим, що самі книгарні регулярно надсилали в різні установи, зокрема й в НТШ, інформаційні видання про нові надходження. Стародруки і рукописи бібліотека купувала в колекціонерів. Так, у звіті бібліотеки за 1909 р. інформувалось, що потрібно закупити для неї збірку старих друків і рукописів від докторів Г. Стрипського та В. Щурата [10].

Немало крон виділялось на передплату часописів (журналів, газет), щорічно надходили до фонду від 75 до 100 назв, в т.ч. й закордонні з Лондона, Нью-Йорка. Наприклад, у 1909 р. їх кількість становила 76 [11], а у 1910 р. – 91. Отже, з 1909 р. до бібліотеки почали надходити майже всі українські часописи як з етнічних українських земель, так і з-за кордону.

Крім поточного комплектування, завдяки регулярному аналізу складу та змісту фонду, здійснювалось рекомплектування для заповнення лакун. Так, у «Хроніці НТШ...» за 1910 р. надруковано список дезидератів бібліотеки, який був укладений на основі відомого бібліографічного покажчика української нової літератури М. Комарова.

Наприклад, бібліотека хотіла б мати 25 назв творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, 43 назви творів М.В. Лисенка, такі журнали як «Украинский Вестник» (Харків),

«Утренняя звезда» (Харків), «Исторический вестник» (Москва) тощо.

Великою заслугою М. Грушевського у сфері української бібліографії взагалі та перед бібліотекою зокрема було створення за його пропозицією при Товаристві бібліографічного бюро (1910 р.), забезпеченого матеріально. Наприклад, керівникові бюро В.В. Дорошенку виплачували 70 крон щомісячно. Мета бюро була оголошена у відозві [13, с. 2-3]. Український народ має знати про власний доробок у світову цивілізацію. Першим кроком до цього буде складання поточної української бібліографії на основі видань про Україну, де б вони не були надруковані, зокрема дрібні, звіти, афіші тощо. Отже, бюро зверталось до всіх видавництв, де виходила українська книга, з проханням надсилати хоча б по одному примірнику до бібліотеки [13, с. 19]. Фантастична, на перший погляд, ідея виявилась цілком реальною. До бібліотеки почала надходити українознавча література, а бюро її бібліографувало. Безперечно, цьому сприяв імідж НТШ та його голови – М.С. Грушевського. Цікаво знати, що бібліотека НТШ у 1902 р. стала членом міжнародної спілки академічних бібліотек Європи. Отже, й була відома в наукових колах.

Починаючи з 54 тому майже в кожному випуску «Літературно-наукового вісника», який редагував М. Грушевський, друкували списки поточної української бібліографії «Нові українські книги і брошури», що містили до 15 і більше назв документів.

Під керівництвом ученого бібліотека «розгорнула» структуру бібліотечного фонду. Так, усамостійнились відділи книг, стародруків і рукописів, дублетів. На 31.12.1909 р. відділ стародруків налічував 387 томів, а рукописів – 204. Ці рідкісні документи частково були подаровані бібліотеці, водночас іншу частину придбали за гроші з приватних колекцій. Цікаво, що 2 рукописи подарував бібліотеці видатний режисер Лесь Курбас.

Таким чином, за період головування М.С. Грушевського бібліотечний фонд НТШ збільшився в тисячу разів (!): 1894 – 600 томів; 1905 – 20,7 тис. томів; 1906 – 26,8 тис.; 1909 – 45,1 тис.; 1912 – 65 тис.

М.С. Грушевський добре розумів значення каталогів у роботі бібліотеки. Отже й доклав чимало зусиль для каталогізації фонду. Припусктимо, що він, будучи бібліотекарем, безпосередньо каталогізував документи, потім це робили його учні та особи, яких він запросив до роботи в бібліотеці.

Уже в 1896 р. був складений алфавітний картковий каталог. Його організували та вели Д. Корінець, М. Вороний, К. Панківський, пізніше М. Павлик, І. Кревецький.

Створення алфавітного каталогу дозволило відкрити бібліотеку для читачів у 1897 р., використовувати його у внутрішній роботі, головним чином для комплектування фондів. Щорічно він зростав на декілька тисяч бібліографічних записів. Так, за 1910 р. до алфавітного каталога було включено 2631 книгу (про щорічне збільшення карток повідомляється у звітах). Я. Дашкевич,

ознайомившись з тим, що від нього залишилось, характеризував цей довідковий апарат, як оригінальний каталог – автограф кількох поколінь бібліотекарів НТШ [14]. Кожний бібліографічний запис дає вичерпну характеристику документа: розкриті псевдоніми авторів, визначено наявність автографів, походження раритетних книг тощо. Складання таких описів є науковою роботою. Якщо його відновити (є така можливість, оскільки збереглася інвентарна книга), то він матиме виключну інформаційну та культурологічну цінність.

За час керування М. Грушевським НТШ у бібліотеці були створені каталоги підфондів, приватних колекцій, що надійшли в дар. Так поступово закладалась майбутня система каталогів, про можливості якої вчений був добре обізнаний: працював у найкращих бібліотеках Європи, професійно володів методикою бібліографування, яка має багато спільного з каталогізуванням.

Особливо М. Грушевський турбувався про бібліотечні кадри,вважаючи, що бібліотекарем у спеціальній бібліотеці повинен бути вчений, який би одночасно мав грунтовні фахові знання. Сьогодні у фаховій пресі висловлюються пропозиції щодо відновлення статусу науковця для певних категорій бібліотекарів наукових бібліотек.

В. Дорошенко писав, що працівників бібліотеки він трактував як науковців і не збільшував годин праці, щоб дати змогу працювати поза службою на ниві науки та літератури [15, с. 13]. Не дивно, що посади бібліотекарів та їх помічників обіймали М. Павлик, І. Кревецький, І. Джиджора, К. Панківський, В. Дорошенко та ін. Кожному, хто цікавиться історією української культури відомі ці імена. Так, І. Кревецький та І. Джиджора були непересічними істориками, а В. Дорошенко та М. Павлик – відомі літературознавці. Усі вони залишили власні автографи в алфавітному каталозі.

На одному із засідань НТШ у 1897 р. М. Грушевський запропонував на посаду бібліотекаря М. Павлика [16]. У цей час бібліотека була відкрита для читачів, мала пристосоване приміщення, певним чином упорядковані фонди, відображені в алфавітному каталозі. Однак загальний стан роботи потребував значного поліпшення. Так, М. Павлик у звіті бібліотеки за перші місяці роботи відмічав, що незадовільним було розміщення книг на полицях, технічне опрацювання їх, відсутність інвентарної книги. До побажань бібліотекаря керівництво НТШ поставилось із розумінням. Були виділені кошти на опрацювання книг, на меблі, а звіти бібліотекаря регулярно заслуховували на засіданнях правління Товариства. У червні 1909 р. було обрано бібліотечну комісію як дорадчий орган, до складу якої ввійшли вчені: В. Гнатюк, І. Макух, а референтом бібліотеки став І. Франко. Комісія всіляко сприяла роботі бібліотеки. Вона склала правила її роботи, допомагала в комплектуванні фонду, турбувалась про його облік тощо. Її активність була такою потужною, що М. Павлик іноді висловлював незадоволення тим, що він втрачає самостійність у прийнятті рішень.

М. Павлик домігся відкриття наукового читального залу, склав інвентарну

книгу, список лакун, вів абетковий каталог, був ініціатором багатьох заходів, які нині називають «паблік рілейшенз». Наприклад, звертався до редакцій різних періодичних видань із проханням надсилати часописи до бібліотеки, підтримував тісні зв'язки з «Просвітою», іншими товариствами, бібліотеками, зокрема зарубіжними. Він розумів, що тільки одного алфавітного каталога для спеціальної бібліотеки недостатньо, отже висловлював пропозиції щодо організації предметного каталога, який на той час тільки набував своєї популярності, та каталога змісту періодичних видань (картотеки статей). Правління НТШ відповідно й цінувало роботу М. Павлика: підвищили зарплату, періодично виплачували гонорар за бібліотечні звіти, відзначали іншими винагородами [16]. Отже, він безперечно відіграв позитивну роль у розвої бібліотеки. Можливо вона була б ще значнішою, якби не конфлікт із М. Грушевським (здається, більше на політичному грунті).

За поданням ученого посаду бібліотекаря обіймав його учень І. Кревецький. Якщо Павлик працював у бібліотеці 7,5 років, то Кревецький – 25 р., а саме: 1905-1914 та 1922-1937 рр., коли її очолював. Це період найбільшого розквіту установи. І. Кревецький був не тільки фахівцем, повністю відданим улюбленій бібліотечній справі, але й видатним організатором. Під його керівництвом збільшилась кількість персоналу від 2-х до 7-ми бібліотекарів (В. Дорошенко, І. Джиджора та ін.), якісно та кількісно збагатився фонд (до 250 тис. прим.), особливо фонд україніки, який став найповнішим серед інших фондоутримувачів у світі; була створена система каталогів. Одночасно він очолював відділ рукописів, публікував праці з бібліотечної справи, бібліографічні посібники [17]. Таким чином, кадрова політика М. Грушевського була безпомилковою.

Не менш видатну роль відіграв учений у розбудові матеріально-технічної бази бібліотеки. Перші п'ять років від дня заснування вона була закрита для читачів через брак приміщення (мала дві кімнати). Нарешті переговори М. Грушевського та І. Франка з «Просвітою» дали позитивний результат. У 1897 р. бібліотеку було відкрито для читачів у приміщенні названого товариства. Однак таке становище книгозбірні могло бути тільки тимчасовим. Учений доклав чимало зусиль, щоб зібрати кошти на купівлю будинку для НТШ, як Д.І. Багалій для Харківської громадської бібліотеки. Його було куплено у 1818 р. за 400 тис. крон по вул.Чернецького, 24 [18].

М. Грушевський піклувався про зручне приміщення для бібліотеки. Він хотів розмістити в новому будинку «цілий партер, перший поверх і сутерени [підвали – *О.Щ.*]. У сутеренах мав міститися дублетний фонд, на партері книгосховище... робітні [службові приміщення – *О.Щ.*], читальні і підручна бібліотека» [19, с. 13]. Взагалі планував подальше збільшення її загальної площі.

М. Грушевський домігся зростання витрат на книгозбірню. Якщо в 1899 р. вони складали 2000 крон, то в 1911 – 13,5 тис. Кошти надходили від держави, місцевих органів самоврядування, власної підприємницької діяльності, від жертводавців-меценатів (П. Пелехін, Є. Чикаленко, В. Симиренко тощо).

Повернувшись до російської України та заснувавши в Києві Українське наукове товариство (УНТ), учений влаштував при ньому спеціальну бібліотеку, організувавши її діяльність на зразок львівської попередниці. На чолі книгозбірні УНТ він поставив відомого вченого, майбутнього академіка УАН, який мав солідний досвід бібліотечної роботи, М.Ф. Біляшевського. Опинившись в еміграції, М. Грушевський у 1919 р. у Відні заснував Український соціологічний інститут [20] та сформулював у його складі бібліотеку, окресливши цілі її діяльності: забезпечити документами наукову діяльність; дати «чужинцям» правильну інформацію про історію та сучасний стан України, щоб спростувати «фальшиву репутацію некультурності, котру нам утворили наші вороги і всіми силами її підтримують» [21, с. 172-177]. У 1923 р. скрутне становище Інституту змусило М. Грушевського звернутися до української громадськості з проханням матеріально допомогти науковому закладу та його бібліотеці, яку через нестачу коштів «прийшлось здепонувати» у Празькому університеті [20, с. 49]. Отже, де б не працював учений, він разом із науковими установами створював бібліотеки, які вважав їх неодмінним атрибутом.

Вивчення бібліотекознавчого аспекту діяльності видатного вченого викликає певні асоціації, порівняння з науковою творчістю Д.І. Багалія. Їхній шлях у науці постійно перетинався з бібліотечною справою: в молодому віці – на рівні користувачів бібліотечних послуг, а надалі – бібліотекарів та керівників установ, організацій, підрозділами яких були бібліотеки. Так, Дмитро Іванович два десятки років був членом Правління Харківської громадської бібліотеки, а з них – 12 років його очолював. Обійнявши посаду ректора Харківського університету, він через бібліотечну комісію та К.І. Рубинського – університетського бібліотекаря – керував її діяльністю, пізніше був один із засновників Всеукраїнської бібліотеки (ВБУ) [2].

М. Грушевський та Д. Багалій добровільно включились у бібліотечну роботу, оскільки усвідомлювали виключну роль бібліотек у науково-пошуковій роботі істориків, соціальному розвиткові взагалі. Неабиякі організаторські здібності, професійне ставлення до будь-якої справи, глибокі знання бібліотечно-бібліографічних процесів дозволяли їм успішно працювати в бібліотеках, ініціювати ідеї, конкретні пропозиції, що докорінно змінювали імідж установи. Бібліотека НТШ, Харківська громадська, бібліотека університету за невеликий термін стали лідерами серед бібліотек певного типу – універсальних та спеціальних – за основними показниками роботи: зростання фонду, читацького контингенту, нововведення у формах бібліотечного обслуговування, зміцнення матеріально-технічної бази тощо. Окремо зазначимо, що Грушевський і Багалій видіграли визначну роль у комплектуванні фондів названих бібліотек, здійснюючи його на наукових засадах. Їхній власний імідж як відомих вчених, безсумнівно, сприяв розвиткові бібліотек.

Подібні сторінки в біографії двох видатних учених, учнів В.Б. Антоновича, не є випадковістю, такі паралелі можна продовжувати до нині. Лише винятковим значенням бібліотек у роботі істориків можна пояснити цей соціальний феномен.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ільницька Л.І. М. Грушевський і становлення українознавчої бібліографії в науковому товаристві імені Шевченка у Львові // Зап. Львів.наук.б-ки ім. В. Стефаника. – Л., 1998. – Вип. 6. – С. 47 – 53.

2. Щербініна О.П. До проблеми бібліографії як методу наукових досліджень: На прикладі творчості істориків України XIX – поч. XX ст. // Вісн. Харків. держ. акад. культури. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 58 – 68.

3. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1998. – № 9. – С. 115 – 149.

4. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Репр. вид. – К.: Наук. Думка, 1991. – 560 с.

5. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892 – 1930 / Укр. іст. т-во. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.

6. Грушевський М. Листи до Івана Белея // Листування Михайла Грушевського. – К.; Н-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С. 295.

7. Справозданє з діяльності Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка за час від 1 січня до 31 грудня 1897 р. – Л., 1898. – С. 11 – 12.

8. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892 – 1930. – Мюнхен, 1970. – 111 с.

9. Хроніка наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Л., 1910. – 4.41 Вип. 1. – С. 5.

10. Там само. – Л., 1910. – 4.42. Вип. 2. – С. 4.

11. Там само. – Л., 1910. – 4.41. Вип. 1. – С. 5.

12. Там само. – Л., 1910. – 4.42. Вип. 2. – С. 23.

13. Там само. – Л., 1910. – 4.44. Вип. 4. – С. 2 – 3.

14. Дашкевич Я.Р. Після погрому // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка: Книги і люди / ЛНБ ім. В. Стефаника. НТШ у Львові. – Л., 1996. – С. 9 – 14.

15. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка // Укр. історик. – 1969. – № 1 – 3 (21 – 23). – С. 13.

16. Вавричин М.Г. Михайло Павлик – перший бібліотекар НТШ у Львові // Бібліотека наукового товариства ім. Шевченка: Книги і люди. – Л., 1996. – С. 77 – 84.

17. Стеблій Ф.І. Іван Кревецький – вчений і бібліотекар // Там само. – Л., 1996. – С. 86 – 102.

18. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування, 1873 – 1948. – Н-Йорк; Мюнхен, 1949. – С. 25.

19. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства імені Шевченка // Укр. історик. – 1969. – № 1 – 3 (21 – 23). – С. 13.

20. Винар Л. Михайло Грушевьккий: Історик і будівничий нації. – К., 1995. – С. 49.

21. Грушевський М.С. В ім'я української культури і українського імені до всіх вірних дітей України за океаном // Укр. історик. – 1970. – № 1 – 3. – С. 172 – 173.

Надійшла до редколегії 22.02.2002 р.

УДК 023.4(477)(092)

О.М. ОНУФРІЄВА
С.В. ЄВСЕЄНКО

ТАМАРА СЕМЕНІВНА РАСКІНА (ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Розглядається майже піввікова діяльність бібліографа бібліотеки Харківської державної академії культури (ХДАК) Т.С. Раскіної.

В історію Харківської державної академії культури вписані імена видатних учених, педагогів – представників бібліотечної школи І.І. Корнєйчика, В.Т. Витяжкова, Є.П. Тамма, Д.Д. Тараманова, І.О. Вовченко, Н.Ф. Колосової, Н.Я. Фрідьєвої, С.І. Волкової, О.М. Хропача та ін. Сьогодні далеко за межами України відомі студії бібліотекознавців-інформаціологів Н.М. Кушнаренко, М.А. Низового, В.О. Ільганаєвої, Л.Я. Філіпової та ін. Упевнено заявляють про себе літературознавча (І.Я. Каганов, М.О. Габель, Г.А. Кравець, М.І. Богославський), історико-культурологічна (В.М. Шейко, М.В. Дяченко, Г.Й. Чернявський, А.Ф. Воловик, В.З. Фрадкін), мистецька та творчо-виконавська (В.К. Айзенштадт, Є.О. Бортник, А.З. Житницький, В.І. Курисько, А.І. Литвинов) школи.

Наукові пошуки та творчі доробки відомих представників академії, зазвичай, розпочиналися з бібліотеки, зокрема з консультацій бібліографа-евриста Т.С. Раскіної.

Тамара Семенівна Раскіна – це і історія бібліотеки, і її сучасність. Людина великої ерудиції, глибокої внутрішньої культури, природженого такту, вона володіє рідкісним відчуттям міри.

Усі покоління співробітників бібліотеки протягом 43-річного періоду роботи Тамари Семенівни вважали її безперечним лідером-ерудитом, бібліографом-професіоналом, яка вчила, що головне для бібліографа не сума знань, а вміння знайти релевантну інформацію і подати споживачеві пертинентною запиту. Досконало орієнтуючись у довідково-бібліографічному апараті, вона завжди вимагала від співробітників знань джерел інформації і вміння ефективно використовувати інформаційні можливості пошукових систем.

Одного разу, після якісно виконаної складної довідки на запит адміністрації інституту, А.Л. Оприщенко, який на той час обіймав посаду ректора, дякуючи Т.С. Раскіній, назвав її «собакою Баскервілей в найкращому розумінні».

Ще в дитинстві Тамарі Семенівні були закладені основи духовності та сформувався потяг до інтелектуального розвитку. Після закінчення школи вона вступила до Харківського бібліотечного інституту на факультет бібліографії, успішно навчалася, брала активну участь у діяльності наукового студентського товариства. Її праці здобували призові місця на студентських конкурсах, а одна з них, присвячена історії радянської літератури, посіла перше місце на Всесоюзному конкурсі.

Закінчивши інститут з відзнакою у 1954 р., одержала розподілення в

Бєлгород-Дністровський технікум підготовки культосвітніх працівників, де викладала курси «Бібліографія художньої літератури», «Зарубіжна література» й одночасно завідувала бібліотекою технікуму. У 1956 р. через родинні обставини повернулася до Харкова і прийняла запрошення на посаду лаборанта кафедри літератури в Харківський бібліотечний інститут. Їй пощастило працювати з талановитими вченими і викладачами І.Я. Кагановим і М.О. Габель. Ще в студентські роки Т.С. Раскіної її науковим керівником була «відомий вчений-літературознавець і книгознавець, людина високої моральної чистоти, сердечної щирості, шляхетності і мужності» [1, с. 143] Маргарита Орестівна Габель, яка на все життя залишилася вчителем, прикладом для наслідування. Тамара Семенівна згадує, що працювати поруч і під керівництвом Маргарити Орестівни було складно, захоплююче і цікаво. На засіданнях кафедри Т.С. Раскіна виступала з науковими літературознавчими доповідями, бібліографічними оглядами нової літератури.

Із уведенням у 1959 р. у бібліотеці Харківського бібліотечного інституту посади бібліографа Тамара Семенівна почала працювати в бібліотеці, де і започаткувала створення довідково-бібліографічного апарату.

У 1977 р. організовано довідково-бібліографічний відділ, незамінним керівником якого була Тамара Семенівна до виходу на пенсію в 1988 р. За її ініціативою і при безпосередній участі було упорядковано каталоги, створено службу наукової інформації і довідково-бібліографічний апарат, зібрано фонд довідкової літератури, до складу якого ввійшли рідкісні і цінні видання: «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», «Большая энциклопедия» за редакцією С.М. Южакова та ін.

Тамара Семенівна запровадила бібліографічні заняття в академічних групах та з викладачами спеціальних кафедр факультету культосвітньої роботи. А її методичну розробку по проведенню конференції «Моя улюблена професія – бібліотекар» використовували бібліотеки всього Харкова. Т.С. Раскіна ініціювала проведення бібліографічних оглядів для студентів із залученням талановитих викладачів інституту В.К. Айзенштадта, А.З. Житницького, Є.М. Борисової та ін. Зокрема, бібліографічні огляди «Моя улюблена професія – культосвітній працівник», «Лицарі театру», «Чудо, ім'я якому книга» користувалися популярністю серед майбутніх фахівців.

З 1963 по 1970 р. Т.С. Раскіна роботу в бібліотеці поєднувала з викладанням на кафедрі бібліографії курсу «Бібліографія літератури по мистецтву». Цей курс не передбачено в навчальних планах інших інститутів СРСР бібліотечного профілю, його викладання вперше було започатковано в Харківському бібліотечному інституті. Т.С. Раскіна розробила тематичний план і програму курсу.

У цей період у країні відбувалася Перша всесоюзна дискусія з теоретичних проблем бібліографії [2; 3; 4], на засіданнях кафедри вирішувалися теоретико-методологічні проблеми дослідження історії української бібліографії,

розмежування теорії бібліографії і бібліографічної діяльності, порушувалося питання розробки теорії галузевої бібліографії тощо. Поряд із викладачами-бібліографознавцями І.І. Корнєйчиком, В.Т. Витяжковим, Д.Д. Тарамановим, Л.С. Іллічовою, І.О. Вовченко, В.Д. Масленниковою, В.Л. Каверною Тамара Семенівна брала активну участь у дискусіях кафедри. Перша всесоюзна дискусія мала конкретний результат. У 1970 р. було прийнято державний стандарт «ГОСТ 16448-70. Библиография: Термины и определения», з урахуванням пропозицій учасників всесоюзної дискусії і з того питання, яке стосувалося розмежування бібліографічної діяльності і теорії бібліографії.

Т.С. Раскіну приваблює практична бібліографія, більш цікава «бібліографія в дії». На той час у літературознавстві залишалося недостатньо розробленим питання літературних зв'язків між Україною і Росією. Цю нішу М.О. Габель і запропонувала заповнити Тамарі Семенівні, яку вважала своєю ученицею, колегою і другом. Т.С. Раскіна опублікувала низку критико-бібліографічних оглядів: «Чехов і Україна», «Лермонтов і Україна», «Лермонтов в оцінці українського радянського літературознавства». Останній огляд був високо оцінений бібліографознавцем, неординарною особистістю І.І. Корнєйчиком.

У 1970 р. Тамара Семенівна, натхненна ідеєю створення біобібліографічного покажчика праць викладачів інституту, разом із завідувачем кабінету бібліотекознавства О.П. Насоновою розпочала напружену, копітку роботу по збору матеріалу. Ініціатором та «ідейним» керівником створення покажчика став бібліографознавець І.І. Корнєйчик. Було зібрано бібліографічний масив праць викладачів з 1947 по 1970 рр. (з моменту відновлення Харківського бібліотечного інституту [5]). На жаль, покажчик не був опублікований. І лише зусиллями завідувача кафедри бібліотечних фондів і каталогів доцента Є.П. Тамма, наукового редактора міжвідомчого республіканського збірника «Бібліотекознавство і бібліографія», протягом 1971–1974 рр. на шпальтах було опубліковано окремі розділи покажчика з проблем бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліотечних фондів і каталогів та культосвітньої роботи.

У Т.С. Раскіної перемагає непереборна тяга до живого спілкування з читачами, бажання надавати їм практичну допомогу. Часто методичні консультації, надані нею, переростали в змістовні бесіди, які допомагали викладачам і студентам у виборі тем для наукових досліджень. Можна додати до цього ще й термінові і надтермінові, важливі й архіважливі запити, які надходили від адміністрації та громадських організацій інституту. Високий професіоналізм, обов'язковість, надійність бібліографа Т. Раскіної знають в академії.

Тамара Семенівна – автор 13 друкованих праць, серед яких бібліографічні покажчики, наукові статті, критико-бібліографічні огляди, рецензії. Тільки в 2000-2001 рр. за її участю було видано бібліографічний покажчик «Друковані праці викладачів та співробітників ХДАК 1947-1998 рр.», в якому втілені ідеї І.І. Корнєйчика, укладено біобібліографічний покажчик «Друковані

праці ректора ХДАК Василя Миколайовича Шейка». Т.С. Раскіна – один з авторів і редактор збірника «Слово о друге», присвяченого харківському бібліотекареві В.Г. Трамбицькій.

Звичні слова «молодість душі» влучно характеризують Тамару Семенівну. Її колишні колеги по роботі давно змінили спосіб життя, а Тамара Семенівна ось уже 43 роки щодня на своєму робочому місці. Продовжуючи виховувати молоді кадри, вчить їх витонченості думки, копіткому ставленню до бібліографічної роботи, вселяючи віру в перемогу розуму. Її високий професійний обов'язок, вимогливість до себе дивовижно поєднуються з почуттям власної гідності, доброзичливим ставленням до своїх колег.

Учні і колеги низько вклоняються їй, бажають довгого творчого життя, здоров'я, уваги з боку студентів, викладачів – споживачів бібліографічної інформації, всіх, хто її знає та пам'ятає.

Друковані праці Т.С. Раскіної

1. Раскіна Т.С. Бездумні пригоди // Прапор. – 1957. – № 5. – С. 120 – 122. – Рец. на кн.: Дольд-Михайлик Ю. І один у полі воїн...

2. Раскіна Т.С. Вірші, випробувані часом // Соц. Харківщина. – 1957. – 8 серп. – Рец. на кн.: Бездомный. Стихи. – Х., 1956. – 68 с.; Угаров А. Стихи и песни. – К.: Рад. письм., 1956. – 98 с.

3. Раскіна Т.С. Розмова з другом: [Рецензія] // Прапор. – 1958.– № 8. – С. 121 – 122.

4. Раскина Т.С. Искренний и верный друг: [А.П. Чехов и Украина] // Красное знамя. – 1960.– 28 янв.

5. Раскіна Т.С. А.П. Чехов і Україна: (До 100-річчя з дня народж.) // Нові книги УРСР. – 1960. – № 2. – С. 32 – 35.

6. Раскіна Т.С. Поет-бунтар і Україна: (До 150-річчя з дня народж. М.Ю. Лермонтова) // Соц. Харківщина. – 1964. – 14 жовт.

7. Раскіна Т.С. М.Ю. Лермонтов і Україна: (Критико-бібліогр. огляд) // Бібліотекознавство та бібліогр.: Зб. ст. – Х., 1965. – [Вип.] 2.– С. 184 – 193.

8. Раскіна Т.С. М.Ю. Лермонтов в оцінці українського радянського літературознавства: (Критико-бібліогр. огляд) // Бібліотекознавство та бібліогр.: Респ. міжвід. наук.-метод. зб. – Х., 1966. – [Вип.] 3.– С. 115 – 125.

9. Бібліографічний покажчик друкованих праць викладачів та співробітників Харківського державного інституту культури (1947–1970) / Уклад.: Т.С. Раскіна, О.П. Насонова // Бібліотекознавство та бібліогр.: Міжвід. респ. зб. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1971 – 1974. – 1971.– Вип. 10.– С. 122 – 124; 1971. – Вип. 11. – С. 178 – 185; 1972. – Вип. 12. – С. 150 – 153; 1972. – Вип. 13. – С. 141 – 149; 1974. – Вип. 14. – С. 151 – 155.

10. Читачеві про бібліотеку / Харк. держ. ін-т культури; Уклад.: Т.С. Раскіна, Л.Г. Ключко. – Х., 1972.– 8 с.

11. Раскіна Т.С. Штрихи до портрета М.О. Габель: До 100-річчя з дня народж. // Культура України: Зб. ст. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143 – 155.

12. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної ака-

демії культури (1947-1998). Ч. 1: Біобібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури; Уклад.: С.В. Євсевенко, О.М. Онуфрієва, Т.С. Раскіна та ін.; За ред. І.О. Вовченко, В.К. Удалової, І.М. Фоменка. – Х: ХДАК, 2000. – 398 с.

13. Раскина Т.С. Вера Григорьевна Трамбицкая: Вместо предисл. // Слово о друге: Памяти харьк. библиотекаря В.Г. Трамбицкой / Сост. и ред.: И.А. Гольдфельд, Т.С. Раскина. – Х., 2001. – С. 5 – 10.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Раскіна Т.С. Штрихи до портрета М.О. Габель: До 100-річчя з дня народж. // Культура України: Зб. ст. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143 – 155.

2. Коршунов О.П. Библиографоведение: Общий курс: [Учеб. для библ. фак. ин-тов культуры, ун-тов и пед. вузов]. – М.: Кн. палата, 1990. – 231 с.

3. Коршунов О.П. Проблемы классификации советской библиографии: Лекции по курсу «Библиография. Общий курс». – М.: МГИК, 1979. – 73 с.

4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и материалов, 1941-1984. – К., 1986. – 566 с.

5. О восстановлении государственного библиотечного института в г. Харькове: Постановление Совета Министров от 26 мая 1947 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и материалов, 1941-1984. – К., 1986. – С. 68 – 69.

6. Архив Харьковской государственной академии культуры: [Протоколы заседания кафедры библиографии 1968-1971 гг.]. – Оп. 1. – № 652; № 729; № 825; № 858; № 954.

7. Архив Харьковской государственной академии культуры: [Отчеты о работе кафедры библиографии 1968-1971 гг.]. – Оп. 1.– № 672; № 758; № 964.

Надійшла до редколегії 29.04.2002 р.

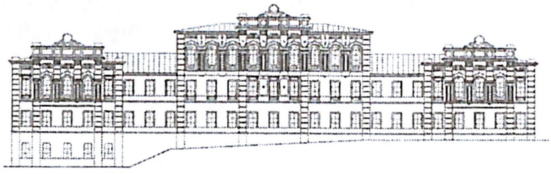

3

Сучасні проблеми педагогіки

УДК 378.1

А.І. ПРОКОПЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПЕРСПЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ

Розглядаються сутність і основні принципи здійснення перспективного управління в соціальних системах.

Система соціального управління є складним ергативним об'єктом, що має певну структуру і функції. Структура відображає велику кількість компонентів і зв'язків різної фізичної природи. Колективи людей є головними компонентами системи, які зумовлюють ймовірний характер її функціонування. Функції управління – це окремі напрями діяльності, що забезпечують ефективну роботу системи.

У процесі здійснення функцій управління – регулювання, оптимізації й адаптації – люди вступають у різні відносини. Підґрунтям їхнього формування і розвитку є цілі та принципи. Через наявність відносин між людьми досягаються цілі функціонування системи управління як елемента суспільства.

Поняття «відношення», що вивчається філософією, логікою, є ширшим, ніж «зв'язок»: «Зв'язком називається таке відношення між речами, коли зміна властивостей однієї викликає зміну відповідних властивостей іншої» [1, с. 88]. Отже, поняття «зв'язок» відображає взаємозалежність речей, а поняття «відношення», крім залежності, фіксує незалежність речей, їх відносну самостійність. Поняття «взаємодія» відображає спрямованість дії, активність одного об'єкта по відношенню до інших. Зв'язок між властивостями речі й відношеннями розкрив К. Маркс. Властивість речі він трактував як сутність, а відношення до іншої речі – як форму прояву сутності: «... властивості даної речі не виникають із відношення до інших речей, а лише виявляються в такому відношенні...» [2, с. 67].

У теорії управління широко використовуються філософські категорії: «відношення», «зв'язок», «взаємодія», «властивість», причому категорії «відношення» і «зв'язок» пов'язані зі структурою складного об'єкта управління, а «властивість» і «взаємодія» – із функцією. Структура – це сукупність елементів і відношень між ними, що залишається відносно стабільною. Структура і функція мають протилежні тенденції. Функція виражає рух, зміну, дію об'єкта, а структура залишається незмінною. Взаємозв'язок структури і функції зумовлює функціонування і розвиток об'єкта. Філософи розглядають категорії «структура» і «функція» у зв'язку з теорією організації, управління. Вони наводять таке визначення: «Структуру ми визначаємо як специфічний для кожної даної системи спосіб зв'язку елементів між собою, функцію – як вибіркову, спрямовану на цілісну взаємодію елементів і системи в цілому з оточуючим середовищем, що виражає її внутрішню цілісну специфічну природу стосовно навколишнього середовища»[1, с. 205]. Отже, зміст категорії «структура» виявляється у співвідношенні з категорією «функція», яка, у свою чергу, пов'язана з категорією «взаємодія».

У теорії соціального управління взаємодія людей виявляється принаймні у

двох основних аспектах. По-перше, в широкому значенні, коли кожен індивід є компонентом цілісної системи, взаємопов'язаним з іншими компонентами, виконує певну функцію через взаємодію з ними. Метою управління є впорядкування та організація спільної життєдіяльності. Система соціального управління складається із об'єкта і суб'єкта управління, пов'язаних прямими і зворотними зв'язками (відношеннями). Виникнення таких зв'язків зумовлене метою функціонування системи і реалізації функцій. Отже, у вузькому значенні має місце взаємодія між суб'єктами й об'єктом управління по каналах прямих і зворотних зв'язків.

Розглянемо докладніше соціальні відносини між людьми, що входять до складу об'єкта управління, та між суб'єктом і об'єктом управління (керівництво). У широкому значенні соціальні відносини – це такі, що виникають між групами людей, які:

- займають різне становище в суспільстві;
- беруть неоднакову участь у житті суспільства (економічному, політичному, культурному);
- розрізняються образом життя, рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання.

Суб'єктами соціальних відносин є різні спільності людей, що активно взаємодіють між собою, формуючи способи спільної діяльності й відповідні засоби. Взаємовідносини між ними називаються координацією, субординацією, співробітництвом. Якщо існує зіткнення інтересів груп, іноді виникають конфлікти. Зміни в характері взаємовідносин зумовлені змінами в соціальному становищі. Нині відбуваються радикальні зміни всіх аспектів життя суспільства, відповідно змінюється й система соціальних відносин. Для ефективного управління цими процесами слід мати інформацію про потреби, інтереси, цінності, поведінку, запити всіх соціальних груп суспільства. У системі освіти такими соціальними групами є дошкільники, учні загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів, студенти. Для ефективного управління освітніми процесами необхідно постійно вивчати їхні інтереси, матеріальне становище, реакцію на ті зміни, що відбуваються в суспільстві, їх вплив на процеси перебудови.

Системи соціального управління мають, зазвичай, ієрархічну структуру.

Тут виникає необхідність у керівництві, що полягає у:

- визначенні цілей соціальних систем та інститутів;
- обґрунтуванні способів досягнення цілей, а також методів, засобів, форм діяльності;
- виборі принципів функціонування і розвитку систем;
- прийнятті рішень про найраціональніші дії в заданих умовах;
- виконанні рішень, контролі, корегуванні результатів.

Поняття «керівництво» стосується діяльності державних органів – «установ, що виконують певні функції в галузі державного управління, контролю, нагляду»[3, с. 130], а також роботи керівника з підлеглими в безпосередньому

контакті при вирішенні службових завдань. Керівництво – це відношення між різними статусами (від лат. status – стан справ) – інтеграційний показник становища соціальних груп у системі соціальних зв'язків і відносин, між рівнями адміністративної структури суспільства, що виявляється в залежності між посадами, між функціями трудового процесу, між особистостями під час спілкування. Соціальна психологія розглядає вплив керівника на підлеглих, його стиль спілкування, інтереси тощо [4]. Вплив керівника на підлеглих має спонукати їх до визначеного трудового процесу. Існують два способи впливу: прямий та опосередкований. Засобом прямого впливу є наказ, розпорядження. Опосередкований, непрямий, перспективний вплив можливий через створення ситуації, що зацікавлює підлеглих (стимули). При цьому виконання необхідних дій підтримується, заохочується, здійснюється вплив на мотиви і потреби людей. Зазначені способи керівництва широко використовують в освіті. У процесі навчання викладачі проектують ситуації спільної продуктивної діяльності, робочі зошити, евристики тощо. Це дозволяє формувати творчу особистість учня.

Вплив керівництва на функціонування системи соціального управління залежить від офіційних повноважень, а також від авторитету, тобто неформального лідерства. Проблема підготовки лідера стала важливою на даному етапі розвитку незалежної держави. Це завдання є актуальним і для системи освіти.

У Положенні про Український державний Центр соціальних служб для молоді зазначається, що він є «спеціалізованою установою, що реалізує молодіжну політику, здійснює соціальну роботу з дітьми, молоддю, жінками та різними категоріями сімей, організаційно-методичне керівництво діяльністю центрів соціальних служб для молоді на всій території України, сприяє їх розвитку та ефективній діяльності» [5, с. 1]. В Україні існує система соціальних служб для молоді, яку очолює Український державний Центр. Він керує обласними та міськими центрами соціальних служб для молоді: здійснює науково-методичне та інформаційно-правове забезпечення їх роботи; організовує навчання керівних працівників і спеціалістів, вивчає та поширює передовий вітчизняний і зарубіжний досвід, пропагує діяльність центрів. Це – головний контур управління, в якому діють прямі та зворотні зв'язки. Український державний Центр у межах своїх повноважень співпрацює з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об`єднаннями, підприємствами, установами та організаціями різних форм власності, фізичними особами. Цей контур управління називається зовнішнім. Державний Центр соціальних служб для молоді має ще й контур самоуправління. Цю спеціалізовану установу очолює директор, який призначається на посаду Міністром у справах сім'ї та молоді. Згідно з Положенням [5, с. 5], директор Центру здійснює керівництво діяльністю цієї державної установи, несе персональну відповідальність за виконання завдань, законність рішень; розпоряджається коштами; затверджує структуру і штатний розпис; організує атестацію спеціалістів; видає

накази, контролює їх виконання; заохочує та накладає дисциплінарні стягнення на працівників та ін.

Процес управління, який виникає в результаті співробітництва директора і працівників Центру, працівників між собою, із зовнішніми організаціями тощо, спрямований на збереження структури, виконання функцій, завдань Центру. Цей процес ґрунтується на сукупності принципів. Принцип – лат. principium – основа, начало. Новий тлумачний словник української мови дає такі визначення сутності цього терміна:

1. Основне вихідне положення наукової системи, теорії..;

2. Особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб..., правило діяльності організації, товариства;

3. Переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці, канон [3, с. 714].

Наведене визначення свідчить, що зміст поняття «принцип» залежить від тієї галузі, де він застосовується; при цьому він зберігає своє основне значення як основи або початку. Якщо мова йде про наукову систему, принцип – це основне вихідне положення; в теорії соціального управління – це переконання, норма, правило; в теорії управління технічними об`єктами – це норма, номінальне значення параметра тощо. Дійсно, якщо система управління працює в режимі регулювання параметрів об`єкта, то основним поняттям є норма (номінальне значення), тобто встановлене значення будь-якого параметра, яке необхідно підтримувати у процесі функціонування системи. Управління відносинами між людьми, що входять до складу системи соціального управління, ґрунтуються на певних правилах (правило – стале співвідношення явищ, припис, норма [3, с. 657]), а також переконаннях.

Аналіз літературних джерел, присвячених визначенню принципів в управлінні соціальними системами, доводить, що:

• принципи не співвідносяться з компонентами системи: суб'єктом управління, процесом, оточуючим середовищем, яке впливає на результати процесу;

• принципи не пов'язані із суперечностями, що виникають в процесі функціонування системи;

• подається опис сутності принципу, але не обґрунтовується його вибір.

Більшість дослідників виділяють загальні принципи:

• Г.В. Єльникова: детермінованість, адаптивність, цілеспрямованість і критеріальність, професіоналізм, науковість, демократизація і фінансово-економічна забезпеченість праці, гуманізація управління, відкритість [6, с. 69];

• О.М. Бандурка: соціальна спрямованість управлінської діяльності, законність, об'єктивність, комплексність і системність, гласність, поєднання колегіальності та єдиноначальності [7, с. 34];

• Ю.А. Конаржевський: повага й довіра до людини, співробітництво, соціальна справедливість, індивідуальний підхід, збагачення роботи суб'єкта управ-

ління, особисте стимулювання, єдиний статус, підвищення кваліфікації, консенсус, колективне прийняття рішень, цільова гармонізація, автономізація управління та ін. [8, с. 106-119].

Розгляд принципів, запропонованих Г.В. Єльниковою, свідчить, що:

• принципи не обґрунтовані і не класифіковані;

• деякі характеристики системи управління (відкритість) названі принципами ;

• функції системи управління: адаптивність, оптимальність – названі принципами;

• загальний принцип демократизації стосується лише сфери фінансово-економічної забезпеченості;

• відсутній принцип, спрямований на соціальне середовище.

Сукупність принципів О.М. Бандурки не створює взаємопов'язаної системи; більшість із них спрямована на суб'єкт управління.

Принципи управління, наведені Ю.А. Конаржевським, не є загальними; серед них відсутні принципи гармонізації, демократизації та ін. Зазначені автором принципи можливо назвати правилами, що розкривають дію загальних принципів. Наприклад, соціальна справедливість – це правило, пов'язане з принципом гуманізації; те саме – повага і довіра до людини, індивідуальний підхід та ін.

Найповніша система принципів, подана в Концепції національного виховання [9, с. 1-2], спрямована на:

• ***об'єкт управління*** (особистість) – природовідповідність виховання, гуманізація, диференціація та індивідуалізація;

• ***процес соціалізації особистості*** – демократизація виховання, безперервність виховання, етнізація;

• ***оточуюче середовище*** – культуровідповідність, інтегративність, зв'язок виховання з життям, народність виховання;

• ***суб'єкт управління*** – послідовність, систематичність і варіативність форм і методів виховання.

Принципи, спрямовані на об'єкт управління, зменшують рівень суперечностей, що виникають при дії особистісного фактора. Застосування принципу природовідповідності означає врахування багатогранної і водночас цілісної природи людини, її вікових та індивідуальних рис, анатомічних, фізіологічних, психологічних характеристик, національних і регіональних особливостей. Принцип гуманізації й демократизації виховання підвищує роль особистості в цьому процесі, а значить, знижує рівень дії суперечностей людського фактора. Принцип демократизації сприяє усуненню авторитарного стилю, що вкорінився в практиці виховання за часів радянської влади. Принцип гуманізації використовується для досягнення гуманних стосунків між вихователями і вихованцями, з метою виховання гуманної особистості, щирої, доброзичливої, милосердної.

На нашу думку, в соціальних системах найбільш загальними є принципи,

що створюють систему стосовно об'єкта, суб'єкта і процесу управління, а також відносин з оточуючим середовищем. Це принципи гуманізації (спрямовано на об'єкт соціального управління); демократизації відносин (спрямовано на процес управління); об'єктивності (спрямовано на суб'єкт управління) і культуровідповідності (спрямовано на оточуюче середовище). Система принципів має ієрархічну структуру (В.І. Андрєєв, Т.О. Дмитренко та ін.), тому загальні принципи можна конкретизувати принципами, що пов«язані з даною сферою (освіта, виробництво, економіка тощо).

Слід відзначити, що сутність понять «гуманізм», «гуманізація» змінювались із плином часу. Сьогодні здійснюється поступовий перехід до «нового гуманізму», сутність якого полягає в гармонії людини і природи (В.О. Єнгельгардт). Аналізуючи дію соціальних систем управління, слід зважати на те, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується низкою глобальних проблем, вирішення яких є можливим лише за умов становлення й еволюції єдиної цивілізації.

Соціальні філософи обґрунтували три групи глобальних проблем:

- взаємодії суспільства і природи (проблеми екології);
- взаємодії соціальних спільностей людей (проблеми зберігання миру, подолання економічного й культурного відставання деяких регіонів);
- взаємодії людини і суспільства (збільшення народонаселення, трансформація й адаптація особистості у світі тощо) [10, с. 233].

Якщо розглянути систему «природа, людина, діяльність, суспільство, культура», то можна помітити, що у вищенаведеній класифікації глобальних проблем відсутні проблеми, пов'язані з людиною і культурою. Справа в тому, що в наш неспокійний час багато пам'яток культури потерпають від воєн, повенів, пожеж тощо. Соціальні філософи обґрунтували концепцію впливу глобальних проблем на всі аспекти життя суспільства: економічний, соціальний, культурний та ін. Це концепція інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер, І. Масуда та ін.), яка по-новому розглядає взаємозв'язок людини і суспільства: «Збереження в нових умовах старого принципу гонитви за збагаченням може лише розширити у світовому масштабі регіон експлуатації країн, що розвиваються, з боку лідерів надшвидкісної цивілізації і призвести до глобального розчленування людства» [10, с. 234]. Абсолютизація ринкової економіки привела до збагачення частини суспільства і, як результат, до ігнорування національних інтересів, розширення сфери дії кримінального капіталу, деградації моралі. Місце України у світі залежить, перш за все, від того, наскільки швидко ми зможемо усвідомити, що маємо власний шлях розвитку, підготовлений культурно-історичним процесом, пов'язаним із самобутніми українськими традиціями і цінностями.

При аналізі проблем суспільства (зокрема проблем освіти) одномірний формаційний підхід доповнюється культурологічним, що акцентує увагу «на виявленні специфіки й самобутності культурно-історичних типів суспільства»[10, с. 233]. Отже, принцип гуманізму, спрямований на об'єкт управління , є основоположним

в ієрархічній структурі системи принципів. На другому рівні ієрархії – принцип об'єктивності, спрямований на суб'єкт управління. Суть його полягає в тому, що розгляд явищ навколишнього світу здійснюється так, як вони існують, без привнесення в наукову картину моментів, які перекручують реальні явища, що пов'язано з визнанням існування об'єкта незалежно від суб'єкта, а також здатності суб'єкта до його адекватного відображення [11, с. 242]. В.І. Ленін сформулював принцип об'єктивності розглядання: «... не приклади, не відступи, а річ сама по собі» [12, с. 202]. Філософи обґрунтовують умови і вимоги здійснення принципу об'єктивності. Першою умовою є активність суб'єкта в процесі визначення і розкриття сутності об'єкта, виявлення його якостей і зв'язків. У теорії управління пізнання суб'єктом сутності об'єкта управління здійснюється через вплив на нього і дослідження відповідної реакції (метод «чорного ящика»). Це дозволяє поставити об'єкт в інші зв'язки і відношення порівняно з тими, в яких він перебуває в природних умовах. Змінюючи природний стан об'єкта, суб'єкт розкриває його властивості, якості, зв'язки, приховані від стороннього спостерігача. Порівняння впливу і реакції надає можливість здійснити опис функціонування об'єкта (в статиці й динаміці). Модель є результатом творчої діяльності суб'єкта управління; вона дозволяє передбачити поведінку об'єкта в різних умовах.

Інша вимога принципу об'єктивності полягає в необхідності розглядати об'єкт у всіх його зв'язках і відношеннях. Це дозволяє виявити аспекти розгляду об'єкта, відповідні ним фактори, а також факти, що відбуваються при дії вказаних факторів (об'єктивного, суб'єктивного, особистісного, людського та ін.). На цій стадії пізнання об'єкта діє вимога виявлення необхідної зумовленості кожного відношення, кожної властивості. Саме в цьому полягає сутність принципу детермінізму, пов'язаного з принципом об'єктивності. Вимоги принципу детермінізму деякою мірою знайшли своє вираження у формально-логічному законі достатньої основи, що передбачає обґрунтованість кожного судження, ідеї, рішення. У теорії управління головним є прийняття рішення про найраціональніші (оптимальні) дії при врахуванні критеріїв і діючих обмежень. Тому застосування принципу детермінізму є необхідною вимогою в управлінській практиці. Принципи об'єктивності й детермінізму дозволяють суб'єкту управління використовувати пізнані об'єктивні закони для досягнення цілей управління. Вказані принципи спрямовані проти необґрунтованих рішень, поспішних дій, які не зважають на об'єктивні особливості ситуації й суперечні процеси в суспільстві. Принципи об'єктивності й детермінізму забезпечують такі рівні науково-практичного обґрунтування управлінських рішень:

- знання суб'єктом соціального управління загальних законів розвитку соціальних систем;
- застосування суб'єктом соціального управління здобутків теорії і практики соціального управління;
- знання закономірностей та особливостей управлінської діяльності в різ-

них ситуаціях;

• уміння передбачити результати процесу управління соціальними об'єктами.

Принцип демократизму передбачає децентралізацію і регіоналізацію в управлінні соціальними об'єктами (зокрема освітою), автономізацію у постановці й вирішенні основних проблем, перехід до державно-громадського управління, встановлення партнерських взаємовідносин, співробітництва між усіма учасниками процесу управління. Демократизація управління – це нагальна потреба, пов'язана із ситуацією в суспільстві. Нині відбувається процес переходу до нових ринкових відносин в економіці. Кожна людина є відповідальною за прийняття рішень, втілення їх у практичній діяльності й одержані результати. Отже, демократичні відносини змінюють характер діяльності, яка є кінцевою детермінантою, ціннісною основою в суспільстві. Філософи стверджують, що діяльність є не тільки процесом, під час якого з'являються цінності, але сама вона є цінністю, «тому що це є той процес, який тільки і створює соціальну реальність як вищий вид розвитку суспільства»[11, с. 250]. При цьому діяльність як самоцінність розглядається в двох аспектах. По-перше, як процес, результатом якого є світ культури, розвиток людини. По-друге, як результат, який втілюється у світ речей, де народжується і розвивається людина.

Психологи розглядають діяльність як об'єкт управління (І.О. Зимня, І.І. Ільясов, В.Я. Ляудіс, Є.І. Машбиць, Н.Ф. Тализіна, В.О. Якунін та ін.). І.О. Зимня пише: «... діяльність... є складним динамічним неоднорідним об'єктом управління» [13, с. 247]. У процесі діяльності суб'єкт і об'єкт управління знаходяться в стані взаємодії, яка повинна управлятися суб'єктом у всіх його ланках з різною мірою гнучкості [13, с. 248]. На нашу думку, процесом взаємодії керують і суб'єкт діяльності, і суб'єкт управління. Ми погоджуємся з К.В. Яресько, автором концепції управління навчальною діяльністю учнів, сутність якої полягає в тому, що в процесі управління навчанням використовується пряме управління, співуправління і самоуправління [14].

Навчання здійснюється в процесі взаємодії педагога й учнів. При прямому управлінні процесом взаємодії керує педагог, при співуправлінні – обидва суб'єкти, при самоуправлінні – учень. У теорії соціального управління актуальною проблемою є розробка засобів здійснення всіх видів управління.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Материалистическая диалектика как научная система / Под ред. А.П. Шептуна. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1983. – 296 с.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т.23. – М., 1952.

3. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. – Т. 3. – К.: Аконіт, 1999. – 927 с.

4. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.

5. Положення про Український державний Центр соціальних служб для молоді // Офіц. вісн. України. – 1997.– №33. – 6 с.

6. Єльникова Г.В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні: Моногр. – К.: ДАККО, 1999. – 303 с.

7. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Х.: Основа, 1999. – 440 с.

8. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. – М.: Пед. поиск, 2000. – 225 с.

9. Концепція національного виховання: схвалено Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30.06.1994 р.

10. Социальная философия: Учеб. пособие для вузов / В.Н. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 240 с.

11. Диалектика процесса познания / Под ред. М.Н. Алексеева, А.М. Коршунова. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1985. – 367 с.

12. Ленин В.И. Полн. собр. соч.: В 55 т. Т. 29. – М.: Изд-во полит. лит., 1955. – 561 с.

13. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. для вузов. 2-е изд., доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 1999. – 384 с.

14. Яресько К.В. Навчально-творча діяльність учня як об'єкт комплексного дослідження // Педагогіка та психологія: Зб. наук. пр. / За заг. ред. акад. І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І. Лозової. – Х.: ХДПУ, 1999. – Вип. 9. – С. 131 – 134.

Надійшла до редколегії 11.02.2002 р.

УДК 378

К.В. ЯРЕСЬКО

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Досліджується культурологічний аспект проблеми підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності. Обґрунтовується застосування навчальної дисципліни «Основи педагогічної технології» в навчальному процесі педагогічного університету.

Проблема формування культури набуває особливого значення та актуальності в наш час, на початку третього тисячоліття. В умовах інформатизації суспільства суттєво зростає кількість інформації, що впливає на людину. Це відбувається в побуті (засоби масової інформації, реклама), на виробництві (інформаційне забезпечення нових технологій, засобів виробництва), в освіті (нові освітні технології, способи і засоби навчання). У сучасних умовах значного і постійного змінювання виробництва, засобів праці, технологій, кількості, якості та видів продукції, появи нових інформаційних технологій посилюється значення технологічного компонента підготовки спеціаліста, зокрема учителя.

Отже, необхідно розглянути процес навчання студентів педагогічного уні-

верситету з метою його вдосконалення. Критерієм такого дослідження є рівень культури діяльності майбутнього вчителя.

Розглянемо поняття «культура діяльності» як важливу характеристику вчителя. Останнім часом здійснено наукові педагогічні дослідження, присвячені проблемі формування культури майбутнього вчителя, а саме: формування педагогічної культури (В.М. Гриньова, М.Є. Лазарев, Л.С. Нечепоренко, Н.М. Тарасевич та ін.); формування правової культури (М.К. Подберезський, М.І. Городиський та ін.); формування інформаційної культури (Л.І. Білоусова, М.І. Жалдак, А.Л. Столяревська та ін.).

Створенню таких праць сприяють процеси гуманітаризації сучасної освіти, розвиток культурології, введення дисциплін культурологічного циклу (перш за все – української та зарубіжної культури, історії культури, історії мистецтв тощо) як обов'язкових для учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів, ліцеїв, гімназій, вищих і середніх навчальних закладів. Деякі навчальні дисципліни в педагогічному університеті набувають розвитку у формуванні відповідного компонента культури людини, наприклад правовий цикл – правової культури вчителя; інформатика – інформаційної культури тощо. Такі дисципліни дозволяють здійснити переорієнтацію педагогічного процесу на гуманітарні потреби особистості з метою створення підґрунтя для вивчення загальноосвітніх і спеціальних дисциплін. Культурологічна освіта сприяє продуктивній орієнтації молоді в сучасному світі, осмисленню сукупності досягнень людства; налагодженню взаємодії і досягненню взаєморозуміння представників різних культур; попередженню соціального і політичного протистояння; засвоєнню знань як компонента цілісної всесвітньої культури; цілеспрямованому формуванню культурних орієнтацій, потреб особистості у різних сферах; становленню і розвитку духовного світу особистості; підвищенню рівня діяльності, зокрема навчальної.

Стосовно діяльності термін «культура» розглядається як рівень, ступінь її досконалості [1, с. 417]. Діяльність – це категорія, що характеризується:

- суб'єктністю (людина як суб'єкт діяльності планує, організовує, оцінює, корегує, контролює тощо; діяльність формує людину як суб'єкт, як особистість);
- предметністю (суб'єкт визначає, на що спрямована діяльність, тобто її предмет);
- цілеспрямованістю («Мета – усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямована дія людини» [2, с. 440]);
- активністю (діяльність – це форма активної цілеспрямованої взаємодії людини з оточуючим її світом);
- умотивованістю («Діяльності без мотиву не буває», – О.М. Леонтьєв [3, с. 153]);
- усвідомленістю (дія – це процес, що підкоряється усвідомленій меті).

Внутрішня структура діяльності (психологічний зміст) містить предмет, способи, засоби, продукт, результат; зовнішня структура – це дії, операції (спосо-

би реалізації дій) і функціональні блоки (І.О. Зимняя [4, с. 86]). Психологічні основи теорії діяльності були сформульовані Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, а конкретний зміст – О.М. Леонтьєвим. Психологічні основи навчальної діяльності досліджували Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, П.Я. Гальперін, Н.Ф. Тализіна та ін. Теорія навчальної діяльності здебільшого розроблялася для середньої школи; окремі аспекти діяльності студентів було досліджено А.М. Алексюком, В.Я. Ляудіс, І.І. Ільясовим, В.О. Якуніним та ін. Теорія навчальної діяльності, розроблена в дослідженнях психологів, філософів, педагогів, є підґрунтям для підвищення культури педагогічної діяльності, а також формування культури навчальної діяльності студентів, зокрема майбутніх учителів, у процесі їхньої професійно-педагогічної підготовки. При цьому високий рівень культури навчальної діяльності студентів – основа формування культури майбутньої педагогічної діяльності.

Формування культури діяльності людини – це складний процес управління. Компонентами системи управління процесом формування культури навчальної діяльності майбутнього вчителя є:

• суб'єкт управління – особистість, яка цілеспрямовано впливає на даний процес (викладачі, куратор, органи управління університету: деканат, ректорат тощо);

• об'єкт управління – діяльність студентів;

• засоби управління – все те, за допомогою чого організовано діяльність студентів, що забезпечує формування культури педагогічної діяльності (навчальні дисципліни, педагогічна практика, засоби управління навчальною діяльністю студентів тощо).

На процес формування культури діяльності людини впливають такі фактори: об'єктивний, суб'єктивний, особистісний, людський та ін. Об'єктивний фактор відображає реальність, що існує незалежно від людини. Але цей фактор стосується лише тих природних об'єктів, що входять до сфери людської діяльності. Вплив суб'єкта культурного процесу – людини – враховується як дія суб'єктивного фактора. Вплив даного фактора на культурно-історичний процес розглянув Л.С. Виготський, який визнав істотний вплив матеріальної і духовної культури на психічний розвиток людини. Особистісний фактор означає активність суб'єкта, яка має такі аспекти: потреби, мотиви, цілі, що визначають спрямованість і вибірковість діяльності в особистісному плані. Людський фактор – це інтегральна характеристика, що відображає місце і роль людини у складній системі, елементом якої вона є.

При проектуванні системи управління процесом формування культури навчальної діяльності студентів необхідно дослідити дію системи факторів, розробивши її модель, до якої мають бути включені ті елементи, що здійснюють найбільший вплив на досліджуваний процес. Дію об'єктивного фактора можна подати, перш за все, за допомогою різних матеріальних засобів навчання (підручники, методичні рекомендації, інформаційні технології навчання тощо). Су-

б'єктивний фактор моделюється впливом суб'єктів педагогічного процесу, зокрема викладачів і студентів. Для того, щоб виявити дію особистісного фактора, необхідно вивчити активність учасників даного процесу, їхню мотиваційну сферу. Людський фактор визначає роль і значення суб'єктів педагогічного процесу в складній освітній системі.

Провідна ідея щодо формування культури навчальної діяльності студентів спирається на концепцію поетапного формування розумових дій, понять, образів П.Я. Гальперіна і полягає в урахуванні остаточних і проміжних результатів, одержаних на кожному етапі діяльності, застосуванні орієнтування як засобу управління діями суб'єкта.

Загальна концепція формування культури навчальної діяльності складається з такої сукупності основних положень:

1. Культура навчальної діяльності як складний педагогічний об'єкт має сутність, структуру, функції. Сутність культури навчальної діяльності відображає рівень її здійснення, ступінь досконалості. Структура культури навчальної діяльності має такі взаємопов'язані компоненти: методологічні знання, вміння і навички (особливо загальнонавчальні); досвід навчально-пізнавальної орієнтації (усвідомлення необхідності, можливості, технології і результатів діяльності); досвід здійснення навчальної діяльності (зокрема навчально-творчої); досвід емоційно-ціннісного ставлення до оточуючого світу; етапи здійснення діяльності і відповідні засоби управління (технологію). Функцією культури навчальної діяльності є сприяння цілеспрямованому, активному опануванню суб'єктом суспільного досвіду і перетворенню його на особисте надбання.

2. Процес формування культури навчальної діяльності характеризується статикою і динамікою, багатофакторністю, ймовірністю, багатокритеріальністю, обмеженістю.

3. Формування культури навчальної діяльності здійснюється на всіх етапах педагогічного процесу із застосуванням відповідних засобів управління.

4. Усі компоненти цілісного педагогічного процесу як процесу управління впливають на культуру здійснення навчальної діяльності: культура діяльності педагога, цілі, педагогічні принципи, зміст, методи й організаційні форми, в тому числі форми реалізації прямих і зворотних зв'язків.

5. Умовами формування культури навчальної діяльності в педагогічному процесі є: високий рівень (культура) викладацької діяльності педагога; різноманітність видів управління (пряме, співуправління, самоуправління); засоби педагогічного управління, що відображають загальний рівень культури суспільства; достатній рівень формування орієнтовної основи діяльності студентів; здійснення студентами функціонально повної сукупності видів діяльності: розпізнавання, оцінювання, перетворення; організація навчально-творчої діяльності студентів; формування критичного мислення студентів.

6. Способи формування культури навчальної діяльності залежать від колек-

тиву педагогів і учнів, цілей навчального закладу, особистих цілей суб'єкта, прийнятої технології навчання, особливостей змісту навчальної дисципліни тощо.

7. Культура навчальної діяльності впливає на педагогічний процес, зокрема на такі його характеристики, як оптимальність і адаптивність.

Аналіз процесу формування культури діяльності майбутнього вчителя в педагогічному університеті виявив недостатню підготовку студентів у галузі педагогічної технології.

Технологія – це спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу через поділ його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які виконуються відносно однозначно і мають за мету досягнення високої ефективності. Під процедурою розуміється набір дій (операцій), за допомогою яких здійснюється той чи інший головний процес (або його окремий етап), що виражає сутність конкретної технології, а операція – це безпосереднє практичне вирішення проблеми в рамках даної процедури, тобто однорідна неподільна частина складного процесу [5].

Науково і практично обґрунтована технологія (технологічний процес) характеризується такими ознаками: поділ процесу на взаємопов'язані етапи; координоване і поетапне виконання дій, спрямованих на досягнення шуканого результату (мети); однозначність виконання введених до технології процедур і операцій, що є вирішальною умовою досягнення результатів, адекватних поставленій меті.

Педагогічному процесу властива технологічність: він відбувається за етапами; ці етапи як відокремлені один від одного (на кожному з них відбувається певна діяльність), так і пов'язані між собою (спрямовані на досягнення єдиної мети). Діяльність учителя в педагогічному процесі не є детермінованою, вона носить імовірнісний характер, базується на принципі адаптивності – пристосування педагогічного процесу до змінювання умов зовнішнього середовища. У цьому полягає особливість педагогічного процесу, яка впливає й на педагогічну технологію. Будь-який складний процес вивчається через застосування методу моделювання. Можна розглядати різнорівневі моделі, а саме: виділяти окремі великі частини процесу (наприклад, педагогічний процес включає діяльність викладача й учнів – диференціація за суб'єктами; у педагогічному процесі здійснюються навчання, виховання, розвиток, соціалізація – диференціація за основними процесами та ін.), потім вивчати окремі виділені частини (наприклад, способи здійснення процесу навчання та ін.); проводити подальшу диференціацію – досліджувати зміст діяльності викладача й учнів на конкретних етапах педагогічного процесу тощо. При моделюванні педагогічного процесу можливо застосувати принцип інваріантності-варіативності. В.І. Смирнов указує на інваріантну характеристику педагогічного процесу: «Структура педагогічного процесу є універсальною: вона притаманна як загалом процесу цілеспрямованого формування особистості в умовах певної виховної системи, так і будь-якому за цілями і завданнями процесу виховної взаємодії» [6, с. 335]. Тобто структура

педагогічного процесу, його окремі етапи і складові є, з певною точністю, детермінованими. А в змісті діяльності викладача присутня значна варіативна частина, здійснення якої залежить від впливу багатьох факторів. У педагогічному процесі можна виділити його інваріантну частину і застосувати до неї технологічний підхід. Таку думку підтверджує аналіз існуючих технологій. Наприклад, модульно-рейтингову технологію організації педагогічного процесу використовують при вивченні дисциплін у різних закладах освіти. Дана технологія ґрунтується на принципі поділу педагогічного процесу на окремі етапи, дотриманні загальних правил розробки модуля, здійсненні зв'язків між окремими модулями за допомогою рейтингової системи контролю. Діяльність викладача й учнів на окремих етапах засвоєння змісту освіти нею не детермінується.

У педагогічній теорії і практиці використовується сукупність понять, що створюють функціонально повну систему: технологія навчання, технологія проектування, педагогічна технологія, освітня технологія [7, с. 70]. Технологія навчання включає опис послідовностей дій педагогів і учнів, а також засоби досягнення результату, його контролю і корекції. Технологія проектування – це впорядкована послідовність дій педагога (технологічних операцій), що використовуються для розробки способів управління діяльністю учнів, і відповідних до них засобів. Педагогічна технологія є послідовністю дій педагога при обґрунтуванні кожного компонента педагогічної системи. Освітня технологія містить у собі набір необхідних технологій і опис їх вибору в залежності від різних умов.

У педагогічному процесі розглядається взаємопов'язана діяльність учителя й учнів. Цей процес має етапний характер, він дозволяє досягти необхідних змін у діяльності учня та його особистості в цілому, співвіднести ці зміни із цілями – ось чому педагогічний процес є технологічним. Указані технології пов'язані з діяльністю вчителя й учнів, обслуговують їх, забезпечують такі характеристики педагогічного процесу, як оптимальність і адаптивність, спрямовані на одержання бажаного результату. Вони містять послідовність дій педагога (технологія проектування, педагогічна та освітня технології), а також послідовність дій педагога й учнів (технологія навчання). Кожна з технологій описує етапи діяльності й відповідних способів та засобів.

Зараз набула актуальності проблема підготовки студентів до проектування і застосування педагогічних технологій, для чого в педагогічному університеті впроваджується окремий експериментальний курс «Основи педагогічної технології». Даний курс здійснює інтеграцію знань і вмінь студентів на трьох рівнях: здійснення взаємозв'язків між теоретичною і практичною підготовкою студентів до майбутньої педагогічної діяльності; реалізація міжпредметних зв'язків із комплексом психолого-педагогічних дисциплін; урахування особливостей майбутньої професійної діяльності студентів.

Мета даної навчальної дисципліни полягає в усвідомленні сутності, структури, видів і функцій педагогічної технології, вивченні її теоретичних основ, оволо-

дінні вміннями педагогічного проектування, формуванні досвіду розробки педагогічного процесу, вдосконаленні вмінь наукового педагогічного дослідження.

Завдання дисципліни «Основи педагогічної технології»:

1. Розглянути сучасні проблеми педагогічного процесу.
2. Вивчити методологічні і теоретичні основи педагогічної технології.
3. Розглянути основні категорії педагогічної технології.
4. Набути вміння організації педагогічного процесу.
5. Опанувати технологію педагогічного проектування.
6. Навчитися проектувати та застосовувати педагогічні технології.
7. Усвідомити технологічну складову педагогічної діяльності.
8. Опанувати методику педагогічного проектування.
9. Виконати науково-прикладні завдання з проектування засобів управління як елементів технології навчання.

Предметом дисципліни є способи організації педагогічного процесу, що містять сукупність засобів управління навчальною діяльністю учнів.

Структура курсу передбачає послідовне вивчення трьох розділів, які відображають методологічний, теоретичний і методичний аспекти педагогічних технологій. Пропонується вивчення таких тем і окремих питань по кожній з них:

1. Вступ до дисципліни «Основи педагогічної технології» (основні проблеми педагогічного процесу, а саме: проблеми адаптації, оптимізації, інформатизації, диференціації й інтеграції; характеристика основних галузей педагогіки; становлення й розвиток нової галузі педагогіки – педагогічної технології; інтеграція педагогічних концепцій і теорій).

2. Основні категорії педагогічної технології (поняття педагогічної системи, її структура і функції; сутність і функції основних компонентів, зв'язок між ними; процеси в педагогічній системі, загальна характеристика та етапи процесу навчання; аналіз діяльності суб'єктів педагогічного процесу).

3. Проблема управління педагогічним процесом (процес навчання як процес управління навчально-пізнавальною діяльністю учнів; сутність педагогічного управління; компоненти процесу управління; кібернетичні закони управління в педагогічній системі).

4. Проблема організації педагогічного процесу (сукупність підходів до організації педагогічного процесу: системно-структурний, функціональний, факторний, особистісно-діяльнісний, технологічний, кібернетичний, культурологічний, синергетичний, аксіологічний).

5. Сукупність педагогічних технологій (поняття педагогічної технології, її структура й функції; теоретичні основи технологій навчання, вибору компонентів педагогічної системи, проектування засобів управління навчально-пізнавальною діяльністю учнів, а також взаємозв'язок між ними).

6. Технологія вибору компонентів педагогічної системи (теоретичні основи і практичні рекомендації).

7. Особистісно-орієнтована технологія навчання (теоретичні основи і проектування особистісно-орієнтованої технології навчання).

8. Модульна технологія навчання (поняття навчального модуля, його структура і зміст; теоретичні основи і проектування модульної технології навчання).

9. Технологія проектування ситуацій спільної продуктивної діяльності (поняття ситуації спільної продуктивної діяльності, її структура, функції та зміст; теоретичні основи і проектування ситуативної технології).

10. Педагогічне проектування (педагогічне проектування як сукупність технологій аналогізування, моделювання, конструювання; об'єкти педагогічного проектування).

11. Технологія проектування засобів управління навчальною діяльністю (поняття засобів управління навчальною діяльністю, їх класифікація; теоретичні основи, етапи проектування і розробка технології).

Отже, застосування культурологічного підходу до дослідження процесу підготовки спеціаліста у вищому закладі освіти дозволяє ввести інтегральний критерій його оцінювання – культуру діяльності. Історико-логічний аналіз поняття «культура» засвідчив, що сучасне визначення відрізняється включенням до нього практичного компонента – сукупності способів діяльності людини (технологій). Формування культури педагогічної діяльності відбувається в процесі навчання студентів у педагогічному університеті, підґрунтям чого є культура навчальної діяльності. Дослідження довело, що застосування курсу «Основи педагогічної технології» в процесі підготовки студентів педагогічного університету сприяє формуванню культури діяльності майбутнього вчителя, підвищенню ефективності і результативності процесу навчання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. Т. 2. – К.: АКОНІТ, 1999. – 911 с.

2. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. Т. 2. – М., 1983.

4. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. для вузов. 2-е изд., доп., испр. и перераб. – М.: Изд. корпорация «Логос», 1999. – 384 с.

5. Марков М. Технология и эффективность социального управления. – М., 1982. – 267 с.

6. Смирнов В.И. Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях. – М.: Пед. о-во России, 1999. – 416 с.

7. Дмитренко Т.О. Системний аналіз педагогічної технології // Напрями наукових досліджень кафедри педагогіки: Зб. наук. пр. / За ред. В.І. Лозової. – Х.: ХДПУ, 1997. – С. 66 – 70.

Надійшла до редколегії 16.01.2002 р.

УДК 373.51.035(477):316.61

О.Ю. ТИХОВСЬКА

ПРАВОВА ОСВІТА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ АДАПТАЦІЇ

Розглянуто взаємозв'язок правового виховання та правового навчання, розбіжність між психологічною характеристикою «рівень суб'єктивного контроля» та вихованням «відповідального» громадянина. Висвітлено проблему формування правосвідомості в сучасних соціально-економічних умовах. Надано рекомендації щодо підвищення рівня соціально-правової адаптації підлітків через виховні та освітні форми навчання і виховання.

Формування людини, як відомо, починається з дитинства. У молоді роки закладається основа не тільки відповідних знань, а й норм поведінки, звичок, потреб особистості. Виховання молодого покоління – це виховання майбутнього кожної держави, і майбутнє залежить не тільки від рівня професійної підготовки, а й від моральних якостей покоління, від вірності традиціям і ідеалам своєї держави.

Безпосередній зв'язок виховання з процесом державотворення та національного відродження України надає йому особливої актуальності. Людина повинна мислити і діяти по-новому, а це можливо лише за умови її переорієнтації на саморозвиток, самостійність та відчуття нею підтримки з боку держави.

У Конституції [5] Україну проголошено незалежною демократичною, соціальною і правовою державою; визнано дію і принцип верховенства права [5, с. 4]. Для вирішення правового виховання підростаючого покоління та населення держави в цілому Кабінетом Міністрів України затверджено Програму правової освіти населення України [4, с. 124-142]. У ній підкреслюється необхідність суттєвого підвищення у зв'язку зі становленням демократичної держави правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильне дотримання ними вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Крім того, зазначається що правова освіта є необхідним елементом культури кожної людини. Державна національна програма «Освіта» Україна XXI століття» [3] одним із пріоритетних напрямів реформування національного виховання передбачає «формування глибокого усвідомлення взаємозв'язків між ідеалами свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю» [3, с. 15]. А загальна середня освіта повинна забезпечувати «формування громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору» [3, с. 22].

Отже, розвиток і становлення Української держави повинні здійснюватися правосвідомими громадянами, здатними до свідомого вибору на демократичних засадах правової держави. Задля реалізації виховання правосвідомих громадян правова освіта забезпечується:

- участю юристів у розповсюдженні правових знань;
- органічним поєднанням правової освіти із загальною середньою та

професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання;

- відкритістю та доступністю інформації про державу і право, про процеси у правовій сфері;

- систематичністю та безпосередністю поширення й одержання знань про державу і право;

- диференційованим підходом до навчально-виховного правоосвітнього процесу.

Починається правова освіта в дошкільних виховних закладах, де дітям прищеплюють початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховують повагу до батьків, вихователів, ровесників, інших людей, до оточуючого середовища; формою впровадження правової освіти в цьому віці є гра. Продовжується правова освіта далі у середніх та спеціальних загальноосвітніх закладах у формі уроків із правознавства та зустрічей із представниками влади (юристами, міліцією).

Правова освіта неможлива без правового виховання, завдання якого полягає у формуванні самостійної форми свідомості – правосвідомості, що є сукупністю поглядів, ідей, які визначають ставлення людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, до того, що правомірно і неправомірно. Складниками правосвідомості є: **знання** чинного законодавства (правових норм, які діють на цей час у державі (Конституція, Конвенція ООН про права дитини, Кодекси законів, що функціонують на даний час у державі)); **уявлення** про право (що таке правомірне та неправомірне в різних випадках, які наслідки може мати вчинене діяння; формується на знанні загальних норм права, під впливом моралі, життєвого досвіду тощо); **оціночних моментів** поведінки своєї та інших людей (на основі правових знань й уявлень про право).

Носієм певного рівня правосвідомості є кожний громадянин держави. Та найбільш актуальним для формування правосвідомості і, відповідно, здобуття правових знань є підлітковий віковий період. Саме з підліткового віку, особисте уявлення неповнолітніх збагачується знаннями суті правових явищ, закономірностей їх виникнення та розвитку. Правова освіта (теоретична підготовка) дає правосвідомості підлітків більш системний, цілісний характер, який примушує його переглядати ставлення до свого місця і ролі в суспільстві, окремих норм закону, принципів, на яких формується життєва позиція, поведінка та вчинки. Кінцевим результатом правового виховання є реальні справи, вчинки у сфері правових відносин, які свідчать про дієвість правового виховання та визначення **громадянської позиції** особистості – «системи соціальних орієнтацій та установок, які характеризують дану людину як громадянина держави» [2, с. 24].

У структурі громадянської позиції особистості вищою цінністю є **відповідальність**, яку бере на себе особистість за те, що відбувається в державі та суспільстві; на протилежному боці шкали громадянської відповідальності – заперечення особистої відповідальності за те, що відбувається, приписування

відповідальності факторам, які не залежать від особистісних зусиль. Саме сформована й усвідомлена громадянином «відповідальність» надає йому можливість будувати демократичну державу та свідомо здійснювати вибір.

Нами було проведено дослідження рівня суб'єктивного контролю та змісту правосвідомості 150 учнів 9-х класів загальноосвітніх шкіл м. Харкова, яке виявило притаманність середнього показника рівня суб'єктивного контролю в 97% досліджених (що означає «перекладення» відповідальності за власне життя і події на все та всіх оточуючих у 70 випадках зі 100), наявність низького рівня суб'єктивного контролю в 3% досліджених та, відповідно, відсутність високого рівня суб'єктивного контролю в жодного з досліджених підлітків.

	Показник рівня суб'єктивного контролю (%)		
	високий	середній	низький
Хлопці	0	46	1,3
Дівчата	0	49	1,7
Разом	0	97	3

Таким чином, виявляється проблема саме у здатності громадянина свідомо здійснювати цей вибір, покладаючись, власне, на себе. Чинниками, що формують у підлітка відповідальність, є сім'я з її нормами та цінностями, стосунки у класі (мікросередовищі, де підліток 14-15 років проводить 75% часу на день), ставлення вчителів до нього, телекомунікаційна мережа (перегляду телевізійних програм та фільмів підлітки приділяють 68% вільного часу). Усі ці чинники формують свідомість і самосвідомість, а відповідно, і поведінку на базі прикладів, засвоєних підлітком у сім'ї, класі, вчителів та телекомунікаційній мережі. Не маючи достатнього досвіду різнобічного й критичного оцінювання складних ситуацій сьогодення, визначення реальних мотивів вчинків людей підлітки переважно, сліпо наслідують мінливі, часто далекі від моральності та правосвідомості ідеали «дорослого» життя. Найчастіше досвід попередніх поколінь українців доводить підліткам недійсність і безрезультатність прояву активності та користування інструментом права в повсякденному житті. У соціально-економічній сфері нашого суспільства поняття «маю право» та «гарантується право» мають різний сенс. Коли право «гарантовано», то держава повинна виконувати свої обов'язки стосовно того, кому і що вона гарантувала, а коли людина «має» право, то вона повинна покладатися на власні сили, знання та активність для того, щоб отримати те, на що вона, згідно з Конституцією, це право «має». У II розділі Конституції «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [5] з 48 статей у 9 (Ст. 21, 51, 61, 62, 64-68) йдеться про констатацію прав і свобод людини, у 7 статтях (Ст. 22, 25, 30, 31, 33, 57, 63) «гарантуються» права та свободи; у 15 громадянин «має право» (Ст. 23, 27-29, 35-41, 44, 48, 56), у 18 статтях громадянин одночасно «має право» та йому

«гарантується» (Ст. 24, 26, 32, 34, 42, 43, 45-47, 49, 50, 52-55, 58-60). А це означає, що «мати право» – це добиватися того, що не гарантовано, але може бути одержано при певному прояві особистісної активності, який базується саме на високому показникові рівня суб'єктивного контролю.

Наше дослідження виявило певне протиріччя між готовністю підлітка брати на себе відповідальність за власне життя і закономірно користуватися тими можливостями, що надає соціально-правова система для реалізації власних цілей, та Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, яка розглядає суть громадянського виховання в наданні людині можливості почувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною [6] і, відповідно, відчувши себе захищеним та використовуючи надані Конституцією права, громадянин такої держави буде адаптованим до соціального середовища і здатним працювати для добробуту країни.

Ця розбіжність між неготовністю підлітка брати на себе відповідальність і, відповідно, невикористання можливостей, які надає соціум та Конституція України, ставлять перед нами запитання: як запобігти цієї розбіжності і на основі правових знань, правового виховання, набутої правової свідомості та визначення певної громадянської позиції сформувати високий рівень суб'єктивного контролю в підлітка.

Дослідження правосвідомості (учням пропонувалося написати протягом 15 хвилин поняття та слова-асоціації, які в них виникали у зв'язку з поняттями «держава», «закон» і «право»), виявили такі факти: найбільше понять та асоціацій підлітками було дано до поняття «закон» (38%) порівняно з поняттям «держава» (34%) й поняттям «право» (28%). Таким чином, поняття «право» виявилося складнішим для підлітків, ніж «закон» й «держава».

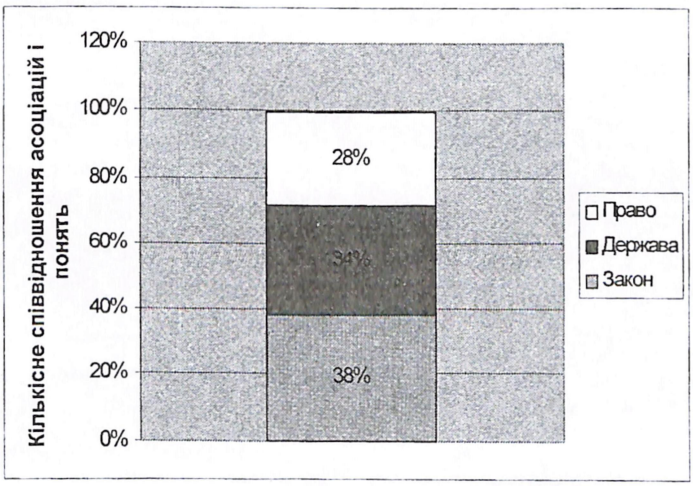

По кожному з понять «закон», «держава», «право» нами було проведено градацію на «формальні» асоціації та поняття, які відображають соціально припустимі та соціально схвалювані явища; «негативні» асоціації і поняття, що описують соціально деструктивні та несхвалювані явища; і «конструктивні», що надають можливість для прояву власної ініціативи й відповідальності. Результати такі: найбільше «негативних» (40%) асоціацій було названо підлітками до поняття «закон», серед яких: тюрма, суд, убивство, злидні, кара, обман, злочинець, кримінал, мафія. Найменше (4,7%) «негативних» слів-асоціацій підлітки назвали до поняття «держава»: тюрма, хабар, злодії. До поняття «право» підлітки як «негативні» назвали 10,6% асоціацій: злочин, тюрма, приниження, правопорушення, суд.

«Конструктивними» асоціаціями, поняттями та явищами в нашому дослідженні підлітки більше всього наділили «державу» – 33,3% : незалежність, право, життя, піклування, Верховна Рада. «Формальними» явищами та асоціаціями теж більше всього була охарактеризована «держава» – 61,9% : закон, парламент, президент, статус, мова, громадянство, герб, прапор.

Отже, поняття «закон» сприймається підлітками передусім негативно, ніж конструктивно і формально, що ставить актуальним питання про сформовану громадянську позицію в «негативному » ставленні до Законів держави та зневіру в їх чинності.

Для поняття «право» зі 100% названих асоціацій, явищ та понять у 64% це «формальні» (порівняно з 10,6% «негативного» та 25,4% «конструктивного»), що є підставою для розгляду підлітками права не як інструменту до зміни дійсності, а чогось «ззовні», що низводить громадянську активність та ініціативу до рівня формального виконання, відсутності розвитку і впровадження в дію того, на що «маю право» і чого можна добитися лише власною ініціативою.

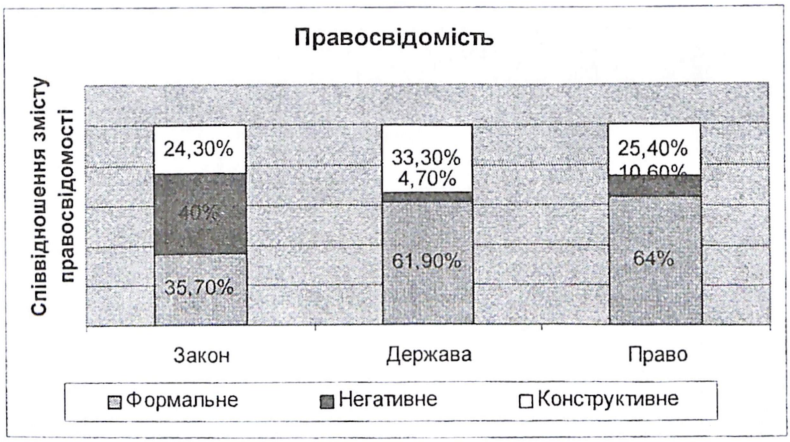

Розглядаючи соціально-правову адаптацію підлітка у складі соціалізації як процесу засвоєння індивідом норм, цінностей та досвіду попередніх поколінь, слід зазначити, що для нашого суспільства на даному перехідному періоді з прийнятою Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності актуальною є проблема виховання індивіда з визначеною активною громадянською позицією та здатного свідомо здійснювати свій вибір у побудові власного і суспільного життя. Як визначив відомий російський психолог Л.С. Виготський: «Конечной целью всякого воспитания является приспособление ребёнка к той среде, в которой ему придётся жить и действовать»[2, с. 193]. Тому одним з актуальних завдань нашого суспільства є сприяння соціально-правовій адаптації підлітків через використання активних методів у правовому навчанні та правовому вихованні.

Крім того, на наш погляд, загальноосвітні заклади нині мають реальні можливості для підвищення рівня соціально-правової (як складника соціальної) адаптації підлітків:

- упровадження в школах самоврядування, що надасть змогу підліткам відчути себе відповідальними за власне життя й атмосферу в мікросоціумі школи;
- профорієнтація та набуття професійних навичок під час занять допомагають учням зорієнтуватися у виборі професії, а значить, почувати себе впевненим у майбутньому;
- заняття в гуртках, що стимулюють підлітка до прояву творчих здібностей та демонструють його можливості, підвищуючи рівень самооцінки;
- проведення соціально-правових тренінгів по формуванню відповідальної позиції особистості, яка свідомо використовує надані державою можливості і розглядає «право » як інструмент для змін у суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям. – М., 1995. – С. 24.

2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под.ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика-пресс, 1996. – 536 с.

3. Державна національна програма «Освіта» Україна XXI століття». – К.: Райдуга, 1994.

4. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Зб. док. Ч. І. – К.: АТ Вид-во «Столиця», 1998. – 248 с.

5. Конституція України. – Х.: Світ-Прес, 1999. – 48 с.

6. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності //Інформ. зб. Міністерства освіти України. – 2000. – № 22. – С. 7 – 21.

7. Психологічна діагностика і корекція особистості важковиховуваних дітей і підлітків: Навч. посіб. / О.Г. Антонова-Турченко, Е.І. Драніщева, Л.С. Дробот. – К.: ІЗМН, 1997. – 312 с.

Надійшла до редколегії 04.03.2002 р.

УДК 37.013.42(09):130.2

А.О. МАЛЬКО

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Досліджується розвиток системи соціального виховання епохи Середньовіччя. Аналізуються рівні релігійного виховання провідних верств населення, а саме: «тих, хто молиться, хто воює, і тих, хто працює».

Витоки сучасного європейського соціального виховання, зокрема вітчизняного, пов'язані з Середньовіччям, тому без аналізу генезису культивування людини і соціуму саме в цю епоху неможлива розбудова перспектив розвитку соціальної педагогіки, яка б сприяла культурній динаміці сьогодення.

Соціальне виховання цього періоду, на відміну від Античності, побудоване на релігійних цінностях, хоча теж шукало сенсу соціального й особистого буття в духовності (правильніше душевності) людини, спиралося на її свідомість, але не на знання, як це було на попередньому етапі, а на почуття, зокрема віру людини в її винятковість, її подібність Богові. Це сприяло поширенню в суспільній та індивідуальній свідомості ідеї рівноправності кожного, незалежно від походження, соціального статусу, нації, раси, віку, але поки ще не перед соціумом, а лише перед Богом. Античності невідомі були такі якості людини, як милосердя, шана до ближнього, співчуття до нещасних, які проголошувало та розповсюджувало соціальне виховання середніх віків. Тому релігійне соціальне виховання відігравало не останню роль у вирішенні завдань соціальної інтеграції і динаміки культури Середньовіччя.

Незважаючи на те, що провідні цінності середніх віків були запозиченими з попереднього періоду, розвиток культури і соціального виховання не був поступовим. Зміна епох супроводжувалася руйнацією високорозвиненої античної культури первісними племенами, які знищили Римську імперію. Суперечність і складність соціального виховання цього етапу розвитку людства були зумовлені тим, що, по-перше, соціальне виховання європейських народів було відкинуто у своєму розвитку далеко назад і, якби не християнська релігія, довелось би починати майже з початку; по-друге, соціуми були несталими, вони весь час змінювали один одного, особливо в період раннього Середньовіччя; по-третє, за цих часів в одних і тих соціумах існували досить великі верстви населення, які мали різний рівень культурного розвитку через велике переселення народів.

Християнські цінності і релігійне виховання, які в Античності не тільки зародилися, але і набули державного статусу, опинилися в первісному соціумі середньовічних загарбників. Суперечливість полягала в тому, що релігійне виховання, яке формувалося в боротьбі за право існування з так званим античним язичництвом, мало зберігати та розповсюджувати його досягнення, щоб первісні язичники могли «дорости» і збагнути християнські цінності, та й останні, у свою чергу, нездатні були розвиватися без реалізації принципу наступності

культури. Цим і зумовлена динаміка релігійного виховання, яке в VI-VIII ст. мало зберігати себе і залишки античної культури, в IX-XIII ст. – відновлювати свій державний статус, а з XIV-XVI ст. – поступово перетворюватися на один із видів соціального виховання на рівні з попередніми.

Перелічені вище причини привели до значного ускладнення системи соціального виховання середніх віків, з виділенням у ньому окремих підсистем, які мали специфічні цілі, завдання, зміст, методи, форми і наслідки, розраховані, як правило, на різні верстви населення.

У системі соціального виховання Середньовіччя домінувало релігійне, яке поступово охоплювало все населення. Його специфіка виявилася в чернечому і клірикальному вихованні. Поряд існували вихователь ство як прояв первісної культури народів, що увірвалися в авангард розвитку людства, та лицарство – аналог архаїчного військового виховання. Усі елементи соціального виховання середніх віків «використовували» ті чи інші (залежно від потреб часу) вже відомі види соціального виховання – общинне, сімейне, державне, шкільне. Розглянемо систему соціального виховання Середньовіччя детальніше.

Релігійне виховання не було одноманітним, воно складалося з різних якісних рівнів, відповідних до потреб релігійності світогляду та практики життя різних верств населення. Одним із таких рівнів було чернече виховання, яке виражало абсолютизацію християнських цінностей, але відіграло вирішальну роль у збереженні та трансляції греко-римської культури народам середньовічної Європи, в забезпеченні наступності культурного розвитку людства.

Саме монастирі, з їх замкненим і віддаленим від мирського життя буттям, зберегли, головним чином, на околицях Європи залишки великої культури, зокрема механізми її трансляції. Специфікою чернечого виховання було зречення активного соціального життя заради духовного самовдосконалення поза соціумом. Воно продовжувало розвивати методи і форми морального виховання, недосяжного поки ще народам – спадкоємцям греко-римської культури.

Мета чернечого виховання полягала в досягненні «любові та чистоти серця»[4, с. 33]. Під «чистотою серця» розуміли свободу від поганих думок, які є причиною поганих дій. Уміння контролювати думки та вчинки розвивали через пости (очищення тіла), переборювання пристрасті до речей, багатства (як причини конфліктів між людьми), читання релігійних творів, сповіді, бесіди з досвідченими ченцями і найголовніше – молитви. Чернече виховання стимулювало розвиток самоаналізу індивіда, що свідчило про його спрямованість саме на дорослу людину. Важливим були «вміння розрізняти добрі та погані думки – за змістом, джерелом, значенням, визначати свій головний порок, на ньому зосередити всю свою увагу та зусилля і лише здолавши його переходити до інших» [4, с. 34]. Головними пороками, з якими мав боротися чернець, були обжерливість, блуд, пиха, гордість, гнів, користолюбство, туга та сум. Отже, якщо за елінистичних часів виникло індивідуальне навчання, то в середні віки

закладалися вже основи теорії і практики індивідуального виховання (самовиховання) як різновиду соціального.

Здавалось би, все перелічене мало сприяти розвиткові індивідуальності, але виконання заповідей за будь-яких умов не досягалося лише зовнішнім зреченням світу, обітницями цнотливості і некористолюбства, воно вимагало зречення від себе. Недарма одним з головних пороків вважалась гордість, яка передбачає зверненість на себе. Джерелом гордості визнавалось дотримування своєї волі, яка легко схилялася до зла [4, с. 34]. Отже, наставляючи дорослу людину на самовиховання, їй при цьому не довіряли. Тому можливе народження індивідуальності намагалися «стерти» слухняністю досвідченим ченцям, покірністю перед усіма людьми, повною покорою абатові, чернечим гуртожитком з його жорсткою дисципліною та постійною фізичною працею. Реальна практика духовного виховання фактично осуджувала все те, що об'єктивно сприяло розвиткові індивідуальності, оскільки формувало такі якості, як слухняність, покірливість, повну підлеглість авторитету Бога (церкви, священика), уможливлювала маніпулювання індивідуальною свідомістю.

Проте у весь означений період монастирське виховання в позитивному своєму прояві залишалося підкоренням мирських пристрастей, чуттєвої сфери людини, підготовкою її до нового рівня буття – духовного. Зрозуміло, що цей історичний «експеримент» духовного просвітлення не міг бути розрахованим на широкі народні маси, це був шлях обраних, але не за походженням, соціальним статусом, етнічністю, статтю, а за потягом до вищого рівня буття. Монастирі «використовували» общинне виховання, але на новому рівні, для людей, об'єднаних не родоплемінними зв'язками, а потребою досягнення вищого індивідуального рівня розвитку, ідеалом якого був Христос. Так, за допомогою релігійно-морального чернечого виховання людина, крім зовнішньої залежності від природних, соціальних, індивідуальних сил, отримувала ще внутрішню трансцендентну залежність від Бога, але саме це стало прикладом можливості перемоги над собою, опанування самокеруванням через самовиховання.

Релігійне виховання священиків (клініків) – християнських духовних наставників, посередників між людиною і Богом, відрізнялося від чернечого, оскільки вони, на відміну від ченців, залишалися в мирському житті заради ствердження нових цінностей у соціумі.

Поступово, з оформленням і зміцненням християнської організації – церкви, виховання духовенства набувало функціонального, тобто професійного характеру, що пов'язувалося з диференціацією середньовічного суспільства на «тих, хто молиться, тих, хто воює, і тих, хто працює».

Професійне виховання в системі соціального ще з архаїчних часів спиралося на шкільну освіту. Монастирських шкіл на початку середніх віків було дуже мало, тому в підготовці духовенства не виключали і можливості школи попередньої античної доби, трансформуючи їх під свої потреби. Таким чином,

античні світські науки (тривіум – граматика, риторика, логіка; квадривіум – арифметика, геометрія, астрономія, музика) були фундаментом для ствердження християнських цінностей і закладення основ релігійного виховання священства. Формуючи теологічний світогляд, ці школи спиралися на авторитет тих давніх авторів, чиї ідеї і твори можливо було використовувати для розробки церковних догматів, принципів християнського віровчення, християнської моралі та правил культу. Це стимулювало збирання, переписування і зберігання античних рукописів, звісно, не всіх, а лише тих, які відповідали ідеологічним завданням римської церкви[4, с. 5-6]. Отже, спочатку система підготовки священнослужителів-клініків передбачала освіту в церковних і монастирських школах, де вони навчалися читанню, молитвам, піснопінням, ознайомлювалися з біблійською історією, потім (близько VII ст.) додалися єпископські, вищого рівня, школи, в яких вивчали «вільні мистецтва».

Зближення церковної і державної влади, розповсюдження теологічних знань, розробка церковного вчення потребували систематичної освіти все більшої кількості церковників. У цих умовах церква взяла відповідальність за духовне виховання і освіту не лише духовенства, але і представників правлячої верхівки, виробляючи при цьому пануючу ідею часу – ідею союзу світської та духовної влад, ідею союзу церкви і держави у соціальному вихованні. За новою системою освіти навчали в індивідуальній формі, зазвичай, видатні вчені, які й ознайомлювали з науками, відповідали за формування християнського світогляду своїх вихованців та їх праведної поведінки. «Вивчення латинської граматики і риторики підкорено практичному завданню – навчити використовувати античні риторичні прийоми при складанні проповідей на теми християнської моралі. Вивчення класичної теорії віршування мало стати основою щодо створення церковних ритмів для реалізації культів. Навчання світським наукам (античній літературі, римській історії, правознавству, філософії) давало необхідні знання для творчості в галузі релігійної літератури, створення теологічних трактатів; житія святих драматизували художніми прийомами античної літератури, історії; античне вчення про доброчесності використовували для розробки християнської етики»[4, с. 11]. Отже, при загальному відмовленні античної культури, язичницьких цінностей у практиці релігійного виховання церква використовувала все те позитивне, що було корисним для неї, оскільки на «порожньому місці» нової, перспективної культури не створити.

Пізніше, у Каролінгському відродженні, необхідність навчання світським наукам кліриків закріплювалася законодавчо капітулярієм Карла Великого (768-814 рр.) «Про заняття науками»: «Ми ... визнали вважати за корисне..., крім виконання правил чернечого життя і релігійних вправ, виявляти старанність у роздумах про науки і до їх вивчення, кожний згідно зі своїми здібностями ... . Щоб ви могли легше і точніше проникати у таїнство священного писання»[5,с.67-68]. Крім того, Карл наказував при кожному монастирі та

єпископській кафедрі відкривати школи для ченців і кліриків. Усе це започаткувало розвиток релігійної науки середніх віків, яка в XI ст. сформувалася у «шкільну філософію» – схоластику, а в XII-XIII ст., з «поверненням» Аристотеля в Європу (яка вже «достигла» до його розуміння) розвинулася за допомогою церковних учених, зокрема Альберта Великого (1193-1280рр.) та Фоми Аквінського (1225-1274 рр.), у богослов'я. Розвиток релігійної науки сприяв утворенню в системі релігійної освіти вищих навчальних закладів – університетів (Болонський – 1158 р., Паризький – 1200, Оксфордський – 1206, Кембриджський – 1231, Лісабонський – 1290). Усі університети діяли під патронатом церкви, кожний обов'язково мав богословський факультет, але центром богослов'я був Паризький.

Система релігійного соціального виховання містила не лише виховання ченців та церковників, але і моральний розвиток мирян. Отже, релігійне церковне виховання, як і первісне, було розраховано на все населення, і це вже було значним кроком уперед на відміну від Античності, соціальне виховання якої нехтувало розвитком рабів.

Головним осередком релігійного виховання мирян поступово стала церква, методом – релігійно-моральне наставляння через проповідь, а з поширенням писемності – і через читання Біблії, житія святих, крім того, додержання практики аскези, можливої в мирському житті. Для посилення впливу християнства на населення застосовувалися і традиційні методи общинної трансляції релігійних цінностей, а саме: суспільний контроль, організація та керування соціальною життєдіяльністю, накладання нових традицій на язичницькі, тому всі події, знаменні в житті соціуму і людини, освячувалися релігійними християнськими ритуалами. Таким чином намагалися витиснути цінності язичницької релігії та культури з пам'яті народу, з суспільної свідомості.

Іншою підструктурою соціального виховання Середньовіччя, як прояву культивування заможних верств населення варварських племен, було лицарство. Лицарське аристократичне виховання розраховано на людей чоловічої статі від народження до смерті. До 21-річного віку хлопець здобував лицарські чесноти, а потім лицарський кодекс честі відігравав роль соціально-педагогічного взірця і контролю за поведінкою лицаря до останнього часу його життя. Цей кодекс мав соціально-визначальний, «статусний» характер. Сім головних умінь лицаря: їзда верхи, плавання, володіння списом та мечем, полювання, фехтування, гра в шахи, складання та спів віршів.

У цілому лицарське виховання було світським видом соціального виховання, наслідком язичницького виховання первісних племен, але з розвитком державності і зрощенням світської та духовної влади елементи релігійного виховання проникають і у лицарство. Релігійне виховання виходило на перший план наприкінці служби зброєносця. При посвяті майбутній лицар проходив обряд очищення, його меч благословляв священик. Лицар присягався «захищати церкву, боротися з

нечестивцями, шанувати священство, захищати жінок і бідних, піклуватися про збереження спокою в країні і проливати свою кров за своїх братів»[3, с. 50].

Після хрестових походів, на початку XIII ст., виник більш релігійний ідеал лицаря. Пилип Наваррський, видатний лицар XIII ст., надав вихованню функціонального характеру і ставився до лицарського виховання як до підготовки до «професійної» діяльності, проте наближав виховання лицаря до виховання священика. «Ідеальний образ життя лицаря, той, який зробив би лицаря подібним до Христа, ченця. Істинний лицар має славитися не військовою доблестю, а вінцем мученика». У цьому «проглядає» намагання прищепити моральні правила лицарству, «пом'якшити образ лютого світського воїна, протиставивши йому ідеал воїна христова, який підіймає шпагу в ім'я Бога» [4, с. 108-109]. Але при цьому Пилип Наваррський вважав провідною чеснотою такого лицаря щедрість, яка може компенсувати навіть відсутність сміливості. Проте ця щедрість не чернеча – безкорисна, а лицарська, бо в кінцевому рахунку розрахована на особистий зиск і подібна підкупу. За Пилипом, «щедрий лицар дарує землі і тим самим набуває друзів-васалів, тих сміливих, які не дадуть йому втратити землі»[4, с. 109]. Навіть в ідеально-виховному варіанті в лицарів перемагає користь. Це дає підстави зробити припущення, що релігійні цінності були досить зовнішніми для лицарства, вони не могли не існувати в лицарстві, оскільки останнє було часткою релігійної середньовічної культури, але все ж таки лицарське виховання було протилежним чернечому та клірикальному, хоч як їх не намагались поєднати. Як лицарство, з його насолодою земним життям, так і лицарське виховання з його фізичними та естетичними домінантами, були ближче до Античності, її ефебського виховання.

Поряд із релігійним вихованням ченців, кліриків, мирян, почасти лицарів, у соціальному вихованні Середньовіччя продовжувало існувати первісне виховательство поза релігійним. Воно, на думку істориків, було соціально-педагогічним феноменом, що виник для зміцнення родоплемінного суспільного устрою. «Виховательство відігравало і роль прискорювача суспільного розвитку, оскільки сприяло укоріненню стосунків «патрон-клієнт», які переходили у зв'язок «сюзерен-васал» [2, с. 10].

Виховательство здійснювалося на засадах юридично оформлених обов'язків, які визначалися «Законом об оплате взращивания чужого ребенка». У законі йшлося не лише про майнові відносини обох сторін, але й подавалася регламентація всього процесу виховання дітей, який диференціювався на три етапи: 1-7, 7-12, 12-17 років, що свідчило про врахування вікової специфіки дитинства.

Дана система створювала багато невеличких груп хлощів, що перебували під пильною увагою дорослих, рівного чи трохи нижчого стосовно дітей соціального статусу. Це дало змогу дослідникам історії дійти висновку про протиставлення у виховательстві домінанті тиранії дорослого незалежний або навіть вищий соціальний чи родинний статус дітей-вихованців. Тісний емоційний зв'язок, що виникав у процесі виховання, зберігався протягом життя (що дуже

нагадує стосунки між наставниками і вихованцями в архаїчній Спарті). Про значення виховательства свідчить той факт, що при описуванні життя багатьох легендарних королів обов'язково повідомляли про їх наставників.

Провідним у виховательстві, зрозуміло, було фізичне виховання, прищеплення хлопцям військових навичок, оскільки в соціумах, де було поширене виховательство, духовне сприймалося додатковим до фізичного, а не навпаки. Вихованці залучалися і до племінних традицій, моральних максимів, язичницьких ритуалів, правових норм, історії свого народу через саги, закони та коментарі до них, топонімічні легенди, збірки афоризмів. Превалювало, природно, усне навчання [2].

Серед засобів виховання, значно поширених у виховательстві, були так звані «королівські зерцала» – нормативна виховна модель для спадкоємців та претендентів на престол. Вони містили: рекомендації королям стосовно різних сфер життєдіяльності, поради в різних сферах поведінки, перелік позитивних і негативних рис короля. Ми погоджуємося з висновками фахівців-істориків, що «зерцала» належать до соціально-педагогічних процесів у середньовічних язичницьких суспільствах, вони, по суті, виконували соціально-відновну функцію збалансування суспільного ладу через соціально-педагогічний контроль суспільної свідомості за поведінкою молоді і дорослих людей, які займали провідні посади в племені. Цей контроль був освячений не державною владою, а авторитетом міфологічних, легендарних персонажів давнини [1, с. 99]. В останньому «зерцала» нагадують роль Гомерівських міфів у формуванні етнічної самосвідомості грецьких племен. Християнство, зокрема релігійне виховання, теж спирається на авторитет легендарного персонажа – Ісуса Христа. Але те, що він сприяє соціальній інтеграції через ідею рівності без винятку всіх людей перед Богом, робить християнські цінності (багато в чому спільні із запропонованими в «зерцалах») незрівнянно вищими, оскільки вони забезпечують міжетнічну соціальну інтеграцію, таку важливу для культури середньовічної Європи з її великим переселенням народів.

Християнське та язичницьке виховання протягом зазначеної доби весь час перебували у стані взаємодії, результатом творчого об'єднання досягнень «світської» античності і «релігійного» Середньовіччя стало гуманістичне виховання Відродження.

Таким чином, релігійне виховання було новим видом соціального виховання, яке зародилося на зламі античної культури. Воно мало захищати свої цінності в язичницькій культурі Античності та напівязичницькому ранньому Середньовіччі, знайти свої механізми трансляції та ствердження нової культури, що тільки-но народжувалася, серед усіх верств населення. Так, релігійне виховання заперечувало цінності античної культури і школу (у ранньому середньовіччі) як соціальну інституцію, що транслювала ці цінності, але при цьому воно, за суттю своєю, було соціальним, призначеним кожній окремій людині, родині, общині, всьому соціуму, а з часом продемонструвало, що було здатне поширитися і на весь світ. Воно

розповсюджувало ті цінності, які значною мірою поліпшували соціальне існування людства за тих часів, коли високорозвинена культура Античності поглиналася первісною культурою народів, котрі виходили на світову арену.

Релігійне виховання було соціальним і за методом. Призвичаювали до християнського світогляду та праведного життя, зокрема соціального, спільно – сім'я, священик, церковна община, а з часом і християнська держава – всіма засобами соціального виховання. Усе це заклало підвалини для подальшого вдосконалення системи соціального виховання в епоху Відродження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безрогов В.Г. К вопросу об источниках реконструкции светского идеала воспитания в раннем средневековье (по материалам ирландских «королевских зерцал») // Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль: Сб. науч. тр. – Вып.1. – Ч. 1. – М., 1989. – С. 86 – 105.

2. Безрогов В.Г. Воспитание знатного мальчика в ранней Ирландии // Школа и педагогическая мысль средних веков, Возрождения и начала Нового времени. – М., 1991. – С. 4 – 17.

3. Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. История зарубежной педагогики и философия образования. – Ростов н/Д, 2000. – 480 с.

4. Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль: Сб. науч. тр. – Вып.1. – Ч. 1. – М., 1989. – 136 с.

5. Стасюлевич М. «История средних веков» в ее писателях и исследователях новейших времен. – СПб., 1906. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 17.01.2002 р.

УДК 378.147.111

Л.А. СУБОТА

ПРОБЛЕМИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ФОРМУВАННІ САМООРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Одним із перспективних напрямів сучасної освіти є впровадження дистанційного навчання. Методичні передумови реалізації дистанційного навчання створені на кафедрі російської мови Національної фармацевтичної академії України (НФАУ) з дисципліни російська мова як іноземна.

Формування навчальної діяльності як засобу активного здобуття знань є одним із напрямів розвитку особистості студента. Специфіка цього засобу полягає в послідовному і цілеспрямованому відпрацюванні активності самих студентів (розуміння навчального завдання, оволодіння засобами активних перетворень об'єкта засвоєння і засобами самоконтролю). Цьому допомагає якісно новий прогресивний спосіб – дистанційне навчання (ДН).

Загалом дистанційне навчання можна визначити як систему освіти, за якою

студенти і викладачі перебувають у різних місцях, мають просторову або часову віддаленість як один від одного, так і від засобів навчання, а навчальний процес та можливість підтримувати діалог здійснюються за допомогою телекомунікацій. Більш влучним вважаємо визначення А.А.Андрєєва , котре найбільше враховує характерні особливості та варіанти організації ДН. За його визначенням, «ДН – це синтетична, інтегральна форма навчання, що базується на використанні широкого спектра традиційних та нових інформаційних технологій, їх технічних засобів, що використовуються для доставки навчального матеріалу, його самостійного вивчення...» [1].

Основою навчального процесу ДН є інтенсивна самостійна робота студента, котрий має можливість здобути вищу освіту практично без відвідування вищого навчального закладу, імовірність доступу до багатьох джерел навчальної інформації (електронних бібліотек, баз даних), спроможність спілкуватися один з одним та з викладачами в інтерактивному взаємозв'язку. Говорячи про ДН, маємо на увазі, що студенти були зараховані до вузу за традиційною схемою, але перебувають за межами навчального закладу і реалізація навчальної програми з російської мови як іноземної базується головним чином на інтенсивній самостійній роботі студентів, їхній самосвідомості, винятковій самоорганізації, прагненні до праці, до знань та певному стартовому рівні освіти.

Основою технології ДН російської мови як іноземної є концепція, яка базується на таких особливостях:

- індивідуалізація навчання, для якого характерним є взаємовідносини одного студента з одним викладачем на основі новітніх комп'ютерних та телекомунікаційних технологій (телефону, голосової і електронної пошти);
- гнучкість процесу навчання (студенти, в основному, не відвідують практичні заняття з мови, регулюють свій час, місце проведення занять);
- можливість поєднання теорії з практикою.

З метою підвищення ефективності вивчення мови за технологією ДН рекомендується додати до комплекту навчально-методичних матеріалів, які призначені для комплексного застосування умінь та навичок в комунікативних сферах навчання, розробку ситуацій, максимально наближених до майбутньої професійної діяльності студента. Викладач, як провідна ланка у забезпеченні високої ефективності освітнього процесу ДН, повинен знати основи фундаментальної інформатики і телекомунікацій. Як зауважив В.М.Шейко, «в центрі уваги ДН перебуває студент, а роль викладача полягає в тому, щоб допомогти студентові орієнтуватися в морі інформації і обробляти її, навчитися приймати рішення, аналізувати й синтезувати ідеї» [2, с. 35].

Для вивчення мови студент отримує пакет документів в електронному або друкованому вигляді з навчально-практичними вказівками, який містить контрольно-комунікативний блок із системами тестування для визначення стартового рівня підготовки іноземних студентів, проміжного та підсумкового конт-

ролів. Обсяг матеріалу при ДН приблизно однаковий з обсягом інформації, який студент набуває в умовах денного навчання. Вихід знань залежить від індивідуальних особливостей, потреб, темпераменту та зайнятості студента. Завдяки ДН та самоорганізації підвищується творчий та інтелектуальний потенціал студента , вміння працювати з комп'ютерною технікою, орієнтуватися в інформаційному просторі, швидко знаходити потрібну цитату, абзац, параграф чи розділ книги, визначати в ній головне.

До процесу вивчення даної дисципліни входить самостійне опанування під керівництвом викладача та виконання контрольних тестових завдань з різних видів мовленнєвої діяльності, передбачених навчальною програмою. Тривалість навчання протягом навчального курсу складає один – три місяці залежно від кількості учбових годин, передбачених навчальним планом.

Спілкування з викладачем проходить асинхронно (йдеться про те, що в процесі навчання реалізовується технологія засвоєння предмету незалежно від часу, за індивідуальним графіком, в зручному темпі, швидше чи повільніше, в будь-якій послідовності) за допомогою пошти чи систем зв'язку. Вивчення мови також передбачає і синхронні комунікації, за якими студент та викладач зустрічаються в певному місці, в певний час, принаймні раз на тиждень.

Після вивчення певного курсу, який складається з трьох навчальних циклів, кожен з яких розрахований приблизно на один - два тижні, студент повинен самостійно виконати комплексне завдання у вигляді тесту. Зазвичай, тест охоплює досить повний перелік питань з програми російської мови як за кожен цикл окремо, так і за курс загалом.

Тільки після опанування трьох курсів російської мови та засвоєння всього матеріалу, передбаченого навчальними планами, студента допускають до усного екзамену. Його результати фіксуються в екзаменаційній відомості та залікові книжці. Якщо студент отримав незадовільну оцінку, він має право перескласти екзамен за додаткову плату або пройти повторний курс навчання.

При дистанційному тестуванні виникає немало проблем, котрі потребують негайного вирішення. Не можна залишити поза увагою проблему автентичності результатів тесту, а саме: тест міг виконати сторонній, під час виконання (тесту) студент користувався підручником, конспектом та іншими матеріалами, тест виконувався за підказкою та ін. Викладач не бачить студента і повинен повністю покладатися на його порядність та сумлінність.

Пошуки вирішення цієї проблеми поки що не відповідають темпам розвитку ДН. Для успішного вирішення цієї проблеми знадобляться певні стандарти, методики. Поки що можемо запропонувати, по-перше, посилити навчальну мотивацію, що досягається завдяки чіткому окресленню цінностей та внутрішніх причин, які спонукають до навчання, розкриттю особистих якостей діяльності студентів. Саме мотивація організовує цілісну поведінку, «підвищує активність особистості, впливає на формування цілей і вибір потрібного досягнення, має

суттєвий вплив на результати учбової діяльності загалом» [3, с. 32]. По-друге, при виконанні тестових завдань встановити співвідношення між завданням та часом, що відводиться на виконання цього завдання (пропонується обмежити час на відповідь), обов»язковими мають бути спілкування з викладачем.

Існуючі проблеми можуть лише сповільнити, але не зупинити розвиток системи ДН в Україні. Створення системи ДН у вищій школі надає великі можливості для подальшого розвитку традиційних форм освіти та підйому їх на новий якісний рівень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев А.А. Введение в дистанционное обучение. Ч. 11. – М.: МЭСИ, 1997. – 50 с.

2. Шейко В.М. Дистанційна освіта в США // Новий Колегіум. – 2000. – № 5. – С. 35.

3. Домрачев В.Г. Дистанционное обучение: возможности и перспективы // Высшее образование в России. – 1994. – № 3 .

Надійшла до редколегії 05.02.2002 р.

УДК 37.035 : 028.5

Т.Ю. ГАЛАМАГА

РОЛЬ КНИГИ ТА ЧИТАННЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ

Розглядаються читання як засіб соціалізації дітей та підлітків, соціальні інститути (сім'я, школа, бібліотека) як посередники прилучення до читання, репертуар масового читання дітей і книговидавнича політика в Україні.

Читання є одним із соціально-культурних механізмів соціалізації людини, який сьогодні потребує від фахівців пошуку шляхів ефективної реалізації можливостей, закладених у книзі серед інших засобів трансляції культури. Відомо, що читання є найсильнішим фактором соціального формування особистості і важливих каналів задоволення духовних потреб людства. Ефективність виховної ролі читання, а також спрямованість характеру його соціального впливу залежать від того, наскільки цей процес є керованим, що у свою чергу потребує з'ясування його місця в системі соціального виховання.

Якщо соціалізація – процес засвоєння людиною соціальних норм та культурних цінностей тих груп суспільства, до яких вона належить, то соціальне виховання – система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на становлення та реалізацію духовного потенціалу людини, групи, суспільства, гуманізацію відносин у соціумі. Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, зокрема, і стихійні. Соціальне виховання як форма цілеспрямованої соціалізації здійсню-

ється суспільством з метою забезпечення гарантованого залучення індивіда до соціальних взаємовідносин, незважаючи на соціальні негаразди і негативний вплив стихійних факторів, реалізує соціальне виховання через організацію взаємодії низки соціальних інститутів, зокрема засобів масової інформації [4; 6; 8]. А книга є одним із найважливіших джерел масової інформації, засобів формування суспільно-політичних, наукових і естетичних поглядів, пропаганди знань, тобто має значний вплив на становлення особистості.

Соціальне виховання спрямоване на систематичне засвоєння людиною цінностей культури, опанування конкретних суспільних відносин (соціальна адаптація) та на індивідуалізацію – визначення індивідом особистого «я» – духовну самореалізацію.

Саме з огляду на це проблема читання дітей та підлітків, їх літературна соціалізація давно потребують глибокого осмислення. Ця стаття ставить за мету розглянути проблемні ситуації, провести їх структурування за найважливішими аспектами: читання як засіб соціалізації дітей та підлітків; соціальні інститути (сім'я, школа, бібліотека) як посередники прилучення до читання; репертуар масового читання дітей і книговидавнича політика; читання і розвиток засобів масової інформації.

Значну роль у соціалізації відіграє читання, яке виконує такі соціалізуючі функції: освітню, виховну, ціннісно-орієнтуючу, когнітивну, конструктивну, аксеологічну, сигніфікативну, соціально-інтегруючу, емоційну й компенсаторну.

У процесі навчання роль основного джерела знань відіграють підручники і навчальні посібники. Стосовно освітньої функції, то насамперед хотілося б зазначити не загальну фундаментальну освіту, а самоосвіту. На думку В.Сухомлинського, самоосвіта, систематична пізнавальна діяльність «саме і являє собою єдність оволодіння знаннями на уроках і тією самостійною інтелектуальною роботою вдома над книгою, в якій виявляється тривалий процес становлення схильностей, спроможностей, покликання» [10].

Набуття підлітками навичок самоосвіти, передусім через самоосвітнє читання, дуже важливе для нашого часу.

Тісно пов'язана з навчальними й освітніми функціями читання його виховна функція. Адже мало засвоїти знання – потрібно привести відповідно до них усі сфери розвитку особистості, її переконання, ідеали. На це повинно бути спрямоване виховання дітей і підлітків, у тому числі й у процесі читання.

Не менш важлива мета – сприяти формуванню в юних читачів правильної самостійної оцінки фактів, подій і явищ дійсності (ціннісно-орієнтуюча функція).

Для підлітків, у яких досвід самостійної орієнтації в житті ще недостатньо великий, ця функція має особливе значення. По суті, мова йде про те, щоб допомогти юним читачам набути необхідні навички оцінки явищ природи і суспільства, найближчого соціального оточення, розвинути критичне мислення. Особливо повно здійснюється ця мета, коли при читанні створюється ефект

«співучасті», глибокого співпереживання, що допомагає читачам органічно поєднати суспільну і свою власну оцінку того або іншого факту, події. Саме на цій основі поступово засвоюються соціальні норми і культурні цінності.

До найбільш значущих завдань читання належать специфічно «підліткові» – життєва орієнтація і початкова фахова адаптація. В. Сухомлинський особливо високо оцінював роль книги, підкреслював, що без самостійного читання неможливий свідомий вибір життєвого шляху [10]. Неможливі без читання й оволодіння професією, осмислення її на сучасному рівні, передбачення шляхів її розвитку.

Книги сприяють осмисленню, узагальненню уявлень дитини про світ і людину (когнітивна функція), систематизації їх (конструктивна функція), відбору фактів і подій дійсності і ранжируванню їх за ступенем значущості (аксіологічна і сигніфікативна функції).

Таким чином, у процесі читання здійснюється пізнання навколишньої дійсності, виникає можливість усвідомленої соціалізації.

Книги допомагають створювати в дітей і підлітків ніби колективну реакцію, спільність оцінок, єдність думок. Це соціально-інтегруюча функція. Справа в тому, що в процесі читання в дітей виникає прагнення до активного обміну враженнями з іншими людьми, насамперед з однолітками. Виникає потреба рекомендувати комусь прочитане, обмінюватися знаннями, набутими з книг і статей, інформацією про джерела тих або інших відомостей; бажання не тільки поділитися своєю думкою, але й зіставити її з думкою оточуючих, одержати їхнє схвалення, дізнатися, наскільки загальноприйнята їхня власна точка зору, затвердити свій престиж, нарешті, просто прагнення повідомити про будь-які факти і події.

Велике значення для соціального виховання дітей і підлітків має знання особистих цілей читання. Від цих «систем чекання» юних читачів багато в чому залежать не тільки вибір книг і статей, але й оцінка читаного, безперервність процесу читання та ін. Та сама книга може виконувати стосовно різних підлітків цілком різноманітні функції: освітні або ціннісно-орієнтуючі тощо.

Пізнання світу й людини, визначення свого ставлення до них, усвідомлення мети свого життя, виявлення сфери докладання зусиль, своєї соціальної ролі – всі ці вікові завдання зумовлюють особливу активність підлітків у пізнанні.

Пізнавальні цілі в різних дітей і підлітків аж ніяк не однакові. Насамперед вони можуть бути глибокими або поверховими, що, звичайно, пов'язано з розвитком інтелекту, системи знань. Одні юні читачі надають перевагу накопиченню фактів, інших цікавить установлення їх значущості і зв'язку між ними, треті мають певну цілісну, єдину пізнавальну установку, яка може бути активною або пасивною, по-різному усвідомленою, постійною або епізодичною. Ця установка може бути широкою (у декого навіть надто широкою) або вибірковою, чітко орієнтованою на визначені сфери, галузі, аспекти пізнання.

Природа розвитку особистості в отроцтві зумовлює необхідність смислової й духовної сфери розвитку. Пошук і створення зовнішнього і внутрішнього «об-

разу – я», розвиток «я – концепції», процеси ідентифікації в соціумі і культурі – діяльність, яка основана на інтенсивному пізнанні і перетворенні інформації про себе, про світ, про можливості свого простору. У дитинстві й отроцтві особистість знаходить форму буття у світі – в цьому полягає сутність соціалізації.

Щодо емоційної функції читання необхідно відзначити, що емоційний контакт, «емоційне співзвуччя» з однолітками і дорослими дуже важливі для підлітків. У цьому віці, як уже зазначалося, формується власне ставлення до навколишнього світу, його предметів і явищ, до людей із найближчого оточення. Воно багато в чому визначить соціальну роль підлітків у майбутньому.

Читання є компенсатором того напруженого режиму, в якому живе більшість людей. У цьому одна з характерних особливостей читання кінця XX – початку XXI ст. Компенсаторна функція органічно властива читанню. Але саме в останні десятиліття вона набуває все більш пріоритетного характеру [3]. Отже, потенційні можливості книги і читання в соціалізації досить потужні, проте їх реалізація залежить від того, чи читають діти, доступ до яких книжок мають і що читають.

Найбільший вплив на виховання особистості, зокрема залучення до читання, здійснювали завжди такі соціальні інститути, як сім'я, школа, бібліотека. Методика освіти і виховання в сім'ї та в навчальних закладах розроблена й апробована протягом тисячоліть. Вирішення питань виховання здебільшого брала на себе сім'я, освітню функцію – школа, і разом вони формували в особистості позитивне прагнення до навчання і культури. Бібліотека відігравала важливу роль у прилученні до читання дітей і підлітків.

Процес соціально-економічного структурування в суспільстві особливо став помітним у сенсі «споживання» культури саме в сім'ї і сім'єю. Усе частіше ми є свідками диференціації сімей за рівнем прибутків, а, отже, і в значенні використання їх на культурні потреби. І якщо ми маємо нерівні можливості сімей щодо прилучення дітей до книги і читання, то такі соціальні інститути, як школа і бібліотека, продовжують уніфікувати організацію цього процесу: традиційні списки позакласного читання, традиційні масові заходи, єдині вимоги школи до літературної освіти тощо.

Шкільна модель літературної освіти майже не узгоджується не тільки з бажаним колом дитячого читання та психо-фізіологічними потребами, але й з інтересами дітей у широкому значенні. Рано давати оцінку недавнім перетворенням програм. Але оскільки змінилися лише імена, а не підхід до вивчення літератури, історичний досвід змушує сумніватися в тому, що ці зміни відіграють позитивну роль у читацьких долях більшості сьогоднішніх школярів.

Школа пропонує дитині свій зразок, і на це слід зважати. Але не варто зводити його до абсолюту, вважати єдино можливим і звужувати до нього уявлення про читацьку діяльність. Якщо бібліотека «бачить» себе тільки в контексті шкільної програми, то їй не залишається нічого іншого, як обслуговувати

її; якщо – в більш широкому контексті читацької діяльності, то в неї є можливість усвідомлено і цілеспрямовано виробляти свою позицію стосовно школи, визначати своє місце і роль у взаємодії з нею. І якщо школа пропонує учневі лише один зразок, одне коло авторів і творів, один шлях читацького розвитку, то будь-яка бібліотека може запропонувати як альтернативу для читацького розвитку безліч шляхів і зразків, що відповідають індивідуальним здібностям, потребам і схильностям. Мова йде зовсім не про те, щоб втручатися в процес викладання і намагатися замінити педагогів і професійно складені навчальні програми дилетантськими, а про філософію бібліотечного обслуговування дітей й підлітків, про здійснення не тільки її освітньої (шкільна), але й культурної (бібліотечна) функції. Реальні й необмежені можливості сприяння читацькому розвиткові бібліотека знаходить, культивуючи вільне читання, відгукуючись на особисті інтереси дітей. Звернення до них – це, по-перше, звертання до читацької діяльності в цілому, а не до якоїсь її частини, по-друге, до особистості просто дитини, а не до соціальної ролі учня. Взаємодіючи не з абстрактно-масовим, а з особисто-значущим і індивідуально-неповторним, бібліотека «включає» цілком нові й принципово інші механізми розвитку мотивації до даного виду діяльності.

Репертуар дитячого читання не розширюється, а скоріше звужується. Зникли прізвища окремих авторів і теми, насамперед суспільно-політичної спрямованості. Саме в цій галузі знань і відбулися найпомітніші зміни. Частина суспільно-політичних запитів, які зберегли галузеву приналежність, цілком змінилися змістовно (з історії, економіки, релігії).

Діти та підлітки звертаються до книги, щоб знайти в ній певну об'єктивну інформацію щодо пошуків відповіді на особисті духовні потреби. Дані досліджень, які ми проводили у школах Дніпропетровської області, свідчать, що до читання книг юні читачі звертаються за таких умов: бажання відчувати себе досвідченою людиною (35%), професійна зацікавленість (25%), набуття знань для спілкування з ровесниками (15%), інтерес до мистецтва, спорту (10%).

У цілому ж учасники різних опитувань називають два головні мотиви – справи та розваги. Тобто визначаються так зване «прагматичне» та «дозвільне» читання дітей та підлітків.

Прагматичне читання – це і читання для вирішення проблем соціалізації, і навчальне, і самоосвітнє. Але на першому місці – читання з метою виконання навчальних програм (49-69% респондентів). До програмної художньої літератури звертаються 45% опитаних, видань з історії України – 30%, літературознавства – 27%, інформатики – 21%, екології – 16%, математики – 15%. Потреби соціалізації в суспільстві, що змінюється, визначили попит на літературу з бізнесу, менеджменту, фінансів (17%), права (16%). Підлітки замовляють енциклопедії, довідники, літературу на допомогу вивченню іноземних мов (25%). Виявляють інтерес до видань з питань етики, психології (15%), що пов'язано з тим, що література цієї тематики стала доступнішою, її вивчають у школах. Крім того, проблеми психо-

логії міжлюдських стосунків також хвилюють хлопців і дівчат.

Помітним попитом серед юних читачів користуються книги з релігії та філософії (11%); медичної літератури, зокрема з валеології (10%); видання спортивної тематики, особливо про східні бойові мистецтва (8%). «Вільне» читання, «читання для себе», «для душі» – на другому місці (30-40% респондентів).

За даними дослідження провідне місце в дозвільному читанні дітей та підлітків посідає художня література. І навряд чи це може когось здивувати. Впливаючи на думки, почуття, уявлення юних читачів, твори художньої літератури можуть стати і стають для них справжнім «підручником життя», інструментом та способом його вивчення.

Читання юних характеризується різноманітністю. Вони легко погоджуються замінити одну книгу іншою. Причина цього – в багатоплановому становленні особистості, а не в підлітковій нерозбірливості та випадковості читання. Їх приваблюють героїчні характери, які розкривають себе в боротьбі з життєвими обставинами і найчастіше здобувають перемогу в цій боротьбі. Читачам подобаються твори, де аналізується внутрішній світ героя, висвітлюється життя ровесників, де є висока мета – все це сприяє збагаченню життєвого досвіду. Підлітки дуже емоційно сприймають події, про які читають. При цьому головним критерієм оцінки книги є оптимістична життєствердкуюча розв'язка, перемога справедливості, добра. Завдяки читанню художньої літератури хлопці та дівчата починають краще розуміти себе, людей, взаємовідносини, тенденції суспільного розвитку. Таким чином формуються поняття про ціннісні еталони, зразки.

Дослідження свідчать, що в уявленні дітей та підлітків передусім література є джерелом побічного життєвого досвіду. «Книга відкриває мені характер людини, її душу» – одна з найрозповсюдженіших відповідей. Не менш значимим є самоосвітній мотив дозвільного читання – «Якщо читаєш, то розширюєш свій світогляд».

Рекреаційне, тобто відновлююче читання, пов'язане з темами, які турбують юних читачів: дружба, кохання, мораль, глибокі людські почуття. Разом з тим, кращі зразки літератури не тільки розважають, але й інформують про деякі історичні, етнографічні, географічні факти.

Так звана «бульварна» література, що розрахована на недостатній літературний смак, може бути своєрідним містком (згідно з теорією О. Покровського) для поступового переходу читачів від книг, які їм подобаються, до більш серйозної літератури [9].

У тематичному аспекті юні обирають для дозвільного читання частіше фантастику (35%), пригоди (30%), детективи (20%), історичні романи (10%), любовно-сентиментальні (5%). При цьому на першому місці – зарубіжна (64%), передусім англомовна література. Слід зазначити, що факт швидкого розповсюдження цієї літератури дослідники характеризують по-різному. Одні вважають, що це експансія США та впровадження у свідомість нації сторонніх культурних стереотипів, які можуть мати непередбачені наслідки. Інші заявляють

про діалог культур, органічне поєднання їх. Безумовно, різноманітність зарубіжної літератури нагадує ідеал відкритого культурного простору, але ж це, здебільшого, продукція масової культури. Вона несе не стільки цінності тієї або іншої культури, скільки універсальний імідж та стереотипи цивілізованого суспільства, на які орієнтуються підлітки.

Мотивація звернення до читання залежить також від відмінностей між хлопцями та дівчатами [2]. Причини цього слід шукати в психофізіологічних особливостях. У хлопчиків та дівчат неоднаковий спосіб життя, види дозвілля. Для дівчат більш природним є спілкування вдвох, тоді як хлопці частіше збираються групами. Дівчата звертаються до книг регулярніше, ніж хлопчики, частіше обговорюють прочитане. Для них характерне різноманіття жанрів, загальна захопленість художньою літературою. Фантастика і пригоди однаково цікаві і хлопцям, і дівчатам.

Хлопчиків більше приваблюють сюжети, насичені описами техніки, політичними інтригами, белетристика в поєднанні з наукою. Невипадково їм подобаються детективи, фантастика, романи жахів. Дівчата захоплюються реалістичними сюжетами про життєві радощі та горе, які примушують їх плакати і сміятися над вигадками автора. Їм подобаються романи, написані жінками-письменницями. За допомогою цих творів втілюються їх романтичні мрії та надії. Дівчата раніше за хлопців починають захоплюватися поезією. Мотив їх звернення до поезії – задоволення потреб в емоційному спілкуванні. Хлопчикам ближчі ділові мотиви. Їм також подобаються матеріали, що торкаються проблем сьогодення.

Як свідчать результати досліджень, для задоволення своїх соціальних потреб юні звертаються до читання періодичних видань (89%), тобто саме в отроцтві людина починає читати періодику.

Які ж мотиви звернення до того чи іншого видання? Журнали цікавлять читачів перш за все тому, що їх хвилюють проблеми соціалізації молоді – 35% («Ровесник», «Одноклассник», «Мы»); 25% респондентів відповіли, що прагнуть знайти в часописах корисну для себе інформацію на допомогу практичній діяльності, хобі. При цьому дівчата найчастіше звертаються до таких видань, як «Натали», «Cool girl», «Крестьянка». Хлопчиків цікавлять журнали з питань техніки – «Техника молодежи», «Моделист-конструктор».

Звернення хлопців та дівчат до періодичних видань зумовлено їх прагненням підвищити свій культурний рівень (16%), інтересом до подій сучасного життя (14%), бажанням зайняти час, розважитись (відповідно 6% – до журналів і 25 % – до газет).

Чи задовольняють потреби дітей та підлітків видавництва України? Як свідчить офіційна статистика: приблизно з 1990 р. видання книг в Україні зменшилося більше ніж на третину за кількістю назв і майже вп'ятеро – за тиражами. Тільки 37 видавництв різних форм власності надрукувало по 20 і більше книжок, а майже половина – по одній. Як результат, у 2000 р. середній показник

видання книг на одного жителя країни склав лише 0,3 книги (у 1990 р. було 3,2 книги). Це при тому, що для нормального розвитку суспільства оптимальний показник становить 10-12 примірників книг на жителя. Спеціалізоване видавництво дитячої літератури «Веселка» майже в десять разів менше друкує книг для юних читачів [1]. В асортименті літератури для дітей, що є на ринку, російськомовні видання значно переважають. Як впливає такий дефіцит на читання дітей та підлітків? Як свідчать соціологічні дослідження, діти сьогодні відчувають нагальну потребу в книзі, особливо в українській. Понад 60% опитаних указали на відсутність у бібліотеках саме конкретних українських авторів.

«Дешева» (стосовно змісту) книжкова продукція, яка не відповідає традиційно високим стандартам дитячої літератури, викликає обґрунтоване занепокоєння у педагогів та бібліотекарів. Агресія масової культури руйнує створювані десятиліттями естетичні принципи дитячої книги. Однак саме ці книги користуються підвищеним попитом у дітей та підлітків, та й більшість батьків не бачать в них особливої шкоди: аби дитина читала хоч що-небудь.

На процес соціалізації особистості дитини все більше впливають засоби масової інформації. Розвивається культура, яку називають по-різному: візуальна, відеокультура, електронна культура.

Занепокоєність громадськості викликає насамперед зменшення показників дитячого читання і збільшення часу, що діти і підлітки проводять перед телевізором. Телепередачі є «вихователем, що практично не має собі рівних», а успіхи школярів у навчанні обернено пропорційні часу, витраченому на перегляд телепрограм. Телевізійне виховання призводить до формування в дитини безсистемного набору фрагментів знань про світ, породжує пасивну свідомість. За даними досліджень, читачі відрізняються від нечитачів рівнем розвитку інтелекту. Читачі спроможні мислити в рамках проблем, збагнути ціле і виявляти протиріччя і зв'язок явищ, адекватніше оцінювати ситуацію, знаходити правильні рішення, мають більший обсяг пам'яті й активну творчу уяву, краще володіють мовою. Вони точніше формулюють, вільніше пишуть, легше вступають у контакти і приємні в спілкуванні, більш критичні, самостійні в судженнях і поведінці. Сформований читач буде і більш критичним, вибагливішим глядачем. Таким чином, читання формує якості духовно зрілої, освіченої, культурної і соціально значимої людини.

Проте розвиток «товариства читачів» можливий лише у визначених соціальних умовах. Деякі соціологи розглядають читання як чуйний, надійний і навіть універсальний індикатор стану суспільства. Погоджуючись із цим висловленням, додамо, що дитяче читання можна розглядати як індикатор не тільки стану суспільства, але й ставлення цього суспільства до свого майбутнього. Ось чому в багатьох розвинених країнах впроваджується державна політика в галузі читання і докладаються особливі зусилля щодо підтримки і стимуляції читання дітей і підлітків.

Негативним у процесі читання підлітків є те, що в ньому все більшого

поширення набуває продукція масової культури низької художньої якості – «кітч», «чтиво», «паралітература». Притаманний підліткам інтерес до всього незвичного, загадкового, до таємниць природи здебільшого задовольняється не науково-пізнавальною, а іншою літературою: з астрології, магії. Замість дитячої та юнацької літератури підліток читає книги для дорослих , причому інколи сумнівного змісту. Відбувається заміна серйозної, більш складної для сприйняття, але необхідної дитячої книги, шедеврів світової й української літератури продукцією масової культури.

Книга сьогодні, незалежно від форми її виявлення (друкарської або електронної), як і раніше, залишається основою культури і письменності. Ініціаторами створення і реалізації політики в галузі книги й читання є автори і книговидавці, бібліотеки і школи та ін. Важливість книги і читання незаперечна, і ця ідея особливо підтримується сьогодні світовим співтовариством.

У наші дні проблеми освіти, соціального виховання, культури читання набувають особливого значення. Можливо, вже настав час, коли в Україні питання читання – читацької культури – грамотності (у широкому розумінні цього поняття) будуть усвідомлені не тільки як проблема вчителів і бібліотекарів, але й як національне завдання, від якого залежить наше майбутнє.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Афонін О. Національна книга: стан, причини, наслідки, перспективи // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 2. – С. 13 – 17.

2. Бутенко И.А. Чтение мальчиков и девочек // Книга: исследования и материалы. – М.: Терра, 1994. – С. 67 – 78.

3. Губанова М.И., Либова О.С. Компенсаторное чтение: что изменилось? // Массовая библиотека. – М., 1995. – С. 50 – 54.

4. Дербенев Д.П. Социальная адаптация подростков // Социол. журн. – 1997. – № 1. – С. 22 – 31.

5. Ковалева Т.В., Степанова О.К. Подростки смутного времени: к проблеме социализации старшеклассников // Социол. исслед. – 1998. – № 8. – С. 57 – 65.

6. Кривцова С. Подросток на перекрестке эпох: Проблемы и перспективы социально-психологической адаптации подростка. – М., 1997. – 196 с.

7. Личность и факторы ее социализации: семья, коллектив, образование, культура. – Н. Новгород, 1995. – С. 49 – 78.

8. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1999. – С. 28 – 34, 44 – 62, 71 – 82.

9. Покровский А.А. К теории изучения читательских интересов и библиотечного влияния на них // Психология интереса в связи с книжно-библиографической работой. – М., 1993. – С. 32 – 64.

10. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. – М., 1971. – С. 161.

11. Федоров А.В. Киноискусство в структуре современного российского художественного образования и воспитания. – Таганрог, 1999. – С. 34 – 48.

Надійшла до редколегії 10.12.2001 р.

УДК 376.43:364.

О.І. ПОНОМАРЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ В ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ В УМОВАХ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ

Розглядаються особливості організації життєдіяльності учнів допоміжної школи. Здійснено аспектний аналіз поняття «соціальна адаптація» і на цій основі визначено сутність поняття «соціально-педагогічна адаптація». Розроблено пропозиції щодо вирішення проблем соціально-педагогічної адаптації розумово-відсталих дітей в умовах допоміжної школи-інтернату.

У всьому світі велика увага приділяється організації життєдіяльності розумово відсталих дітей. Цю проблему досліджують медики з метою реабілітації таких дітей, педагоги і психологи – з метою їх навчання і розвитку, соціальні працівники – з метою надання їм соціальної допомоги.

Розумово відсталими є особи зі стійким, необоротним порушенням переважно пізнавальної сфери, що виникає внаслідок органічного ураження кори головного мозку, яке має дифузний характер. Характерною особливістю дефекту при розумовій відсталості є порушення вищих психічних функцій – регуляції поведінки і діяльності. Це виражається в порушенні пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, мовлення, уваги та ін.), емоційно-вольової сфери, моторики, особистості в цілому [9, с. 211-213].

Система навчання і розвитку дітей із психічними відхиленнями, сформована в країнах Заходу, пропонує батькам дітей широкий вибір варіантів навчання дитини, як у державній системі освіти, так і в недержавних навчальних закладах. Проте системи і стандартизації в цій галузі немає.

У нашій країні, навпаки, навчальні заклади для розумово відсталих дітей строго систематизовані і стандартизовані. Як основне спеціальне завдання допоміжної школи висувається корекція і компенсація дефекту.

Сучасні допоміжні школи для розумово відсталих дітей в Україні виконують такі основні функції:

- максимальне подолання відхилень у пізнавальній діяльності й емоційно-вольовій сфері розумово відсталих дітей;
- підготовка дітей до участі в продуктивній праці;
- соціальна адаптація в умовах сучасного суспільства.

Серйозна увага в спеціальних школах приділяється виховній роботі, мета якої – соціалізація розумово відсталих дітей.

Основні завдання виховної роботи:

- розвиток позитивних якостей особистості;
- формування адекватної оцінки навколишнього світу і самооцінки;

• підвищення регулюючої ролі інтелекту в поведінці учнів у різних ситуаціях, у процесі різних видів діяльності.

У нашій країні після Великої Вітчизняної війни зростає мережа допоміжних шкіл. Цей факт є показником рівня медичної і педагогічної культури населення. Батьки почали усвідомлювати, що навчання дітей із відхиленнями в розвитку є оптимальним у допоміжній школі.

Але, незважаючи на те, що в Україні є великий досвід у навчанні, розвитку і корекційно-виховній роботі в допоміжних школах, залишається багато невирішених проблем. Серед них – проблема адаптації розумово відсталих дітей в умовах допоміжної школи-інтернату.

У процесі адаптації в допоміжній школі дитина стикається з такими труднощами:

• у системі міжособистісних відносин – визначення особистого статусу в колективі;

• засвоєння правил поведінки в школі;

• адаптація до режиму школи-інтернату.

Досвід роботи дефектологів допоміжних шкіл засвідчив, що учні можуть опанувати норми поведінки, прийняті в нашому суспільстві.

Останнім часом помітною є тенденція до посилення соціального підходу щодо вирішення проблем виховання і навчання розумово відсталих дітей. Багато уваги приділяється вихованню соціальних і громадянських якостей особистості, а також формуванню уміння жити і працювати в умовах навколишнього середовища.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, випускники допоміжних шкіл відчувають значні труднощі при працевлаштуванні, встановленні міжособистісних відносин у соціумі.

Це дозволяє дійти висновку, що в організації адаптаційного процесу існують недоліки. Вважаємо, що деякі педагоги:

• соціальну адаптацію часто зводять лише до профорієнтаційної роботи;

• починають займатися адаптацією школярів до умов соціуму лише в старшій і середній школі;

• у процесі адаптації розумово відсталих дітей рідко залучають батьків і родичів.

Соціально адаптованими можна вважати тільки тих дітей, які мають розвинуті й адекватні емоції, виконують свої обов'язки, не обтяжливі для оточуючих людей у побуті, не відчувають або відчувають незначні труднощі в спілкуванні.

Професійно-трудове навчання – тільки одна з умов соціальної адаптації.

Соціологи вважають, що «соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивідів до середовища, що змінилося за допомогою різних соціальних засобів. Соціальна адаптація являє собою елемент діяльності, функцією якого є освоєння щодо стабільних умов середовища, вирішення типових проблем через

використання прийнятих засобів соціального поводження, дії» [7, с. 6-7].

Основним засобом адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії (формальних і неформальних зв'язків, стилів керівництва та ін.), а також форм предметної діяльності (наприклад засобів фахового виконання робіт або сімейних обов'язків).

Соціальна адаптація має дві форми: активну, коли індивід намагається впливати на середовище для того, щоб змінити його, і пасивну, коли він не прагне до такого впливу і зміни. Результат соціальної адаптації – високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також психологічна задоволеність важливими для нього елементами [7, с. 6-7].

Психологи вважають, що соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища, а також результат цього процесу. Соціально-психологічним змістом соціальної адаптації є зближення цілей, цінностей і ціннісних орієнтацій групи, індивіда, засвоєння ним норм, традицій, групової культури, входження в рольову структуру групи. Важливим аспектом соціальної адаптації є прийняття ролі [6, с. 8-9].

З медичної точки зору, адаптація – це здатність усього живого пристосовуватися до різноманітних умов. Термін «адаптація» часто використовують також для позначення результату адаптаційного процесу, а в медицині – користуються термінами «реабілітація» і «принцип нормалізації» [4, с. 7-20].

Як відомо, адаптація особистості відбувається в колективі і через колектив. Адаптація в колективі є необхідною умовою продуктивної соціальної активності, самовизначення особистості, розширення сфери свободи, розвитку індивідуальності.

Тому вихователям і педагогам необхідно всіляко розвивати і заохочувати прагнення дитини до активної творчої діяльності, що сприяє процесу адаптації.

Проблема адаптації – одна з найважливіших міждисциплінарних наукових проблем, що сьогодні широко досліджується на медико-біологічному, соціально-економічному, психолого-педагогічному і соціальному рівнях.

З біологічної точки зору, адаптація являє собою процес і систему механізмів, що забезпечують пристосування живого організму до умов середовища, що постійно змінюються. Як відомо, здатність до пристосування – фундаментальна властивість живої матерії, і тому поняття адаптації є центральним у біології.

Так, В.П. Казначеєв розрізняє декілька варіантів адаптаційних механізмів:

• стан «фізіологічної адаптації» – звичайне існування організму в мінливих умовах при оптимальному режимі всіх функціональних систем;

• стан «напруженої адаптації», коли виникає необхідність перебудови, зміни існуючих параметрів діяльності, що завжди потребує певного напруження в роботі зацікавлених функціональних систем;

• стан патологічної адаптації, що настає при перевищенні резервних можливостей організму і повному виснаженні адаптаційних механізмів [5, с. 24-26].

Головну роль в адаптаційних механізмах людини відіграють соціальні чинники. У процесі онтогенезу має місце адаптація, яка грунтується не тільки на структурних змінах морфологічних систем, але і на перебудові соціальних відносин між людьми.

Об'єктивна мета людської діяльності полягає в пізнанні перетворення світу, тому людина не просто «адаптується» до зовнішнього природного середовища, але й «адаптує» його до своїх біологічних можливостей і потреб.

Водночас, соціальні чинники і міжособистісні відносини, соціальні зв'язки, спілкування тощо є такими ж ефективними формами впливу на людину, як і чинники біологічні. Очевидно, і біологічна, і соціальна адаптація здійснюються в рамках загальних адаптаційних механізмів, але в реалізації соціальної адаптації основну роль відіграє центральна нервова система.

Здатність до соціальної адаптації – це, в першу чергу, виявлення високих адаптаційних можливостей вищої нервової діяльності людини, оскільки саме цим видам діяльності належить вирішальна роль у переробці соціальної інформації і суб'єктивного відбиття чинників природного і соціального середовища.

Поняття «адаптація» нині проникає в різноманітні галузі знання.

Г.І. Царегородцев відзначає, що це поняття в соціології і психології асоціюється з процесом і результатом установлення взаємовідносин між особистістю і соціальним середовищем – «соціальної адаптації». «Поняття «адаптація», як загальнонаукове поняття, сприяє синтезу, об'єднанню знань різноманітних (природних, соціальних, технічних) систем. Поряд із філософськими категоріями, загальнонаукові поняття сприяють об'єднанню досліджуваних об'єктів різноманітних наук у цілісні теоретичні побудови» [10, с. 30-44].

Проте, досліджень з проблем соціальної адаптації, конкретно-експериментальних, а тим більше із соціально-педагогічної адаптації, ще недостаньо.

У праці С.Д. Артемова соціальна адаптація визначається «як процес пристосування особистості до існуючих суспільних відносин, норм, зразків, цінностей, традицій суспільства, в якому живе і діє людина» [1, с. 12-16].

Соціально-педагогічна адаптація – це процес, в якому присутні людина, що адаптується і людина, яка адаптує. Це робить його схожим на процеси навчання і виховання. Під засобами соціально-педагогічної адаптації ми розуміємо систему соціально-педагогічних заходів, спрямованих на виховання і розвиток розумово відсталих дітей. Мета соціально-педагогічної адаптації розумово відсталих дітей – пристосування їх до умов навколишнього середовища. Із соціально-педагогічної точки зору, необхідна активна участь дитини в процесі адаптації.

Таким чином, під соціально-педагогічною адаптацією пропонуємо розуміти бінарний соціально-педагогічний процес, спрямований на активне пристосування людини до умов навколишнього середовища .

Ми погоджуємося з думкою Т.К. Кончаніна про явище адаптації як етап соціалізації особистості [8, с. 5-11]. Вважаємо, що соціальна адаптація і соціалі-

зація тісно пов'язані між собою і характеризують єдиний процес взаємодії особистості та оточуючого середовища.

О.І. Зотова і І.К. Кряжева дійшли слушного висновоку, що соціалізація особистості є необхідною умовою адаптації індивіда в суспільстві й у конкретному колективі, але, водночас, адаптація – це один із способів більш повної соціалізації [3, с. 173-189]. Проте, як відзначає В.Г. Асєєв, автори не розкривають існуючих у даному разі складних зв'язків і взаємопереходів. Вони деякою мірою недооцінюють роль активності особистості в процесі соціалізації [2, с. 3-19].

Оскільки соціалізація передбачає залучення особистості до системи суспільних відносин, опанування людиною суспільно вироблених засобів діяльності, вона не може активно відбуватися поза активної особистісної позиції індивіда. Виявлення форм цієї активності в різноманітних сферах соціальної практики, визначення діалектичних зв'язків між процесами соціалізації й адаптації має стати завданням подальших наукових досліджень. Тому формування активної позиції особистості має бути метою соціально-педагогічної адаптації розумово відсталих дітей.

Ми вивчили стан роботи із соціальної адаптації розумово відсталих дітей, а також практику реалізації в допоміжній школі програми із соціально-побутового орієнтування.

Виявлення рівня знань, умінь, навичок учнів за програмою соціально-побутового орієнтування засвідчило, що цей рівень є недостатнім. У дітей не сформовано систему знань із таких її розділів, як особиста гігієна, сім'я, медична допомога, бюджет, культура поведінки, засоби зв'язку. За час перебування в школі діти набувають деякі вміння щодо ведення домашнього господарства і використання окремих предметів домашнього вжитку. Проте багато учнів не ознайомлені з сучасними засобами комунікації, зв'язку, службами побуту. Знання з цих тем безсистемні, носять поверховий характер, діти не вміють їх переносити на практичну самостійну діяльність.

Спілкуючись із викладачами допоміжної школи, ми дійшли висновку, що основну відповідальність за рівень досягнення соціально-побутових орієнтирів батьки учнів покладають на вихователів. Такий погляд батьків на цю проблему вважаємо помилковим. Ми дотримуємося думки, що школа має вплив на навчання, виховання, розвиток і адаптацію дитини в соціумі. Проте слід зважати і на морально-психологічний клімат сімей, де є розумово відсталі діти.

У зв'язку з цим ми зосередили увагу на вивченні освітнього рівня, фахової кваліфікації, психологічного здоров'я, характері сімейних стосунків батьків.

Аналіз даних показав, що переважна більшість батьків мають неповну середню освіту (приблизно 59%), початкову – 37%, вищу – 4%. У середньому в кожній родині 2-3 дитини.

Фахова кваліфікація батьків невисока. Значна частина батьків працює вантажниками, підсобними робітниками, прибиральницями. Багато батьків є інва-

лідами з психічними захворюваннями. Кризові сім'ї складають велику частину родин, де діти страждають психічними відхиленнями.

Це зумовлює те, що в сім'ях дітям не розповідають про шкоду наркотиків і алкоголю, роз'яснювальна робота ведеться тільки в допоміжних школах.

При опитуванні школярів про шкоду від вживання алкогольних напоїв, багато хто з них давали короткі, односкладові відповіді. Розповідали, що алкоголь і наркотики шкідливі, їх не можна вживати, але на запитання «чому?» відповісти не могли.

Таке незнання має сумні результати. Так, аналіз документів (медичних карток, історій хвороб) у психоневрологічних лікарнях і диспансерах м. Харкова показав, що багато пацієнтів із діагнозами «алкоголізм» і «наркотична залежність» страждають різним ступенем розумової відсталості.

Отже, в допоміжних школах необхідно посилити роз'яснювальну роботу в цій галузі, але не в догматичній формі, а супроводжувати переглядом кінофільмів, різноманітних сюжетів.

Але головна проблема полягає в тому, що дітей не навчають, як поводитись в тій або іншій життєвій ситуації, вони не вміють знаходити вихід зі скрутного становища (будь-то психологічна проблема або побутовий випадок). Тільки з цього року дітей почали знайомити з дією соціальних служб. Було проведено засідання круглого столу, де фахівці відповідали на запитання школярів стосовно надання соціальної та юридичної допомоги, роботи в м. Харкові служби « Довіра» тощо.

Як відомо, багато чинників впливає на соціальну адаптацію дітей із розумовою відсталістю: зміст позашкільної виховної роботи, існування тісного зв'язку між школою і родиною, наявність спеціально підготовлених учителів, що знають специфіку навчання і виховання розумово відсталих школярів, навчально-матеріальна база та інше.

Невміння висловлювати свої думки, обмеженість словникового запасу ще більше ускладнює адаптацію учнів школи до умов подальшого їхнього життя.

При аналізі відвідуваних уроків із соціально-побутового орієнтування виявилося, що досить рідко можна спостерігати поєднання усного викладу із самостійними практичними роботами школярів, екскурсіями, переглядом кіно- і діафільмів. Слабко здійснюються міжпредметні зв'язки.

Слід відзначити практично повну відсутність застосування ігрових форм пізнавальної діяльності у навчальному прцесі.

Правильно організована професійно - трудова підготовка як важлива ланка в системі фахової освіти учнів із відхиленнями в розумовому розвитку відіграє істотну роль у соціальної адаптації цих дітей.

Починаючи з першого класу, дітей привчають до трудової діяльності. Особливо важливі дидактичні ігри з предметами, що імітують знаряддя праці – молоток, гайковий ключ – опанування їх сприяють трудовому вихованню розумово відсталих дітей, створюють передумови до трудового навчання в старших

класах. Розвивається зорово-рухова координація, узгодженість дій обох рук, формуються уявлення про використання знарядь у трудовій діяльності людини. Більшість учнів допоміжних шкіл із задоволенням відвідують уроки праці, задовільно виконують необхідні завдання.

З початку трудового виховання і роботи над формуванням наочно-дієвого мислення педагог учить дітей бачити мету і рухатися до неї, тобто формує цілеспрямування. Відомо, що порушення цілеспрямованості – одна з характерних особливостей діяльності розумово відсталої дитини, що значно ускладнює процес соціально-педагогічної адаптації таких учнів.

Незважаючи на те, що проблемі фахової орієнтації дітей із відставанням у розвитку останнім часом приділяють значну увагу, багато проблем у цій галузі є актуальними і невирішеними на сьогоднішній день.

Так, учні випускних класів допоміжних шкіл не можуть визначитися у виборі майбутньої спеціальності, хоча при школах працюють психологи, що проводять тестування і бесіди з дітьми з метою визначення нахилів дітей до різних видів праці, професій.

Багато дітей не мають відсутністю критичного ставлення до своїх можливостей, висловлюють бажання одержати недоступні їм професії. Наприклад, деякі з них хочуть стати лікарями, космонавтами, вчителями. Тому необхідні заходи для вдосконалення програми професійно-трудової орієнтації. Цю проблему можна вирішити уведенням посади соціального педагога в допоміжних школах, який організовуватиме екскурсії на підприємства з метою ознайомлення учнів із різноманітними професіями на практиці, а також здійснювати заходи щодо соціально-педагогічної адаптації розумово відсталих дітей.

Слід зазначити, що для того, щоб після закінчення допоміжної школи виробнича адаптація розумово відсталих учнів проходила більш легко, ще в навчальному закладі необхідно:

- сформувати в дитини правильну установку на працю;
- намагатися, щоб попередня інформація про роботу максимально відповідала реальним виробничим умовам, у які потрапить адаптант;
- використовувати методики, соціально-психологічні тренінги, спрямовані на підготовку учнів до нових соціальних ролей.

Підсумовуючи, вважаємо доречним внести деякі пропозиції до вирішення проблем соціально-педагогічної адаптації розумово відсталих дітей в умовах допоміжної школи-інтернату:

- соціальним педагогам розробити спеціальні програми з соціально-педагогічної адаптації розумово відсталих дітей;
- до процесу адаптації розумово відсталих дітей активно залучати їхніх родичів і батьків (для цього можливе проведення спільних вечорів дозвілля, свят, де діти і батьки матимуть можливості для міжособистісного спілкування);
- педагогам і вихователям разом із соціальним педагогом удосконалити

програми із соціально-побутового орієнтування розумово відсталих дітей, навчити дітей використовувати знання з цієї галузі в практиці;

• соціальним педагогам і вихователям посилити роботу з дітьми про шкоду вживання алкоголю і наркотиків;

• соціальним працівникам, педагогам ознайомити дітей і їхніх батьків із соціальними службами міста, що надають допомогу і підтримку в критичних ситуаціях;

• дефектологам, викладачам допоміжних шкіл ширше використовувати у своїй практиці ігрові форми, методи навчання і виховання;

• психологам і соціальним працівникам глибше досліджувати проблему майбутнього професійного визначення, профорієнтації учнів допоміжних шкіл;

• увести посаду соціального педагога в допоміжних школах із метою наближення соціально-педагогічної допомоги до розумово відсталих дітей;

• в інститутах удосконалення педагогів розробити і ввести курс «соціально-педагогічна адаптація розумово відсталих дітей», який доцільно вивчати спеціалістам у цій сфері;

• у програму підготовки соціальних педагогів увести курс спеціальної педагогіки.

Запропонована програма по вирішенню проблем адаптації розумово відсталих дітей в умовах допоміжної школи потребує подальшого наукового обґрунтування і методичної підтримки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Артемов С.Д. Социальные проблемы адаптации молодого рабочего на промышленном предприятии // Молодежь и труд. – М.: Мол. гв., 1970. – С. 12 – 16.

2. Асеев В.Г. Теоретические аспекты проблемы адаптации // Адаптация учащихся и молодежи к трудовой и учебной нагрузке. – М., 1986. – С. 3 – 19.

3. Зотова О.И., Кряжева И.К. Методы исследования социально-психологических аспектов адаптации личности // Методология и методы социальной психологии. – М.: Наука, 1977. – С. 173 – 189.

4. Кабанов М. М. Реабилитация психически больных. – Л.: Медицина, 1978. – С. 7 – 20.

5. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации. – Н.: Наука, 1980 – С. 24 – 26.

6. Краткий психологический словарь. – М., 1986. – С. 8 – 9.

7. Краткий социологический словарь. – М., 1987. – С. 6 – 7.

8. Кончанин Т.К. К вопросу о социальной адаптации молодежи // Воспитание студенчества: Матеріали конф. Ч. 2. – Тарту, 1971. – С. 5 – 11.

9. Назарова Н.М. Специальная педагогика. – М., 2000. – С. 211 – 213.

10.Царегородцев Т. И. Философские проблемы адаптации. – М.: Мысль, 1972. – С. 30 – 44.

Надійшла до редколегії 18.03.2002 р.

УДК 796.011.37.37+008

В.А. СТОЯНОВ

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються питання місця та ролі фізичної культури в розвитку загальної культури людства та як складової життєдіяльності особистості.

Розвиток культури людства та окремої особистості є суттєвою особливістю вдосконалення гуманістичного способу життя. Питання розвитку особистості є питанням про суб'єктивні джерела матеріального та духовного прогресу, творчий потенціал, засоби формування та активізації цього потенціалу, і, разом з тим – становлення самої індивідуальної культури людини.

Які б сфери культури ми не розглядали, фізичну культуру зокрема, її необхідно оцінювати в залежності від того, яким чином вони впливають на духовний світ особистості, сприяють розвиткові кожної окремої людини і суспільства в цілому.

Особистість у своєму розвитку спирається завжди на досягнення культури та національні традиції. Оскільки людина є природною істотою, вона наділена природними силами, задатками та здібностями, які впливають на соціальний розвиток та формування її як особистості. Це визначається мірою привласнення суспільного досвіду і мірою віддачі суспільству, посильним внеском у скарбницю матеріальних та духовних цінностей. Зважаючи на дослідження науковців стосовно розвитку гуманітарної культури XXI ст., характерною ознакою якої будуть доброта та виховний вплив на суспільство, зокрема молодь, можна зауважити, що освіта залежатиме від завдань виховання і буде закладати свободу виборові професійної діяльності та застосування творчих сил, спрямовуватиметься на відродження почуття власної гідності [4]. Це дозволить відродити людину як суб'єкт культури своєї життєдіяльності, що сприятиме вихованню вільної, гуманної особистості, орієнтованої на відтворення цінностей загальносвітової культури у власній життєдіяльності та розвиток гуманітарної культури. Гуманізм, оптимізм та інтелігентність, уміння будувати своє життя за законами краси, опанування свого внутрішнього світу, життя з метою оптимального регулювання життєдіяльності особистості – складові гармонійної людини, які ми прагнемо відродити. Це не просто синтетична характеристика розвитку людини, а ознака її соціальної сутності, відтворення творчого ідеалу людини в одній із найважливіших сфер її життєдіяльності – фізичній культурі. У результаті творчого ставлення до життя виникають принципово нові форми життєздійснення, зокрема життєтворчість. Тому, маючи за мету відродження виховання людини як суб'єкта культури в процесі життєдіяльності, вітчизняне виховання слід зорієнтувати на українську культуру та її виховні можливості.

На основі цього можна дійти певних висновків:

1) людство вступає в новий етап розвитку, що потребує переосмислення фундаментальних змін парадигми освіти та виховання;

2) умови розвитку людства в останні роки ставлять у центрі виховання пріоритет становлення особистості через розкриття внутрішнього потенціалу;

3) з метою подолання кризи в суспільстві та його гармонізації потрібен новий суб'єкт культури життєдіяльності.

Але відома диференціація наук, неуважність до цілісної культури особистості сприяли тому, що увага зверталась тільки на окремі її форми, а роль культури життєдіяльності особистості не враховувалась. У сучасних умовах необхідний пошук таких форм культури життєдіяльності, і фізкультурної зокрема, які б мали суттєвий суспільно-культурний зміст, опосередкований у першу чергу особливостями нашої вітчизняної культури, сприяли прагненню гармонії фізичного та духовного, всебічному розвиткові особистості, виховували людину як суб'єкт культури в минулому [4, с. 9].

Дуже важливим нам здається усвідомлення процесів впливу фізичної культури на розвиток людської особистості. Але їх шляхи, форми, зв'язки, взаємодія в сучасних умовах та фактори, які впливають на соціокультурний розвиток людини, залишаються малодослідженими. У своїй науковій праці ми намагаємося показати та розкрити динаміку засвоєння цінностей фізичної культури як у соціокультурному, так і у виховному аспектах.

Як суб'єкт культури людина може бути охарактеризована з позицій загальної та особистої культури. Поняття «особистість» надає можливість розглянути людину як носія певних культурних цінностей, елемент соціокультурного простору, а її діяльність співвідносити з існуючими в певному культурному середовищі визнаними принципами. Особистість визначається її духовним потенціалом, спрямовуючи розвиток загальної культури певної доби на рівні окремого індивіду, що належить цій культурі. Це визначає і динаміку розвитку особистості – становлення самосвідомості, її соціалізацію та процес виокремлення із соціокультурного середовища, що можна вважати базою соціалізації, оскільки передбачається набуття особистістю культурного досвіду суспільства. Таким чином, поняття особистості співвідноситься з поняттям культури, хоча становлення суб'єкта культури не обмежується усвідомленням соціокультурного досвіду, а пов'язано з розумінням та протиставленням себе оточуючому світу культури. Зразком такого загального та особистісного в розвитку людини як суб'єкта культури можна вважати гегелівську теорію, де усвідомлення «Я» розумілося як момент у становленні «загальної самосвідомості», прообразом якої можна назвати культуру [7]. Одним із проявів, що лежить в основі загальнолюдської культури, є фізична.

На нашу думку, розумінню фізичної культури як сфери загальної культури сприяє усвідомлення особистістю свого тіла як цінності на противагу від природно-наукової точки зору. Сприймання, трактування та оцінка людиною

свого тіла як феномена культури залежать від усвідомлення його місця та значущості в структурі особистості та соціокультурному просторі, гармонійної єдності тілесного та духовного, місця тілесних характеристик у системі особистісних цінностей. Усе це дозволяє виділити людське тіло як один з елементів серед базових основ культури життєдіяльності особистості.

Фізична культура – це не тільки засоби підвищення фізичних якостей за допомогою комплексу вправ, наявність фізично розвинутого тіла, а реалізація потреби й здатності особистості в удосконаленні своєї тілесності, усвідомлення тіла як особистісної та соціокультурної цінності, самореалізація, входження фізичного начала людини в культурний простір, що передбачає переорієнтацію на принцип піднесеності тілесного як людської життєдіяльності. Нині більшість дослідників розглядають генезис культури як особливий світ людського буття, життєдіяльності й форм розвитку людських здібностей.

У процесі досліджень, які проводилися не тільки на регіональному рівні, але й поза межами України, було з'ясовано стандартизовані форми проведення занять із фізичної культури та відсутність індивідуального диференційованого підходу призводять до низької ефективності цих занять та незначних результатів, яких досягають студенти [6, с. 56-63]. Це й спричинило відсутність у них сталого інтересу до занять фізичною культурою. Тому, на нашу думку, сьогодні в галузі фізичного виховання та фізичної культури виникла нагальна потреба розробити новітній механізм формування у студентської молоді інтересу, позитивного ставлення до фізичної культури, розробити шляхи реалізації цих завдань та вирішити різноманітні питання актуалізації фізичної культури.

Ми переконані, що цей процес повинен включати розробку та створення нових підходів до організації занять фізичною культурою, які сприяли б формуванню в суб'єкта культури життєдіяльності якостей, що були втрачені, відродити їх або сформувати знову. Це передбачає проектування особливого діяльнісного простору, в межах якого вирішувались би поставлені завдання. Ця організація передбачає варіативність фізичної діяльності, внаслідок якої особистість набуває можливість творчо організовувати власну фізичну культуру.

Фізична культура формується під впливом двох груп факторів. З одного боку, це рівень соціальних досягнень суспільства з його наукою, освітою, культурними традиціями, що висуває певні вимоги до розвитку психофізичних здібностей людини, з іншого – кожний індивід орієнтується на залучення до цінностей фізичної культури, відповідно до своїх власних інтересів та потреб. Це приводить кожну людину до індивідуальної системи діяльності в галузі фізичної культури.

Фізична культура всіма своїми засобами та методами стверджує в життєдіяльності гуманістичні ідеали людей та на їх основі організує культуру особистого «Я». Тому культуру життєдіяльності слід розуміти як засіб свідомої організації особистістю життєдіяльності, який забезпечує її всебічний,

гармонійний розвиток та повноту життєвих проявів, як галузь культури , що регулює діяльність людини, забезпечує збереження і розвиток біосоціальних основ та структур її існування. Уся система організації життєдіяльності особистості є сукупністю дій, що орієнтовані на збереження та ефективне функціонування людини, а культурна основа видів діяльності, що об'єднані в систему, створюють культуру життєдіяльності, яка притаманна кожній певній соціальній спільноті. З метою з'ясування рівня особистісної фізичної культури ми розробили систему тестування «Я – концепція фізичного саморозвитку», яке містило питання для роздумів та відповідей, що стосувалися особистісного фізичного розвитку студентів у минулому, сьогодні та в майбутньому. Залежно від відповідей студентів визначався ступінь та характер їх саморозвитку. Характерно, що свою власну концепцію вони визначали самостійно, а аналізував та підсумовував викладач - експериментатор. Особливості «Я – концепції фізичного саморозвитку студента» визначались за сумарною кількістю балів.

Дані, одержані в процесі тестування, надали можливість побудувати таблицю рівня фізичного саморозвитку.

Динамика рівня фізичного саморозвитку

Рік	Регрес				0	Прогрес			
	Низький рівень	Середній	Високий	Дуже високий	Зупинений саморозвитокк	Низький рівень	Середній	Високий	Дуже високий
1998	21	40	19	5	1	34	34	12	7
1999	25	24	11	–	–	41	49	15	8
2000	11	42	23	7	3	40	32	10	5
2001	4	28	15	–	–	56	48	15	7

З огляду на це, вважаємо, що фізична культура, її суспільна роль є необхідним засобом забезпечення культури життєдіяльності індивіда, основним критерієм здійснення та реалізації чого виступає рівень відповідності якостей особистості вимогам цього процесу.

Таким чином, напрям нашого дослідження має важливе значення для вивчення культурних та виховних процесів, оскільки орієнтований на порівняльно-культурні дослідження, що спрямовані на вивчення процесів індивідуального засвоєння цінностей фізичної культури, формування культури особистості в процесі фізкультурної діяльності і може розглядатися як одна з предметних галузей у межах теоретичного напряму педагогіки життєдіяльності та її практичної реалізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бим-Бад Б.М. Воспитание человека обществом и общества человеком // Педагогика. – 1996. – № 5 – С. 3 – 9.

2. Біосоціокультурні та педагогічні аспекти фізичного виховання і спорту. – Суми: СДПУ, 2000. – 208 с.

3. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 11 – 17.

4. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. – М.: Учитель, 1999. – 559 с.

5. Бондаревская Е.В. Ценностные основания личностно ориентированного воспитания/ / Педагогика. – 1995. – № 4. – С. 29 – 36.

6. Ермаков В.А., Шидрин Н.И., Лопатин И.П. Опоры на положительное - важный фактор физического совершенства студентов// Внеурочные формы физического воспитания: Межвуз. сб. науч. тр. – СПб: Образование, 1992. – С. 56 – 63.

7. Каршин А.С. Культурология. – СПб.: Лань, 2001. – 832 с.

8. Конев В.А. Культура и архитектура педагогического пространства // Вопр. философии. – 1996. – № 10. – С. 46 – 57.

9. Лихачёв Б.Т. Педагогика. – М.: Прометей, 1992. – 528 с.

10. Лаврикова Т.В. Педагогика личности. Педагогическая практика личностной ориентации. Ч. 3. – Воронеж, 1998. – 144 с.

11. Шубинский В.С. Человек как цель воспитания // Педагогика. – 1992. – № 3 – 4. – С. 37 – 43.

Надійшла до редколегії 10.01.2002 р.

УДК 37.037-058.862(048.83)

В.М. ШКУРКІНА

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ДІТЕЙ-СИРІТ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПРАКТИЦІ

Розглядається проблема формування здорового способу життя дітей-сиріт у психолого-педагогічній літературі та практиці.

Серед глобальних кризових явищ сучасності – поширення захворювань людей, наркоманія, алкоголізм, постійне збільшення кількості «соціальних сиріт» є найнебезпечнішими за своїми наслідками, оскільки становлять реальну загрозу існування здорового людства, народу України зокрема.

Здоров'я населення – показник добробуту держави, тому його збереження і зміцнення є справою державної значимості. Це відображено в основних правових документах: Конституції України, Основах Законодавства України про охорону здоров'я, Законі «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення», Державній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концеп-

ції національного виховання, національній програмі «Діти України».

Формування міцного здоров'я, загартованого тіла, сильної волі в процесі занять фізичною культурою та спортом є основою для інтелектуального і розумового розвитку дитини. Досягти високої фізичної досконалості, позбутися деяких уроджених і придбаних фізичних недоліків можливо лише через правильне і систематичне використання фізичних навантажень. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства потрібно виховання людини, в якій органічно поєднувалось би духовне багатство, моральна чистота та фізична досконаліть.

Роль фізичної досконалості як якості людської особистості і духовної цінності є особливо важливою, тому що за своєю суттю – це «гармонійність» (усебічний розвиток) усіх рухових систем і конституційних форм людського організму, що забезпечує максимальне здоров'я, довголіття, функціональну фізіологічну і соціальну дієздатність, рухову активність, витривалість, найбільшу естетичну і моральну повноту життя.

Під фізичною досконалістю, насамперед, розуміється ідеальне здоров'я, гармонійний фізичний розвиток, добре розвинуті рухові функції, всебічна фізична підготовленість.

Фізична досконаліть має велике значення для підготовки дітей-сиріт до трудової діяльності; забезпечує важливі передумови для вільного і розумного професійного та соціального самовизначення, для всебічного розвитку особистості.

Здоров'я людини містить у собі його фізичне, психічне та соціальне благополуччя. З цієї точки зору воно є динамічною рівновагою організму з навколишньою природою і соціальним середовищем, відображення психосоматичної життєдіяльності організму, при якому всі біологічні та соціальні можливості людини виявляються найповніше, а всі життєво важливі підсистеми людського організму функціонують з максимально можливою інтенсивністю і віддачею. Здоров'я в такому широкому значенні є також і задоволеністю людини життям, соціальними умовами її існування. На жаль, застосування цього положення в процесі формування дитини-сироти на сучасному етапі стає проблематичним у зв'язку з недостатнім фінансуванням інтернатних закладів. Тому стає актуальною розробка комплексної програми формування здорового способу життя дітей-сиріт, в якій основною ідеєю є філософські погляди стародавніх і сучасних мислителів про цінність життя як такого та доведення це до свідомості дитини-сироти засобами просвітницької діяльності.

Відомо, що на стан фізичного і духовного здоров'я учасників освітнього процесу істотно впливають деякі негативні явища навколишньої дійсності: зниження рівня життя в цілому по країні, кризова ситуація, погіршення екологічних умов тощо.

Явно загострилося протиріччя між такою пріоритетною цінністю, як фізичне та моральне здоров'я підростаючого покоління, і відсутністю умов, необхідних для формування цієї цінності в освітніх установах.

Зважаючи на зазначені негативні тенденції в суспільному житті, своєчасним є Указ Президента «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян України.» У ньому зазначено, що «діяльність ...навчальних, культурно-просвітницьких закладів повинна бути зосереджена на впровадженні в суспільну свідомість переваг здорового способу життя, формування національного культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатої особистості.»

Проблемі збереження здоров'я, попередження шкідливих звичок школярів присвячені педагогічні дослідження А.М. Гендіна, О.Д. Дубогай, Н.Б. Коростильова, С.В. Лапаєнко, В.М. Оржеховської, А.Г. Сухарева та ін., в яких одним із найрозробленіших аспектів є фізкультурно-оздоровча робота з дітьми та молоддю.

Однак у цих працях спеціальним предметом дослідження не була виділена проблема формування здорового способу життя дітей-сиріт. Розвиваючи думку А. Ейнштейна про те, що подальший розвиток людства залежить значною мірою від моральної стабільності, а не тільки від рівня технічних досягнень, сформулюємо позицію з приводу поєднання фізичного та духовного розвитку. Моральна стійкість – це здоровий дух, що формується в здоровому суспільстві, в екологічно чистому навколишньому середовищі, в здоровому тілі в процесі життя за законами Природи.

Серед численних проблем, що стосуються фізичного удосконалення, уважніше розглянемо питання про фізичне виховання дітей-сиріт.

А.А. Найн торкнувся актуальної проблеми нашого часу – здоров'я учасників освітнього процесу. Особливо нагальною вона є в установах інтернатного типу.

Спеціальна фізична підготовка пов'язана з професійною чи спортивною діяльністю. Загальна фізична підготовка передбачає певний рівень знань і навичок. У процесі формування рухових умінь і навичок розвиваються фізичні якості: спритність, швидкість, витривалість, сила тощо.

Головна особливість, яка характеризує високий рівень загальної фізичної підготовки, це вміння свідомо володіти рухами свого тіла, досягаючи найбільших результатів у найкоротший термін при найменшій витраті сил.

Оздоровчий ефект розвитку і формування основних рухів загальновідомий, оскільки в цих рухах бере участь одночасно велика кількість м'язових груп, що сприяє підвищенню обміну речовин в організмі, посиленню функціональної діяльності внутрішніх органів, удосконалюється рухливість нервових процесів.

Знання вікового розвитку основ рухів повинно сприяти поліпшенню методики роботи з дітьми. Нині вже накопичені об'єктивні дані про віковий розвиток фізичних якостей (Б.А. Ашмарін, В.П. Богословський, В.К. Бальсевич). У процесі розвитку рухових здібностей людини особливе місце має різнобічна фізична підготовленість.

У низці літературних джерел (Л.П. Матвєєв, Н.Г. Озолін, А.О. Романов, В.М. Заумерський, З.И. Кузнецова) фізичну підготовку характеризують як су-

купність фізичних якостей: сила, швидкість, витривалість, спритність. Вона значною мірою визначається морфологічними особливостями і функціональним станом усього організму й окремих його систем, в першу чергу – серцево-судинної та дихальної.

А.Д. Новиков вважає, що фізична підготовка спортсмена – це виховання фізичних якостей, здібностей, необхідних у спортивній діяльності, вдосконалювання фізичного розвитку, зміцнення і загартовування організму.

Н.А. Лупандіна поділяє її на загальну і спеціальну. Загальною фізичною підготовкою називає різнобічне виховання фізичних здібностей, включаючи рівень знань і навичок, основних життєво важливих чи, як говорять, природних прикладних видів рухів. Спеціальна підготовка – це розвиток фізичних здібностей, що відповідають специфічним особливостям і вимогам різноманітних видів спорту.

А.П. Лаптєв, Б.А. Ашмарін, як і Н.А. Лупандіна, поділяють фізичну підготовку на загальну і спеціальну. Однак пропонують поділити останню на дві частини: попередню, спрямовану на побудову спеціального фундаменту, й основну, мета якої – розвиток рухових якостей згідно з вимогами обраного виду спорту.

Таким чином, А.П. Лаптєв пропонує триступеневість у процесі досягнення найвищої фізичної підготовленості, причому, на першому етапі повинні поєднуватися спеціальна і загальна фізична підготовка. При переході ж до вищого спеціального ступеня на досягнутому рівні повинні підтримуватися і загальна фізична підготовка, і спеціальний фундамент.

Така точка зору узгоджується з дослідженнями авторів минулих років (А.Н. Крестовников, Н.В. Зімкін, Н.Н. Яковлєв, А.В. Коробка, З.І. Кузнецова та ін.)

Поняття «фізична підготовка» і «тренування» тісно пов'язані та значною мірою характеризують стан здоров'я.

Г.М. Куколевський і Н.Д. Граєвська, В.Л. Карпман відзначають, що в процесі систематичного тренування відбувається поступове пристосування організму до навантажень, одночасно з функціональною і морфологічною перебудовою різних органів і систем, розширенням їхніх потенційних можливостей.

Дослідники, які вважають необхідним подальше вдосконалювання системи фізичного виховання дітей (Е.С. Громадський, Г.И. Кукушкін, Н.А. Лупандіна), вирішують питання про ефективний розвиток фізичних здібностей дітей. Так, А.Р. Джамалов провів дослідження фізичного стану школярів і встановив, що найефективнішим у розвитку фізичної підготовки є високий режим рухової діяльності, що досягається застосуванням комплексу різноманітних засобів фізичної культури і спорту. На сучасному етапі сформульовано важливе завдання – формування здорового способу життя дитини. Складнішою є проблема формування здорового способу існування дітей-сиріт у зв'язку з відсутністю батьків та «здорових» батьків («соціальні сироти» – діти, які залишилися без батьківського піклування). Одним з аспектів цієї важливої проблеми – виховання всебічно і гармонійно розвиненої людини – є розкриття закономірностей зростаючого організму дитини. Також успішне вирішення цього завдання залежить від правильного процесу фізичного виховання.

Тільки при системному науковому підході фізичне виховання стає ефективним засобом збереження і зміцнення здоров'я дітей, поліпшення їхнього фізичного розвитку.

Реальні способи надання соціально-педагогічної допомоги дітям з неблагополучних сімей розкриває М.М. Плоткін. Крім того, вийшли друком методичні рекомендації на допомогу соціальним педагогам [18].

В «Основних напрямах розвитку охорони здоров»я населення і перебудови загальноосвітньої школи у сфері фізичного виховання учнів» на період до 2000 р. підкреслено значення охорони здоров'я дітей і підлітків, як найважливішої умови оздоровлення всього населення.

Діти-сироти мають усвідомити, що людина – сама творець свого здоров'я, за яке треба боротися. З раннього віку необхідно вести активний спосіб життя, гартуватися, займатися фізкультурою і спортом, дотримуватися правил особистої гігієни, тобто домагатися справжньої гармонії здоров'я.

Здоров'я – це перша і найважливіша потреба людини, що визначає здатність її до праці, забезпечує її гармонійний розвиток. Воно є нагальною передумовою пізнання навколишнього світу, самоствердження і щастя людини. Активне довге життя – це важливе доповнення до людського фактора.

Здоровий спосіб життя (ЗСЖ) – це такий, що ґрунтується на принципах моральності, раціонально організований, активний, трудовий, захищає від негативних впливів навколишнього середовища, дозволяє до глибокої старості зберігати моральне, психічне і фізичне здоров'я.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ), «здоров»я – це стан фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів».

Здоров'я належить до найважливіших цінностей культури, тому що пов'язане з такими її важливими цінностями, як життя людини і всебічний гармонійний розвиток особистості дитини.

А.М. Гендін називає головними компонентами здорового способу життя такі елементи, як виховання культури спілкування, харчування, дотримання режиму праці і відпочинку, систематичні заняття фізкультурою і спортом, підвищення загальної санітарної культури і гігієнічних знань, гармонійний розвиток особистості. Автор статті додає такий елемент, як профілактика девіантної та делінквентної поведінки дітей-сиріт, як актуальну проблему сьогодення, знайому з власного досвіду.

Взагалі, існує три види здоров'я: фізичне, психічне та моральне (соціальне). Фізичне здоров'я – це природний стан організму, зумовлений нормальним функціонуванням усіх його органів і систем. Якщо добре працюють усі органи та системи, то і весь організм людини (система саморегулювання) правильно функціонує і розвивається. Психічне здоров'я залежить від стану головного мозку, характеризується рівнем і якістю мислення, розвитком уваги і пам'яті, вольових якостей, ступенем емоційної стійкості.

Моральне здоров'я визначається тими моральними принципами, що є осно-

вою соціального життя людини, тобто життя у сучасному людському суспільстві. Характерними ознаками морального здоров'я людини є, насамперед, свідоме ставлення до праці, оволодіння скарбами культури, активне неприйняття звичок, що суперечать нормальному способу життя. Фізично і психічно здорова людина може бути моральним виродком, якщо зневажає норми моралі. Соціальне здоров'я – вища міра людського здоров'я. Морально здорові люди мають важливі загальнолюдські якості, що і робить їх дійсними громадянами України.

Здорова і духовно розвинена людина щаслива – вона відмінно себе почуває, одержує задоволення від своєї роботи, прагне до самовдосконалення, досягаючи внутрішньої краси.

Найважливішою проблемою у вихованні здорового способу життя дітей-сиріт є профілактика шкідливих звичок (паління, алкоголь, наркотики). Ці руйнівники здоров'я є причиною багатьох захворювань, різко скорочують тривалість життя, знижують працездатність, згубно впливають на стан здоров'я підростаючого покоління і майбутніх дітей.

Важливий елемент здорового способу життя – особиста гігієна, раціональний добовий режим, гігієна одягу й взуття. Особливе значення має і режим дня. При правильному і строгому його дотриманні виробляється чіткий ритм функціонування організму. А це, у свою чергу, створює найкращі умови для роботи і відпочинку.

У Харківському обласному вищому гуманітарному училищі, де працює автор, створен спеціальний режим дня, що сприяє ефективному проведенню тренувальних і навчальних занять. Режим має не тільки оздоровче, але і виховне значення. Строге його дотримання виховує такі якості, як дисциплінованість, акуратність, організованість, цілеспрямованість. Режим дозволяє дитині раціонально використовувати щогодини, щохвилини свій час, що значно розширює можливість різнобічного і змістовного життя. Особливості фізичного розвитку дітей відповідно до віку і під впливом систематичних занять фізичними вправами мають неабияке значення для правильного вирішення багатьох питань педагогічної практики.

У дослідженнях лікарів, фізіологів і педагогів накопичені дані, що характеризують вікові особливості організму дітей, підлітків і юнаків під час занять фізичною культурою. Отримані дані важливі при вирішенні педагогічних проблем фізичного виховання школярів, оскільки на базі уявлень про закономірності вікового розвитку організму і впливу на нього фізичних вправ потрібно зважати на принципові питання організації та методики занять. Спеціальний вплив фізичних вправ на організм людини з метою розвитку визначених якостей повинен бути узгоджений із природним процесом вікового розвитку організму. Використання методів і засобів фізичного, естетичного і морального виховання надає можливість дітям реалізовувати свої мрії.

Для гармонійного виховання майбутнього громадянина України, попередження відхилень у поводженні особистості необхідно, насамперед, створити такі умови, при яких виховний процес охопив би всі сторони життєдіяльності, ставши невід'єм-

ною частиною всього буття соціуму, проникнувши в усі сфери суспільних відносин.

Формування здорового способу життя дітей-сиріт є актуальним на сучасному етапі розвитку нашого суспільства і потребує розробки соціально-педагогічної програми формування здорового способу життя таких дітей та її застосування в умовах спортивного інтернатного закладу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Л.С. Влияние внутрисемейных отношений на формирование личности ребенка. – М., 1994. – 108 с.

2. Бажуков С. М. Здоровье детей – общая забота. – М.: Просвещение , 1987. –125 с.

3. Богданов Г. П. Школьникам – здоровый образ жизни. – М.: Просвещение, 1989. – 189 с.

4. Больсевич В.К. Физическая активность человека. – М.: Просвещение, 1992. – 198 с.

5. Букреев Д. И. Возрастные особенности циклических движений детей и подростков. – М., 1992. – 125 с.

6. Вайнбаум Я. С. Дозирование физических нагрузок. – М., 1991. – 64 с.

7. Гавриловец К.В. Воспитание человечности. – М., 1985. – 185 с.

8. Гендин А.М. Состояние и факторы развития физической культуры и здорового образа жизни школьников. – Новосибирск; Красноярск, 1989. – 215 с.

9. Ганзен А. А. Счастливое дело воспитания. – М., 1989. – 158 с.

10. Герасимова Г.Н., Павлычева Л.А. Возрастные изменения опорно-двигательного аппарата и их связь с развитием двигательных качеств. – М., 1991. – 85 с.

11. Дубогай А.Д. Мовчан Л.М. Физкультура: мы и дети. – К., 1989. – 142 с.

12. Дубогай А.Д. Управлять здоровьем смолоду. – К., 1985. – 110 с.

13. Зезина М. Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 17 – 23.

14. Коростылев Н.Б. Воспитание здорового школьника. – М., 1986. – 175 с.

15. Лаптев А.П. Возрастные особенности организма // Физическая культура и спорт. – 1984. – №8. – С. 28 – 34.

16. Найн А. А. Проблема здоровья участников образовательного процесса // Педагогика. – 1998. – № 6. – С. 22.

17. Оржеховская В.М. Летние трудовые объединения школьников. – К., 1989 – 97 с.

18. Плоткин М.М. Содержание и организация воспитательной работы в школе-интернате. – М., 1982. – 191 с.

19. Плоткин М.М. Социально-педагогическая помощь детям из неблагополучных семей // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 22 – 28.

20. Стурова М.П. Девиантное поведение несовершеннолетних как педагогическая проблема // Педагогика. – 1999. – № 7 – С. 13 – 19.

21. Сухарев А. Г. Здоровье и физическое воспитание детей и подростков. – М., 1991. – 270 с.

Надійшла до редколегії 29.01.2002 р.

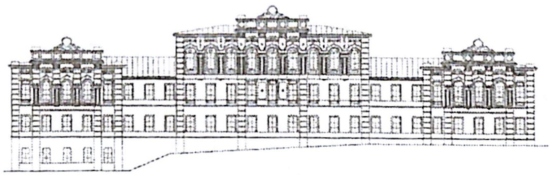

4

Рецензії

УДК 631.15:63.001.8(049.32)

Т.О. ДМИТРЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНІ КОНСУЛЬТАЦІЙНО-ОСВІТНІ СЛУЖБИ АГРАРНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Рецензія на монографію В.В. Дерлеменка «Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби» (К.: ІАЕ УААН, 2001. – 452 с.)

В умовах переходу аграрного сектора економіки України до ринкових відносин науковцям-аграрникам, управлінцям усіх рівнів, бізнесовим структурам і сільськогосподарським товаровиробникам необхідна принципово нова, інтегрована у світовий інформаційний простір система розповсюдження сільськогосподарської інформації, здатна надавати необхідну, своєчасну і достатню інформацію для прийняття компетентних і виважених рішень, які сприяли б прискоренню історично зумовленого виходу вітчизняного сільського господарства зі смуги жорстокої кризи.

Створення такої системи є одним із пріоритетних напрямів «Програми інформатизації агропромислового виробництва на 1996-2000 рр.» та проекту «Програми інформатизації АПК на 2000-2005 роки і на період до 2010 року». Актуальність монографії В.В. Дерлеменка полягає в тому, що вона є, по суті, науковим супроводом зазначеного процесу. До цього слід додати, що дослідження здійснювалось згідно з Планом наукових досліджень та підготовки аспірантів і докторантів Харківської державної академії культури та тематичних планів науково-дослідних і проектно-технологічних робіт відділення інформатизації Інституту аграрної економіки УААН і безпосередньо пов'язано з виконанням підпрограми 05. «Інформатизація агропромислового виробництва в перехідний період до ринку», яка є складовою частиною науково-технічної програми Української академії аграрних наук «Наукові основи аграрної політики трансформування відносин агропромислового виробництва в ринкові умови», розрахованої на 1996 – 2000 рр. і затвердженої постановою Президії УААН за № 21 від 28 грудня 1996 року.

Праця актуальна ще й тим, що в ній на основі порівняльного аналізу і комплексно-системного підходу до вивчення стану збирання і розповсюдження науково-технічної інформації у бібліотеках та інших інформаційних установах України, Великої Британії та Російської Федерації розроблені концептуальні моделі побудови, управління та функціонування якісно нової вітчизняної Системи розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації (СРСНТІ) та пов'язані з ними інші моделі, що допоможе бібліотечним та іншим інформаційним спеціалістам – розробникам концепцій, технічних програм та проектів уже на початковому етапі запобігти прорахунків, які пізніше можна буде виправити лише ціною великих витрат часу, фінансових та людських ресурсів.

У монографії подається науково-теоретичне обгрунтування необхідності створення основних елементів СРСНТІ, розроблені практичні рекомендації щодо їх побудови та організації функціонування, зокрема: Головного міжвідомчого науково-дослідного інформаційного та методично-освітнього центру (НДІМОЦ) галузі з мережею аналогічних установ на місцях і на їх базі системи безперервної агроосвіти різних груп населення, а також перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників бібліотечних та інших інформаційних установ: єдиного галузевого довідково-інформаційного фонду, інтегрованого у світовий інформаційний простір; системи державних сільськогосподарських інформаційно-консультаційних служб; добровільних громадських організацій (спілок, асоціацій, консорціумів тощо), здатних об'єднати зусилля державних та приватних бібліотечно-інформаційних і консультаційних установ, окремих громадян, які причетні до розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації.

У монографії розглянута одна з найактуальніших і перспективних проблем галузевої бібліографії, а саме: пошук шляхів інтенсифікації бібліотечно-бібліографічного обслуговування. Визначено напрями вдосконалення організації, технології, методики бібліографічно-інформаційного забезпечення досліджень, розробок і реалізації концептуальних моделей і програм агропромислового комплексу. Актуальним можна вважати і внесок автора в розробку та впорядкування української наукової термінології. Слід зазначити, що монографія В.В. Дерлеменка – одне з перших досліджень на тему розповсюдження сільськогосподарської інформації, в якому враховані умови переходу сільського господарства України до ринкових відносин, тому з практичної і теоретичної точки зору вона є вельми актуальною.

До числа нових теоретичних і практичних здобутків дослідження належать такі основні висновки і результати:

1. Існуюча морально і технічно застаріла система розповсюдження агроінформації нині вже не задовольняє запити своїх користувачів. Тому найближчим часом необхідно створити принципово нову, пертинентно-релевантну Систему розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації (СРСНТІ) з синергетичним ефектом, інтегровану у світовий інформаційний простір. Така система повинна задовольняти не лише запити, а й потреби користувачів. На відміну від всесвітньо відомої системи Internet зможе відмовитись від непродуктивної роботи (розділ 6).

2. СРСНТІ повинна виконувати такі функції: здійснювати пошук джерел та/або необхідних відомостей про них у світовому інформаційному просторі; кумуляцію, обробку і зберігання одержаної інформації у довідково-інформаційному фонді (ДІФ), який повинен складатися з проблемних модулів та їх блоків, створених на основі вивчення інформаційних потреб різних груп користувачів; розповсюдження науково-технічної інформації серед сільськогосподарських товаровиробників та інших користувачів агроінформації,

у тому числі науковців, органів державного і регіонального управління агропромисловим виробництвом (розділи 6 та 7).

3. У монографії вперше науково обгрунтовано структуру, зміст, форми і методи розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації, розглянуто можливості підвищення ефективності роботи СРСНТІ та критерії оцінки її діяльності (розділ 6).

4. Автор слушно вважає СРСНТІ великою функціональною і складною кібернетичною системою, що складається з комплексу підсистем, у тому числі бібліотечних, кожна з яких має свою стратегію для розробки і реалізації конкретних програм. Виходячи з цього, у книзі подаються створені на основі комплексно-системного підходу до проблеми розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації концептуальні та похідні від них моделі проектування, моделювання, побудови та експлуатації СРСНТІ. які дозволяють перейти від опори на інтуїцію до діяльності, в основі якої - наукознавчий підхід, вивірений на моделі. Саме це, на думку автора, забезпечить відхилення невдалих проектів ще під час експертизи та обговорення, а не на стадії їх реалізації (розділ 6).

5. При розробці організаційних засад окремих елементів СРСНТІ, а також для визначення функцій і взаємозв'язків, що виникають між ними в ринкових умовах, та притаманних їм форм і методів роботи, у монографії вперше творчо використаний зарубіжний досвід, зокрема при обгрунтуванні ідей: створення Головного міжвідомчого НДГМОЦ галузі та мережі аналогічних установ на місцях; формування єдиного довідково-інформаційного фонду – складової частини національних інформаційних ресурсів; розбудови мережі регіональних центрів наукового забезпечення АПВ, які, по суті, є аналогами поширених за кордоном інформаційно-консультаційно-освітніх служб; заснування Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК – добровільного об'єднання громадян та організацій (бібліотечних та інших інформаційних установ різного підпорядкування і форм власності), зацікавлених у розповсюдженні сільськогосподарської науково-технічної інформації; необхідності налагодження механізму збирання ринкової, прогнозної, правової та іншої агроінформації, зокрема поширення її у комп'ютерному режимі; організації і проведення масових заходів, по залученню молоді до сільськогосподарської праці (розділи 3-5).

У монографії визначено шляхи інтенсифікації бібліотечно-бібліографічного обслуговування, зокрема вдосконалення організації, технології, методики бібліографічно-інформаційного забезпечення досліджень, розробок, реалізації концептуальних моделей і програм агропромислового комплексу.

6. Цікавим і корисним для читача буде ознайомлення з широким спектром використаних у монографії методів дослідження: оригінальними авторськими схемами, що розкривають як механізми функціонування СРСНТІ, так і її окремих елементів; внеском автора у розробку й упорядкування української наукової

термінології з інформаційних технологій (розділи 1б, 7).

Оскільки в Україні до останнього часу науковим дослідженням процесу розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації не приділялося належної уваги, рецензоване наукове видання є першою ґрунтовною теоретичною розробкою даної проблеми. Думки, висловлені в монографії, можна розглядати як пропозиції законодавцям і керівникам агропромислового сектора економіки країни щодо створення СРСНТІ, інтегрованої у міжнародні та національні високотехнологічні інформаційні системи XXI століття, а також використовувати при розробці аналогічних систем для інших галузей народного господарства України,

Відзначаючи довершеність дослідження, логічну послідовність аналізу проблеми формування та функціонування СРСНТІ в період переходу до ринкової економіки, не можна залишити поза увагою і певні недоліки. Так, авторові можна порадити чіткіше окреслити функції бібліотек різних систем і відомств та форм власності. Цікавим для читача могло б бути висвітлення досвіду діяльності більшої кількості зарубіжних бібліотечно-інформаційних закладів, зокрема Німеччини, Польщі, Угорщини. Молдови, Білорусі, де автор перебував у наукових відрядженнях, та інших країн.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку: монографія є завершеним оригінальним науковим дослідженням актуальної проблеми. Вона стане у нагоді бібліотечним та інформаційним працівникам, причетним до розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації; професорсько-викладацькому складу вузів, що готують фахівців цього профілю, та їх слухачам; працівникам відповідних напрямів науки; керівникам сільськогосподарського виробництва всіх рівнів; фахівцям-аграрникам; бізнесменам.

Надійшла до редколегії 20.03.2002 р.

УДК 27.7(477.54)"19"(049.32)

Н.М. КУШНАРЕНКО

ВАГОМИЙ ВНЕСОК У ЦАРИНУ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВУЗІВСЬКИХ БІБЛІОТЕК М. ХАРКОВА

Рецензія на монографію «Очерки истории вузовских библиотек г.Харькова» (Нар. укр. акад.; Под общ. ред. В.И. Астаховой. – Х., 2001. – 528 с.).

В умовах демократизації українського суспільства, відродження історичної пам'яті народу цілком закономірним є підвищений інтерес до історії національної науки, культури й освіти, невід'ємна складова яких – бібліотечна справа, яка відіграє суттєву роль у розвитку кожної з вітчизняних галузей.

У зв'язку з цим важливою подією в історії вузівських бібліотек м. Харкова, українського бібліотекознавства і бібліотечного краєзнавства в цілому є вихід у світ першої монографічної праці з історії становлення та розвитку бібліотек вищих навчальних закладів м. Харкова – провідного освітнього, наукового і культурного центру України.

Місто Харків об'єктивно вважають бібліотечною столицею України за наявність продуктивних наукових і освітніх шкіл, розвиненість бібліотечної мережі, ефективність бібліотечно-інформаційного обслуговування, інноваційний характер бібліотечної діяльності, активне впровадження в бібліотечну сферу комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, самовіддану працю бібліотечних працівників та ін. У Харкові вперше в Україні в 1925 р. започатковано вищу професійну підготовку бібліотечно-бібліографічних кадрів, центром якої нині є факультет бібліотекознавства та інформатики Харківської державної академії культури. Кращі випускники підрозділу академії очолюють провідні бібліотеки м. Харкова та України в цілому, плідно працюють в бібліотечних та інформаційних установах близького й далекого зарубіжжя. Харківська наукова школа книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства має високий авторитет на національному і міжнародному рівнях. Співробітники бібліотек різних типів і видів Харківщини, долаючи об'єктивні труднощі, віддають свої знання, талант, натхнення загальнонаціональній справі державотворення, утвердження національної самосвідомості, відродження і подальшого розвитку вітчизняної економіки, науки, освіти і культури, збагачення творчого, духовно-інтелектуального потенціалу України, забезпечуючи гарантований доступ користувачів до світових надбань людства.

Особливе місце в системі бібліотечних установ Харкова посідають бібліотеки вищих навчальних закладів. В умовах розгалуженої мережі вузів І-ІІ та ІІІ-ІV рівнів акредитації вузівським бібліотекам міста належить провідна роль. Загальновідомо, що жодний навчальний заклад не може ефективно виконувати свої основні функції – формування інтелектуального і кадрового потенціалу суспільства і розвиток різних предметних галузей гуманітарних, природних і

технічних наук, не маючи повноцінної сучасної бібліотеки.

Грунтовні матеріали, подані в монографії, узагальнюють досвід вузівських бібліотек м. Харкова, сприяють розумінню перспектив бібліотек зазначеного типу у майбутньому, охоплюючи історію їх становлення, формування та функціонування за значний хронологічний період – близько 200 років, з найдавніших часів до початку XXI століття. Нині сукупний фонд бібліотек державних вузів м. Харкова складає понад 21 млн од.зб. За єдиним читацьким квитком тут отримують інформаційні послуги понад 183 тис. користувачів. Щорічно студентам, аспірантам і науково-педагогічному складу вузів надається понад 12,5 млн од. документів. Бібліотеки успішно реалізують функцію бібліотечно-інформаційного забезпечення наукової, навчальної та виховної діяльності через глобальну мережу Інтернет.

Авторами 28 нарисів, розміщених у виданні, є практичні працівники, керівники бібліотек та структурних підрозділів 22 державних, 13 приватних і 3 вищих військових навчальних закладів міста. Унікальне монографічне дослідження вийшло за ініціативи та фінансової підтримки ректора Народної української академії – доктора історичних наук, професора В.І. Астахової. Керівник авторського колективу – директор Центру науково-гуманітарної інформації цієї ж академії – І.В. Козицька, науковий керівник Н.М. Березюк – головний бібліограф ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Низький уклін ентузіастам бібліотечної ниви за якісну наукову працю, яка висвітлює внесок кожної вузівської бібліотеки в бібліотечно-інформаційне обслуговування освітньої галузі, провідну роль в документно-інформаційному забезпеченні навчального, виховного і наукового процесу у вищій школі України.

Кожний із нарисів – це сторінка історії конкретної бібліотеки. У своїй сукупності всі ці матеріали створюють єдину, багатогранну за змістом історію вузівських бібліотек м. Харкова, з певними схожими рисами та етапами, типовими завданнями, спільними проблемами, шляхами їх вирішення і формами діяльності. Найцікавішими серед публікацій слід відзначити нариси про ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Н.М.Березюк), бібліотеку національної юридичної академії ім. Я.Мудрого (Н.П. Пасмор, Г.Є. Гигель), наукову бібліотеку Харківського медичного університету (І.Ш. Іванова), науково-технічну бібліотеку Національного технічного університету радіоелектроніки (Є.Д. Рановська), науково-технічну бібліотеку Національного технічного університету «ХПІ» (С.О. Зав'ялова), бібліотеку Харківської академії культури (Л.П. Семененко), Центр науково-гуманітарної інформації Народної української академії (І.В. Козицька) та ін.

Зауважимо, що не кожному з авторів вдалося відділити себе від попередніх історичних періодів, що описуються. Мабуть, відстань часу, що минув, ще недостатня, або бракує досвіду історичних досліджень, де автор-дослідник має оцінювати минуле з сучасних позицій, а не лише констатувати факти. На нашу

думку, подальших узагальнень і висновків потребують активні процеси комп'ютеризації вузівських бібліотек, оптимальне використання можливостей глобальної мережі Інтернет, корпоративна взаємодія вузівських бібліотек м. Харкова, об'єднання їх зусиль щодо повного й оперативного задоволення потреб користувачів.

Нині вузівська система навчання під впливом соціальних змін відзначається новим мисленням та новими підходами до інформації. Розширюються масштабність отримання інформації, спілкування в локальному і глобальному інформаційному просторі; номенклатура інформаційних та освітніх послуг; індивідуалізація навчання у зв'язку з впровадженням дистанційної форми освіти, введенням багаторівневої вищої освіти. Провідного значення набуває самостійне навчання майбутніх фахівців – бакалаврів, спеціалістів і магістрів, підготовка нового покоління науково-педагогічних кадрів та ін. Українське суспільство в умовах інформатизації висуває перед освітою та вузівською бібліотекою, як елементом освітянської системи, нові вимоги щодо формування інтелектуального потенціалу нації, забезпечення інформаційної свободи громадян держави. Бібліотеки вищих навчальних закладів мають активно сприяти якісній підготовці нової генерації вітчизняних фахівців через: а) повноцінне формування документних фондів; б) упровадження новітніх інформаційних технологій у бібліотечну діяльність; в) забезпечення загальнодоступності інформаційних ресурсів, продуктів і послуг, створюваних бібліотекою для студентів, науково-педагогічних кадрів і співробітників вузу; г) інтеграцію у відомче, регіональне, національне і світове бібліотечне співтовариство та ін.

Монографія «Нариси історії вузівських бібліотек м. Харкова» – унікальне наукове видання, яке не має аналогів у вітчизняній історії бібліотечної справи, робить суттєвий внесок у дослідження історії вузівських бібліотек м. Харкова й України в цілому, збагачує її новими науковими фактами. Видання стане в нагоді всім майбутнім дослідникам історії вітчизняної історії бібліотечної справи і бібліотечного краєзнавства, науковцям, студентам, молодому поколінню бібліотечних працівників Харківщини. Сподіваємося, що вихід у світ цієї наукової праці сприятиме широкомасштабним монографічним дослідженням щодо внеску бібліотек м. Харкова у розвиток національної бібліотечної галузі.

Надійшла до редколегії 28.02.2002 р.

НАШІ АВТОРИ

АЛФЬОРОВА З.І.	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії культури Харківської державної академії культури (ХДАК)
АНДРЮЩЕНКО О.А.	начальник Кримського консультаційного пункту ХДАК, здобувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
АФАНАСЕНКО О.М.	здобувач кафедри бібліотекознавства та бібліографії ХДАК
ВОЛОСНИК Ю.П.	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (ХНУ ім. В.Н. Каразіна)
ГАЛАМАГА Т.Ю.	аспірант кафедри бібліотекознавства та бібліографії ХДАК, завідувач бібліотеки СШ № 7 м. Дніпродзержинська
ГОЛОВКО А.Г.	аспірант кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
ДАВИДОВА І.О.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій ХДАК
ДЕНИСЕНКО С.О.	аспірант кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
ДЕРЛЕМЕНКО В.В.	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН
ДМИТРЕНКО Т.О.	доктор педагогічних наук, професор Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (ХДПУ ім Г.С. Сковороди)
ЄВСЕЄНКО С.В.	бібліограф довідково-бібліографічного відділу бібліотеки ХДАК
ІЛЬГАНАЄВА В.О.	доктор педагогічних наук, завідувач кафедри соціальних комунікацій ХДАК
ІРХА В.І.	заслужений діяч мистецтв України, доцент, завідувач кафедри хорознавства та хорового диригування ХДАК
КОЛЕСНИК І.Г.	аспірант кафедри інформаційно-документних систем ХДАК
КУШНАРЕНКО Н.М.	доктор педагогічних наук, професор, декан факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК, завідувач кафедри книгознавства та фондознавства, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
КУШНАРЕНКО О.М.	аспірантка кафедри різання металів і ріжучих інструментів Харківського національного технічного університету «ХПІ»
ЛАНТУХ В.В.	доктор історичних наук, завідувач кафедри економічної історії, теорії та менеджменту ХДАК

МАЛЬКО А.О.	кандидат педагогічних наук, докторант ХДАК
МАНДРИК Я.І.	кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського державного університету нафти і газу
МАРКОВА В.А.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографії ХДАК
ОНУФРІЄВА О.М.	завідувач довідково-бібліографічного відділу бібліотеки ХДАК
ПАСМОР Н.П.	директор бібліотеки Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого
ПІВЕНЬ Г.Г.	аспірант Національного аерокосмічного університету ім М.Є. Жуковського
ПЛАХТІЙ І.С.	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
ПОНОМАРЕНКО О.І.	аспірант кафедри соціальної педагогіки ХДАК
ПОТРАШКОВ С.В.	кандидат історичних наук, доцент, докторант ХДАК
ПРОКОПЕНКО А.І.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформатики ХДПУ ім. Г.С. Сковороди
СИЩЕНКО С.В.	викладач кафедри бібліотекознавства та бібліографії ХДАК
СКЛЯРОВ О.Д.	заслужений діяч мистецтв України, доцент, завідувач кафедри теорії музики і фортепіано ХДАК
СОЛЯНИК А.А.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
СТОЯНОВ В.А.	старший викладач кафедри фізвиховання Слов'янського державного педагогічного інституту (м. Слов'янськ Донецької обл.)
СТРЕЛЬЦОВ С.О.	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
СУБОТА Л.А.	кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Національної фармацевтичної академії України
ТЕРЕНТЬЄВА Г.П.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
ТИХОВСЬКА О.Ю.	аспірант кафедри соціальної педагогіки ХДАК
ШКУРКІНА В.М.	аспірант кафедри соціальної педагогіки ХДАК
ЩЕРБІНІНА О.П.	старший викладач кафедри інформаційних технологій ХДАК
ЯРЕСЬКО К.В.	кандидат педагогічних наук, доцент, докторант ХДПУ ім. Г.С. Сковороди

ЗМІСТ

1.ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ 3

І.С. ПЛАХТІЙ
МЕЦЕНАТИ УКРАЇНИ – ШАНУВАЛЬНИКИ МИСТЕЦТВА Й ЗБИРАЧІ СТАРОВИНИ 4

Г.Г. ПІВЕНЬ
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ «ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ» НАПРИКІНЦІ XVI – 20 РР. XVII СТ. 13

С.О. СТРЕЛЬЦОВ
РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.): УМОВИ ТА ЗНАЧЕННЯ 19

Ю.П. ВОЛОСНИК
НОВА БУРЖУАЗІЯ ТА РОЗВИТОК ПРИВАТНО-ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕПУ В ІСТОРІОГРАФІЇ 20 – ПОЧАТКУ 30-Х РР. 26

В.В. ЛАНТУХ
МІСЦЕ ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЛІ В СІМЕЙНОМУ БЮДЖЕТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ 33

Я.І. МАНДРИК
НАВЧАННЯ ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ В СЕЛАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ. 40

С.В. ПОТРАШКОВ
РАДЯНСЬКА ТА СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОДІЛ БАЛКАН НА СФЕРИ ВПЛИВУ МІЖ СРСР ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ В 1944 Р. 44

В.А. МАРКОВА
КНИГА В ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ 50

З.І. АЛФЬОРОВА
NEW AGE, «НОВА КАРТИНА СВІТУ» І ПРАКТИКА «ЗМІНЕНОЇ СВІДОМОСТІ» ХІПІ **55**

О.Д. СКЛЯРОВ
ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ІНСТРУКТИВНИХ ТА КОНЦЕРТНИХ ЕТЮДІВ:ІСТОРИКО-СТИЛЬОВИЙ АСПЕКТ **60**

В.І. ІРХА
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ **70**

2.БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО. БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО. ІНФОРМАТИКА **75**

В.О. ІЛЬГАНАЄВА
СТРУКТУРИЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОГНІТИВНОГО ПОЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДГОТОВКИ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ **76**

Н.М. КУШНАРЕНКО
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ У ГАЛУЗІ КНИГОЗНАВСТВА, БІБЛІОТЕКО-ЗНАВСТВА ТА БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ **85**

С.В. СИЩЕНКО
ЗМІСТ СПЕЦІАЛЬНОЇ КНИГОЗНАВЧОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КНИЖКОВОЇ ГАЛУЗІ **91**

І.О. ДАВИДОВА
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ **98**

Г.П. ТЕРЕНТЬЄВА
НОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ **106**

О.М. АФАНАСЕНКО
ФРАНЧАЙЗИНГ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НА КНИЖКОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ **112**

О.М. КУШНАРЕНКО
ВЕБ-САЙТ ЯК ЗАСІБ ЛОКАЛЬНОГО І ГЛОБАЛЬНОГО ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ **119**

А. Г. ГОЛОВКО
ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЦИКЛУ **124**

Н.П . ПАСМОР
МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ІНДЕКСУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ В АВТОМАТИЗОВАНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ СИСТЕМАХ **130**

І.Г. КОЛЕСНИК
ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ INTRANET **142**

В.В. ДЕРЛЕМЕНКО
НЕВІДКЛАДНІ ЗАВДАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ **150**

О.А. АНДРЮЩЕНКО
ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ ЯК ЧИННИК СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ **156**

С.О. ДЕНИСЕНКО
СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ТА МІСЦЕВИХ ДОКУМЕНТІВ У БІБЛІОТЕКАХ РЕГІОНУ **167**

А.А. СОЛЯНИК
ВИНИКНЕННЯ СКЛАДОВИХ СИСТЕМИ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В ЕПОХУ РУКОПИСАННЯ **177**

О.П. ЩЕРБІНІНА
БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА І БІБЛІОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО **184**

О.М. ОНУФРІЄВА, С.В. ЄВСЕЄНКО
ТАМАРА СЕМЕНІВНА РАСКІНА
(ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ) **194**

3. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ **199**

А.І. ПРОКОПЕНКО
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПЕРСПЕКТИВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ **200**

К.В. ЯРЕСЬКО
ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ ТЕХНОЛОГІЇ
ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ **208**

О.Ю. ТИХОВСЬКА
ПРАВОВА ОСВІТА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ
ПІДЛІТКІВ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ АДАПТАЦІЇ **216**

А.О. МАЛЬКО
РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ **222**

Л.А. СУБОТА
ПРОБЛЕМИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ
У ФОРМУВАННІ САМООРГАНІЗАЦІЇ
ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ **229**

Т.Ю. ГАЛАМАГА
РОЛЬ КНИГИ ТА ЧИТАННЯ В
СОЦІАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ **232**

О.І. ПОНОМАРЕНКО
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ В
ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
ДІТЕЙ В УМОВАХ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ **241**

В.А. СТОЯНОВ
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ
КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ **249**

В.М. ШКУРКІНА
ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ДІТЕЙ-СИРІТ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПРАКТИЦІ **253**

4. РЕЦЕНЗІЇ **260**

Т.О. ДМИТРЕНКО
ІНФОРМАЦІЙНІ КОНСУЛЬТАЦІЙНО-ОСВІТНІ СЛУЖБИ АГРАРНОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД **261**

Н.М. КУШНАРЕНКО
ВАГОМИЙ ВНЕСОК У ЦАРИНУ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВУЗІВСЬКИХ БІБЛІОТЕК м. ХАРКОВА **265**

НАШІ АВТОРИ **268**

ЗМІСТ **270**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ ДЛЯ НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ТА УМОВИ ЇХ ОПУБЛІКУВАННЯ **275**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ ДЛЯ НАУКОВОЇ ЗБІРКИ ТА УМОВИ ЇХ ОПУБЛІКУВАННЯ

1. Статті, які подаються до публікації у збірник, готуються автором у двох форматах: надрукований на лазерному чи стрійному принтері текст та текстовий файл на електронному носієві (дискета).
2. Зміст має відповідати профілю збірки. Обсяг статті зі списком літератури повинен становити 0,5 друк.арк., тобто 12 стор.тексту, надрукованого через 1,5 інтервали на аркушах стандартного (А4) формату.
3. Рукопис українською мовою подається у 1 примірнику, надрукованому на білому папері з однієї стороні аркуша (формат А4). Розмір шрифту (кегль) – 14. Шрифт "Times". Береги по 25 мм.
4. До рукопису додається дискета з текстовим файлом у форматі WORD for Windows. Параметри тексту на дискеті повинні відповідати таким вимогам: формат сторінки А5 (14,8 см х 21 см); розмір кегля – 10; береги по 20 мм без колонтитулів; міжрядковий інтервал – одинарний; розрив сторінок та їх нумерація, а також відступ першої строки абзаца не потрібні; посилання (примітки) робляться в кінці статті без використання функції виноски Word; табуляція не використовується; таблиці, графіки, формули, ілюстрації тощо виконуються у форматі сторінки А5 (бажано у графічних редакторах).
5. На першій сторінці статті зазначаються індекс УДК (по лівому краю), ініціали та прізвище автора у називному відмінку (з нового рядка по правому краю), назва статті (заголовними буквами, без заключної точки, по центру сторінки), анотація (1-2 речення або 2-7 рядків, розмір кегля – 12 для тексту на сторінці формату А4 та 9 для текстового файлу на дискеті, шрифт – курсив, відокремлюється від назви і основного тексту 1 порожнім рядком).
6. На останній сторінці рукопису подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові повністю; науковий ступінь; вчене звання; повна назва організації, де працює автор; посада; країна, поштова адреса, телефон, e-mail.
7. Статті підлягають редагуванню На кожну статтю має бути рецензія.
8. Рукопис автору не повертається.
9. Умови опублікування платні. Автор зобов'язується придбати певну кількість примірників виданої збірки.

Адреса редколегії:
61003, Харків-3, Бурсацький спуск, 4, ауд. 35.
Тел.: (0572) 712-73-88, 712-84-97; факс: (0572) 712-81-05, 712-73-85.
E-mail: rvv@ic.ac.kharkov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

ВИПУСК 9

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:
Л.Ф. Торбовська, Т.Г. Царенко

Художній редактор
І.Р. Акмен

Комп'ютерний набір:
Г.В. Шамрай, О.В. Лєбєдєва

Комп'ютерна верстка:

І.Г. Колесник, О.П. Щербініна

Підписано до друку 17.05.2002. Формат 60x84 1/16.
Гарнітура "MyslCTT". Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк арк. 16,1. Обл.-вид. арк. 21,6. Тираж 500 прим. Зам. № 197.

ХДАК, 61003, Харків- 3, Бурсацький спуск, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ХДАК

Таким чином, ми сто...
інської культури. Багатовіко...
паду, розквіту і згасання, сві...
ду з кризового стану, але це по...
о народу, державної та міжнаро...
рній сфері. Стає зрозумілим, що...
українського народу, включення...

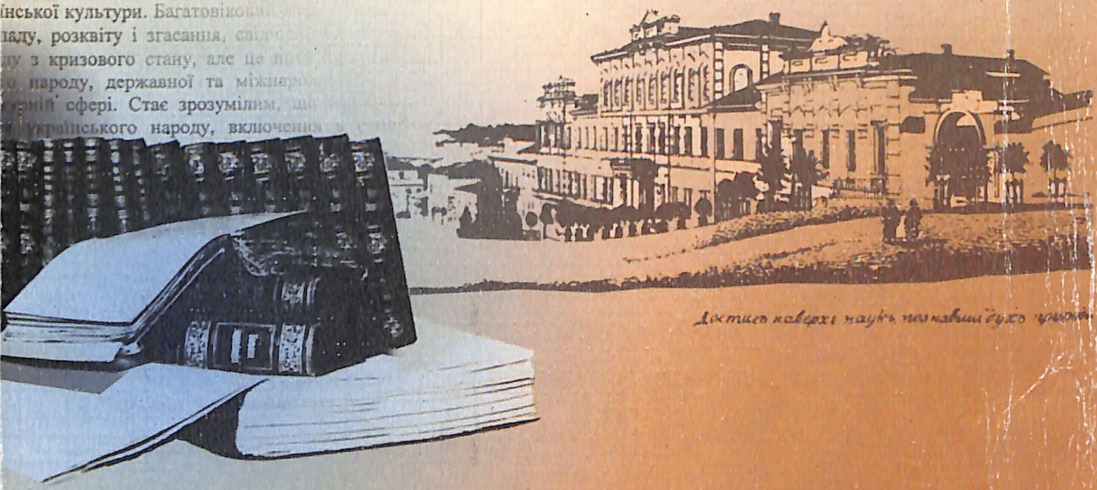

Достигъ наверхъ наукъ, познавши духъ ...

Бурсацький спуск, 4, Харків 61003, Україна